

Олександра Глазова

Українська мова

Матеріали до уроків

9 клас

ЧАСТИНА ДРУГА

2003

ЗМІСТ

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

ТЕКСТ ЯК ПОНЯТТЯ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ	67
АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ: “ДАНЕ”(«ВІДОМЕ») І “НОВЕ”	70
ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (ССЦ)	79
УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО	
ЗВУКИ МОВИ І ЗНАКИ ПИСЬМА, СПІВВІДНОШЕННЯ ЇХ	84
ВИМОВА ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У СЛОВАХ	86
ТИПИ ОРФОГРАМ	89
УЖИВАННЯ М’ЯКОГО ЗНАКА	92
УЖИВАННЯ АПОСТРОФА	95
СЛОВО І ЙОГО ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ, ПОХОДЖЕННЯМ І ВИКОРИСТАННЯМ	98
ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА	115
ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ	117
ОРФОГРАМИ В ПРЕФІКСАХ І СУФІКСАХ	125
ЧАСТИНИ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	138
ПРАВОПИС ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ	141
ПРАВОПИС ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ПРИКМЕТНИКІВ	146
ПРАВОПИС ЧИСЛІВНИКІВ	148
ПРАВОПИС ЗАЙМЕННИКІВ	149
ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ОСОБЛИВІ ФОРМИ (ДІЄПРИКМЕТНИК, ДІЄПРИСЛІВНИК)	151
ПРАВОПИС ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ДІЄСЛІВ <i>Н, НН</i> У РІЗНИХ ЧАСТИНАХ МОВИ	154
<i>НЕ</i> З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ	158
НАПИСАННЯ СЛІВ ЧЕРЕЗ ДЕФІС	163
СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА. ВИДИ РЕЧЕНЬ	170
ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ ГОЛОВНІ Й ДРУГОРЯДНІ	177
ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	180
ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ	185
ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА	188
СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ	193

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

ТЕКСТ ЯК ПОНЯТТЯ ЛІНГВІСТИКИ ТЕКСТУ

* Прочитати висловлювання, пояснити, чи можна вважати його текстом. Свою думку обґрунтувати.

I. Новий рік – одне з найдавніших і найпопулярніших календарних свят.

У давніх слов'ян, як і в багатьох землеробських народів Європи, рік розпочинався навесні. Після прийняття християнства за греко-візантійським обрядом початком церковного та громадянського року стало 1 вересня. З 1700 р. Петро I увів в Росії січневе літочислення.

Серед українського селянства аж до початку ХХ ст. зберігалися новорічні традиції змішаного язичницько-християнського походження. Так, новорічні свята вважалися чарівним часом, коли пробуджувалася й ставала небезпечною нечиста сила. Вірили, що на святках присутні душі померлих родичів, яких намагалися умилостивити. Дуже довго жила віра в те, що характер новорічного свята впливає на долю всього року.

Традиційна новорічна обрядовість українців – це низка зимових свят, черед яких виділяється період двадцятидення з кульмінаційними точками 25 грудня (Різдво), 1 січня (Новий рік) і 6 січня (Хрещення).

З довідника.

II. Як святкують Різдво в Україні, ми загалом знаємо. А як відзначають це свято в інших країнах?

Мешканці Риму, столиці Італії, ставлять в центрі міста високу, тридцятиметрову ялинку, а перед палатою папи – на площі Святого Петра – будують великий вертеп, заввишки як житловий будинок. Постаті ляльок у ньому сягають двох метрів. Уявіть собі, святкової вечері італійці не їдять.

У Венесуелі (Південна Америка) люди на Святвечір діляться виноградом. Кожна людина з'їдає по 12 виноградин, які символізують місяці. З'їдаючи їх, загадують бажання на кожен місяць, вірячи, що вони мають здійснитися.

В Угорщині на Різдво проводять бали для дітей. На Святвечір угорці обов'язково їдять печеного індика, рибний суп і розсіл. Під скатертину кладуть гребінь.

Незважаючи на відмінність у звичаях, всі народи вважають Різдво найважливішим з-поміж свят.

З календаря.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Лінгвістика тексту – галузь науки про мову, що почала активно розвиватися з 70-х років минулого століття. Основним поняттям лінгвістики тексту є *текст*, а предметом вивчення – зміст і структура (будова) тексту. Завдання лінгвістики тексту – виявити й дослідити загальні закономірності побудови тексту.

Єдиного визначення поняття тексту в сучасній науковій літературі не існує. Найпоширенішим є визначення тексту як *групи речень, об'єднаних спільним змістом, головною думкою та граматично*. Отже, на думку більшості мовознавців, текст має складатися хоча б із двох речень. Іншими науковцями висловлюється така думка: текст цілком може утворюватися з одного речення. Прикладом текстів, що складаються з одного речення, можуть бути лозунги (*Слава Україні!*), заклики (*Будьмо в усьому чесними!*), прислів'я (*Аби розум – щастя*

буде), загадки (*Зроду рук своїх не має, а узор вишиває (Мороз)*), коломийки (*Ой мала я миленького, ой мала я, мала, поставила за ворота, та й ворона вкрала*), крилаті вислови, афоризми (*І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь*), вірші-мініатюри² (*Над пуголовком Жаба поглумилась: і в кого ти таке гидкеньке уродилось?* (В.Симоненко).

Текст обов'язково висвітлює певну *тему*. Для того, щоб зміст тексту було викладено зв'язно, послідовно, повно, автор тексту виділяє складові частини загальної теми – *підтеми* й *мікротеми*. Таким чином, зміст загальної теми тексту вичерпується сукупністю змісту мікротем.

До визначення теми тексту дев'ятикласники вдаються досить часто, наприклад, у процесі підготовки до роботи над переказом. Підтеми тексту визначають у процесі складання простого плану тексту (чітко сформульовані підтеми відповідають пунктам простого плану), підтеми й мікротеми – у процесі роботи над побудовою складного плану тексту (мікротеми є підпунктами складного плану).

Проте суть тексту не вичерпується лише його темою. Важливим є не лише те, *ЩО* висвітлює текст, а те, *ЯК* це в ньому висвітлено, адже автор обов'язково виявляє власне ставлення до передаваної в тексті інформації. Комунікативну мету тексту (навіщо створено текст: схвалити, засудити, ствердити, заперечити, закликати, спонукати, застерегти тощо) у навчальній практиці прийнято називати *головною думкою тексту*.

Якщо висловлювання не є *тематично цілісним* (підтеми й мікротеми не є частинами загальної теми), не об'єднане *головною думкою*, воно не є текстом.

Крім тематичної (змістової) цілісності, визначають такі ознаки тексту: зв'язність, певна послідовність речень, використання мовних засобів зв'язку між реченнями, завершеність.

*Прочитати (прослухати) текст, визначити його тему й головну думку. З чим співвідносний заголовок – з темою чи з головною думкою тексту? Пояснити, що забезпечує змістову цілісність тексту та яким чином виявляється авторська установка (задум, намір). Сформулювати визначення тексту.

Микола Лисенко і Німеччина

Композитор Микола Лисенко навчався у Лейпцігській консерваторії – одному з найпрестижніших навчальних закладів Європи. Складний консерваторський курс він пройшов усього за два роки, поєднуючи навчання з активним концертуванням у Лейпцігу й Празі. Концерти принесли Миколі Віталійовичу славу одного з найкращих піаністів того часу.

² Див.: Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови: Посібн. Для вчителів. – К.: Рад.шк., 1986.

Навчання в Німеччині пов'язане з пам'ятною подією в житті композитора: там він започаткував вокальний цикл “Музика до “Кобзаря” Т.Г.Шевченка”, над яким працював майже сорок років. У циклі розкрилося глибоке розуміння поезії великого Кобзаря, її нерозривної єдності з народною піснею.

З календаря.

* Навчальний диктант. Визначити тему і головну думку записаного тексту. Дібрати два варіанти заголовка: співвідносний з темою та співвідносний з головною думкою тексту. Визначивши й сформулювавши підтеми тексту, колективно скласти й записати його простий план. Пояснити, в чому полягає різниця між підтемою й мікротемою тексту.

Розмову про біографію Олександра Дюма доречно почати таким крилатим висловом: “Життя – це роман, який відбувся в дійсності”. В ньому є чимало цікавих сторінок: Дюма брав участь у революційних подіях, товаришував із Гарібальді, котрий очолював боротьбу за незалежність Італії.

Олександр рано залишився без батька. Юнаком він навчився вправно володіти шпагою, влучно стріляти, захопився мисливством – його “подвиги” постійно викликало занепокоєння матері.

Замолоду Дюма мав каліграфічний почерк, так що йому вдалося влаштуватися переписувачем документів у паризькій канцелярії. Завдяки природному розуму й феноменальній працездатності, Олександр самотужки здобув освіту. Захопившись творами Шекспіра, Шіллера й Мольєра, він вирішив присвятити себе літературі.

Романи Дюма не історичні, а історико-авантюрні. Водночас у кращих з них блискуче зображено колорит епохи. “Історія для мене гвіздох, на який я вішаю свою картину”, - часто жартував письменник. (За Т.Полковенком; 125 сл.)

Орієнтовний план (підтеми тексту)

1. Життя Олександра Дюма подібне до роману.
2. “Подвиги” юного Дюма непокоїли матір.
3. Користь від каліграфічного почерку.
4. Освіту було здобуто самотужки.
5. Історико-авантюрні романи письменника.

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ: “ДАНЕ”(«ВІДОМЕ») І “НОВЕ”

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Актуальний синтаксис вивчає функцію речення в конкретній ситуації спілкування. Автором цієї теорії є чеський мовознавець В.Матезіус. Основними елементами актуального членування речення

вважають основу висловлювання (те, що в даній ситуації є відомим) та ядро висловлювання (те, що повідомляється про основу висловлювання). Таким чином, речення ніби поділяється на дві частини: частина, що повторює вже відому з попереднього речення інформацію, називається *темою* (“данім”, “відомим”). Ця частина є вихідним пунктом висловлювання думки. Друга частина речення, що включає принципово нову, не висловлювану до того інформацію, повідомляючи щось про першу частину, зветься *ремою* (“новим”). Рема, тобто “нове” містить у собі основний зміст повідомлення і є комунікативним центром висловлювання.

Саме такою побудовою речення й забезпечується така важлива ознака тексту, як його зв'язність. Кожне наступне речення, з одного боку, будується на основі речення попереднього, вбираючи в себе його частину, а з другого боку, включає нову інформацію.

Така побудова речень забезпечує в тексті безперервне збагачення змісту й розвиток думки. Відштовхуючись від “даного”, тобто того, що вже було сказано, мовець додає “нове”, таким чином розвиваючи, “рухаючи” думку. Таке членування речення називають *комунікативним* або *актуальним*.

“Дане” служить для зв'язку речень у тексті. “Нове” забезпечує подальше розгортання змісту.

При прямому порядку слів “дане” стоїть на початку речення, “нове” – наприкінці. При зворотному порядку (за умови свідомого застосування автором інверсії) “дане” і “нове” можуть помінятися місцями.

* Переписати з дошки, на місці крапок уставляючи пропущені букви. У кожному з речень тексту позначити “дане” й “нове”.

Складна доля славнозвісної храмової ікони Січової церкви, так званої “Запоро..ької Покрови”. Ікона вважалася найвищою святинею Війська Запоро..кого. Після лікв..дації Запоро..кої Січі 1775 р. святиня потрапила до Покровської церкви Пер..яслава. Звідти ікону пер..дали до пр..ватної збірки творів м..стецтва царської родини. Саме твори із зібрань сім’ї Романових згодом утворили основу Музею російського м..стецтва у Петербурзі. Можливо, в запасниках цього музею славетна р..ліквія пер..ховується й донині.

За В.Ленченком.

Словник. *Храмова ікона* – головна ікона Божого храму, освячена на честь церковного свята або святого, на честь якого зведено храм.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Важливим завданням лінгвістики тексту є дослідження особливостей типів мовлення. У працях сучасних мовознавців

зазначається, що *розповідь, опис та міркування (роздум)* сформувалися в мові для передачі різних типів смислового значення. *Розповідь* відбиває дійсність у динаміці, русі, передає те, що розвивається в просторі та в часі. *Опис* фіксує сприйняту мовцем дійсність у статиці, непорушності, одномоментності сприйняття. Якщо розповідь і опис передають те, що реально існує, існувало або може існувати в майбутньому, то міркування фіксує те, що відбиває людська свідомість, тобто передає сприйняття мовцем довкілля в причиново-наслідкових зв'язках.

Учні повинні усвідомити, що у *розповіді* йдеться про послідовні дії або події, в *описі* – про одночасні або постійні ознаки предмета чи явища; у *міркуванні (роздумі)* зазначаються причини подій, ознак або явищ.

Наприклад:

I. Розповідь. Євангельські тексти почали перекладати українською мовою у середині XVI ст. Хронологічно першим з відомих на сьогодні таких перекладів є Пересопницьке Євангеліє. Його було створено на Волині. Роботу над рукописом було розпочато в Троїцькому Дворецькому монастирі, а закінчено – в Пречистенському монастирі в Пересопниці (нині село Рівненської області).

II. Опис. Пересопницьке Євангеліє – це том великого розміру. Він оправлений у дубові дошки. Дошки обтягнуті зеленим оксамитом. Рукопис прикрашений мініатюрами, заставками, кінцівками, орнаментами. Ілюстрації виконані яскравими фарбами й золотом. Заголовки оздоблені в'яззю.

III. Роздум. У зв'язку з тим, що церковнослов'янська мова ставала дедалі менш зрозумілою для народу, визрівала ідея про потребу перекладів біблійних книг мовою, близькою простому люду. Переклади Святого Письма – невід'ємна частина писемної культури народу, тому створення Пересопницького Євангелія вважається видатним історичним досягненням.

Оволодіння відомостями про особливості будови речень різних типів мовлення, безперечно, полегшує створення текстів певного типологічного значення. Опора на вироблені лінгвістикою тексту текстологічні поняття (*тема тексту, підтема й мікротема, головна думка тексту, тема і рема* (“дане” і “нове”) тощо), по-перше, забезпечує можливість формування текстотворчих умінь на свідомому рівні, по-друге, робить можливим самоконтроль.

Працюючи над створенням *опису предмета*, учні повинні знати, що “даним” у реченнях опису предмета є назва цього предмета або його частин, а “новим” - ознака.

Наприклад:

Д Н Н Н

Н Д Н
опустився на передні, а хлопчина заліз у сідло.

За Ю.Логвином.

У “чистому” вигляді типи мовлення трапляються дуже рідко: фрагменти різних типових значень зазвичай поєднуються, переплітаються, доповнюючи одне одного.

Наприклад:

Навколо стихло. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула ріка. І ліс осяявся синьо (*опис середовища*). У надрах хмари, чорної й низької (*елементи опису предмета*), зарокотало, спершу неголосно й нестрашно, а далі голосніше й потужніше. І раптом ліс охнув від жаху – так по ньому вдарило згори (*опис середовища*).

За Григором Тютюнником.

*Опрацювання таблиці.

ТИП МОВЛЕННЯ	“дане”	“нове”
Опис предмета ¹	предмет (або його частини)	ознаки предмета (або його частин)
Опис місця ²	місце розташування	предмети
Опис стану людини	особа	ознаки стану
Опис стану середовища	елементи середовища	ознаки стану
Оцінка предмета або явища	предмет, явище	оцінка
Розповідь	особа	виконувані нею дії (події, що відбуваються)

* Прочитати (прослухати). Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку обґрунтувати. Що є “даним” і “новим” у реченнях розповіді і в реченнях опису предмета? Свою відповідь проілюструвати прикладами з тексту. Прочитати два-три речення, що відповідають визначенню “розповідь з елементами опису предмета”.

¹ Опис зовнішності людини (портрет) та опис картини природи (пейзаж) є різновидами опису предмета.

² Опис приміщення (інтер'єр) та опис місцевості не внесено до таблиці, тому що кожен із них є синтетичним, поєднуючи в собі опис місця (ДЕ ? - ЩО?) і опис предмета (ЯКЕ це ЩО?)

I. Із-під куща вискочив наляканий заєць, - він довго лежав там, притиснувшись до землі, поклавши сірі вуха назад, не наважуючись ворухнутися. Вискочивши, заєць чимдуж подався вздовж ліщини під гору. Ніхто не стріляв. Іншим разом услід зайцеві здійнялася б ціла баталія, а це тільки дивилися, як він мчав, обминаючи танки, проскакуючи повз гармати, аж доки душа його вкрай зайшла од страху. Він сів неподалік Василя Йвановича на горбі й став поводити на всі боки довгими вухами, наче наставляючи стереотрубу. “Ах, ти ж, куций чорт!” – сказав майор Коваленко, й заєць легенько поплигав геть, махнувши сірою лапкою на війну.

За Ю.Яновським.

II. Ранок паркий, теплий, наче молоком п'яним облитий. У цьому білому розведеному ранковому молоці видніє мляве, бліде сонце, схоже на великий ворок сиру. На голках молодой трави ще не розтанула роса й приглушено мерехтить, як розсипана сіль.

Левади – як зелене полотно, а по цьому зеленому полотну гаптовано де куш верболозу, де куш калини.

Я дивлюсь на плесо річки, і мої очі прикипають до двох качурів-селезнів. Голови їхні аж блищать сяйливим зеленим блиском, і шиї спереду виблискують. А які дзеркальця в них га крилах – фіолетові, облямовані чорною й білою смужечками! І пласкі зелені дзьоби. Між ними – качечка, сіра-сіресенька, непоказна, менша від качурів.

Качури-селезні джэнджуряться біля качечки, ось вони водночас пірнають, нема їх, нема, качечка саменька на воді, та вже качури вигулькують з води, якісь наче веселі й щасливі, легко і натхненно плавають навколо качечки. Потім вони відпихають одне одного від качки, войовничо стріпають крильми, завзято чубляться, аж пір'я летить на воду.

Очі мої відриваються й летять на простір зголубілої річки, над якою вже розтануло бліде молоко туману. Тепер вода сизіє пасемцями пари.

За Є.Гуцалом.

* Навчальний диктант. З'ясувати типи мовлення, що їх поєднано в уривку. Що є “даним” і “новим” у реченнях тексту-розповіді? опису місцевості? Вказати речення, що є описом стану людини.

Марійчина хата стояла в мальовничому, дикому, аж застрашливому місці на горі, на відлозі широкого яру. Чопик гори був голий. Трохи нижче – кущі акації, ще нижче – карячкваті, рудуваті сосонки, а ще нижче – кілька дубів і сад терасами, старий-престарий: яблуні з химерними, схожими на глеки яблуками, порозчахувані вітрами сливи, терен і глід. На невеличкому плацу – стара хата, хлів на дві половини. Дорога знизу до хати в'ється згір'ям поміж чагарів.

Марійка нарізала в саду півоній, поставила їх у кухлику на стіл, взяла папір та акварельки. Вона була схвильована. Якийсь час милувалася

свіжими, в росі, суцвіттями, далі рвучко підвелася і поцілувала найпишнішу півонію.

За Ю.Мушкетиком.

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо текст без їх вилучення). З'ясувати тему й головну думку тексту, визначити його типологічне значення (основний та допоміжні типи мовлення) та стильову належність. Свою думку обґрунтувати.

Для своєї родини Свирид, якого повсюди звали Свиридоном, був нещастям. Хлопець був уроджений біолог, і про його взаємини з різними тваринами ходили анекдоти.

Свиридон був біляво-рудий, з неймовірною кількістю ластовиння на руках, ногах, обличчі, на вухах і навіть на повіках. Часто до ластовиння додавалися ще зелені плями од ліків, якими добросерда вчителька замазувала його вавки, що виникали внаслідок зіткнення з навколишньою природою.

Свиридона мучила допитливість, цікавість до нових місць, тварин, явищ природи. Якось він півдня просидів у криниці, киснучи у воді, вчепившись задубілими пальцями в цямрини й не подаючи голосу. Коли його витягли, з-за пазухи в нього почали випурхувати на волю горобці.

Іншим разом Свиридон приніс торбу вужів і випустив на печі, щоб погратися. Баба довго ганяла хлопця по городах, ніяк не поцілячи віником.

За Ю.Яновським.

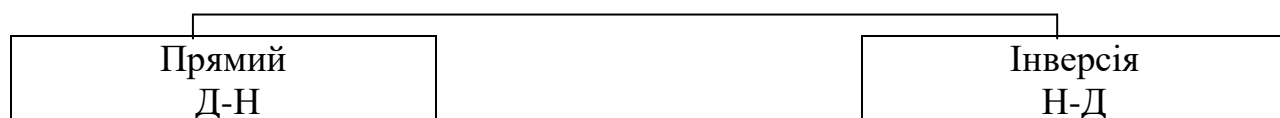
*Творча робота. Скласти текст розповідного характеру з елементами опису предметів (картини природи) та опису стану природи на тему “Зимовий день”.

*Опрацювання таблиці.

Актуальне членування речення:

Порядок слів:

*Диктант із коментуванням. З'ясувати типологічне значення тексту, свою думку обґрунтувати. У кількох реченнях вказати “дане” і “нове”. Визначити тему тексту та його головну думку. Дібрати два варіанти заголовків: співвідносний із темою та співвідносний із головною думкою.

Марія Башкирцева пише автопортрет. На полотні - золотокоса дівчина з тривожними й полохливими очима. У погляді відчувається енергія, дивовижна для такої тендітної постаті. З обличчя не зійшло щось дитяче, але обрис губ свідчить: за м'якою зовнішністю цієї вродливиці приховуються тверда воля та владний характер.

Отже, м'якість і твердість, примхливість і дисципліна – Марія сама помітила ці суперечності в собі, зафіксувавши їх в автопортреті.

Нині це полотно, виконане олією, зберігається в одній з приватних колекцій в Німці.

За М.Слабошпицьким.

*Переписати текст, вставляючи пропущені букви і розставляючи пропущені розділові знаки (текст подано без їх вилучення). За поданою схемою зробити аналіз тексту (усно).

Послідовність лінгвістичного аналізу тексту

1. Визначити тему і головну думку тексту.
2. Визначити підтеми тексту (у процесі складання плану тексту).
3. Визначити стиль тексту і поєднані в ньому типи мовлення (основний і допоміжні), виділити фрагменти з типовим значенням (розповідь, опис, роздум), з'ясувати структуру речень таких фрагментів – “дане” і “нове”¹.

Вікна школи відчинені навстіж. Учні с..дять за мольбертами, ч..каючи на викладача ж..вопису. Нарешті чуються кроки і на порозі виростає кр..мезна постать. Обличчя викладача світиться щасливою усмішкою, очі радісно пр..мружені. “Зб..райтеся!” – всміхається він учням.

Святковий настрій учит..ля м..твео пер..даєт..ся хлопцям - вони збуджено гомонять, зб..раючи пензлі, фарби, полотна.

Бруньки вже скинули світло-коричневі обгортки. На крутосхилах яскравіє ніжно-з..лена трава, а кущі куч..рвляються листям. Небо й з..мля зл..лися в одне багатокольорове полотнище.

Та найбільше вражає Дніпро: він спокійно й в..личаво лине між просвітлених сонцем берегів, і в тому плині відчувається його бе..мірна сила.

¹ У реченнях фрагменту-роздуму “дане” й “нове” не визначається, натомість визначається теза, аргумент і висновок (якщо він є).

Зр..вається ле..кий вітрець, і дз..ркальна гладінь сіріє. Чудовий Дніпро у тиху погоду! Певно, таким бачив його Гоголь.

За Б.Чіпом та О.Оганесяном.

ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ (ССЦ)

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Кожне наступне речення тексту має доповнювати, уточнювати, розвивати або спростовувати думку, висловлену в реченні попередньому.

Проте щодо свого смислового навантаження речення тексту не є рівноцінними. Є такі, що, відзначаючись відносною самостійністю, несуть найважливішу інформацію - вони називаються *автосемантичними (самозначними)*. Інші речення допомагають уточнити, поглибити, конкретизувати зміст автосемантичного речення.

Для позначення такої групи речень, що складається з автосемантичного речення і речень, від нього залежних, лінгвістами пропонувалися різні терміни: компонент тексту, прозаїчна строфа, надфразова єдність, лінійно-синтаксичний ланцюжок, складна синтаксична єдність. Найчастіше вживаним є термін *складне синтаксичне ціле (ССЦ)*. ССЦ є проміжною ланкою між текстом і реченням.

Таким чином, *складне синтаксичне ціле (ССЦ)* – це група речень, об'єднаних тісним логічним і синтаксичним зв'язком, які являють собою більш повний у порівнянні з реченням розвиток думки¹.

ССЦ може виступати компонентом, частиною тексту, але може існувати й самостійно як мініатюрний художній твір. В окремих випадках ССЦ може складатися з одного речення – це можливо тоді, коли в межах одного речення охоплено тему з підтемами та підсумковою кінцівкою.

Суттєвою ознакою ССЦ є його змістова (тематична) єдність – це означає, що всі речення, що входять до його складу, об'єднані однією *мікротемою*. Тому межа ССЦ проходить саме в тому місці, де закінчується розвиток мікротеми.

* Прочитати текст, визначити межі ССЦ. Пояснити, як ви їх визначили. З'ясувати підтему кожного з ССЦ, вказати автосемантичні речення (їх підкреслено).

¹ Див.: Мельничайко В..Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови: Посібн. Для вчителів. – К.: Рад.шк., 1986; Величко Л.И. Работа над текстом на уроках русского языка: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983.

Море... Скільки художників прагнули оспівати його в своїх картинах! Проте закарбувати красу водяної стихії вдавалося не багатьом. Першим серед мариністів світу неодмінно називають Івана Костянтиновича Айвазовського.

Усе життя, хіба що за винятком років навчання у Петербурзькій академії мистецтв та подорожей по Європі, Айвазовський прожив у кримському містечку Феодосії. Тут він народився, тут створив найкращі свої картини.

Відсвяткувавши п'ятдесятиріччя, Іван Айвазовський задумав віддячити Феодосії, створивши тут музей. Ті свої роботи, за якими “полювали” найбагатші колекціонери світу художник подарував рідному місту. Вони й склали основу Феодосійської картинної галереї.

За В. Туркевичем.

Підтеми ССЦ

Іван Айвазовський – найвідоміший мариніст світу.

Усе життя художник прожив у Феодосії.

Картинна галерея - подарунок Айвазовського рідному місту.

* Пояснювальний диктант. Визначити в тексті ССЦ, вказавши в кожному автосемантичне речення (їх підкреслено). З'ясувати підтему кожного з ССЦ.

Протягом тривалого часу вважалося, що Петро Ілліч Чайковський – виходець з поляків. На такий хибний висновок наштовхувало прізвище композитора. Завдяки вивченню архівних документів, встановлено, що рід Чайковських походить з українського козацтва: прадід композитора Федір Опанасович Чайка був православним шляхтичем.

На батьківщину своїх козацьких предків Петро Чайковський потрапив ще студентом консерваторії. Він захоплено вивчав українську народну музику, весільні пісні, любив слухати кобзарів і лірників, спів молоді. Чимало почутих мелодій композитор використав у Другій симфонії, яку відразу почали називати “Українською”.

За А.Ситником.

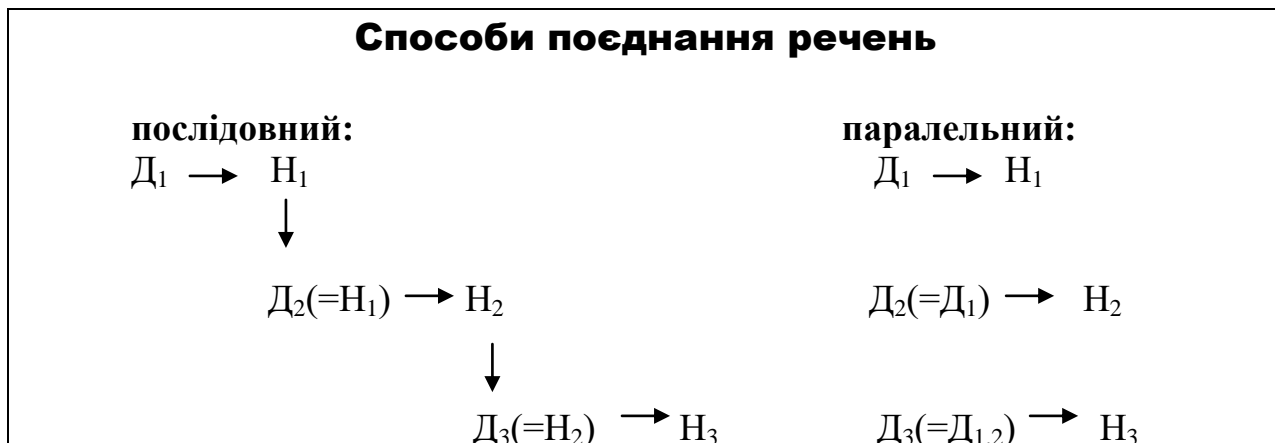
МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Речення ССЦ поєднуються в основному двома типами зв'язку: *послідовним (ланцюговим)* або *паралельним*. Темо-рематичний ланцюжок при послідовному зв'язку такий: “данім” наступного речення стає “нове” попереднього. При паралельному зв'язку “дане” залишається одним і тим же¹.

¹ Див.: Пентилюк М.І. Культура мови і стилістика: Пробний підруч. для гімназій гуманіт. профілю. – К.: Вежа, 1994.; Капинос В.И., Сергеева Н.Н., Соловейчик М.С. Развитие речи: теория и практика обучения: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1991.

При послідовному зв'язку речення можуть поєднуватися між собою займенниками, синонімами, лексичними повторами тощо. При паралельному зв'язку кожне наступне речення не поєднується з паралельним – речення рівноправні між собою й однаково відносяться до зачину.

* Опрацювання таблиці.

*Творча робота. За поданим початком скласти невеликий текст, речення якого пов'язані паралельним способом зв'язку.

Д
Н
 Миша маленька завдовжки 5 см (без хвоста)...

Зразок.

... Цей звірок живе на луках і полях. Він чіпляє гніздо на стеблах високих трав або хлібних злаків. Миша знищує зерно і в полі, і в скирдах, куди перебирається жити на зиму.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

ССЦ складається з трьох частин: *зачину, середньої частини й кінцівки.*

Зачин висловлює ключову думку висловлювання. У системі ССЦ це найбільш значиме (*автосемантичне, самозначне*) речення. Зачин групує навколо себе інші речення, підпорядковуючи їх собі. *Середня частина* складається з кількох речень, пов'язаних між собою й зачином послідовним або паралельним зв'язком. Всі ці речення залежні від зачину і без нього можуть бути незрозумілими. *Кінцівка* висловлює висновок або ж підбиває підсумок усьому вище сказаному. Часто кінцівка є узагальненням. У кінцівці можуть бути вставні слова, що вказують на завершеність, вичерпаність думки: *отже, одним словом, нарешті, таким чином.* Проте, якщо думку вичерпано, кінцівки в ССЦ може й не бути.

* Прочитати записаний на дошці (або спроектований через кодоскоп) текст. Визначити в ньому зачин, виклад і кінцівку. Визначити ССЦ, у кожному вказати зачин, середню частину й кінцівку.

Ім'я видатного вченого Володимира Вернадського відоме в усьому світі. Але мало хто знає, що його батько Іван Васильович Вернадський свого часу був теж відомий в наукових колах як автор численних праць з економіки.

Вернадські належали до давнього чернігівського дворянського роду. Соціальний стан батьків зобов'язував дати синові гарну освіту. Навіть не завершивши гімназичний курс, Іван, здібності якого вражали педагогів, витримав іспити на історико-філософський факультет Університету Святого Володимира.

Після завершення навчання Іван Вернадський протягом трьох років знайомився з економічними течіями в університетах Франції, Німеччини, Англії, Бельгії, Голландії, Австрії, Швейцарії.

Іван Вернадський викладав у Московському університеті, у Педагогічному й Технологічному інститутах Петербурга. Саме тут народився в сім'ї Вернадських син Володимир, майбутній академік і перший президент Академії наук України.

Петербурзький клімат значно погіршив здоров'я Івана Вернадського – він повернувся в Україну. Тут він брав участь в облаштуванні Харківського й Полтавського банків.

За В.Рожанівським.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Між ССЦ і абзацом немає тотожності. У тексті ССЦ може бути частиною абзацу або ж членуватися на кілька абзаців.

Часто ССЦ і абзац можуть збігатися: такий збіг характеризує тексти суто інформаційні, позбавлені емоційності. В емоційно забарвлених текстах поділ на абзаци залежить від задуму автора. Якщо кілька розрізнених фактів він хоче об'єднати в одну картину, абзац об'єднує кілька ССЦ. Якщо з метою посилення експресії пов'язані між собою елементи він хоче розмежувати, ССЦ членується на кілька абзаців. Отже, абзац виступає не тільки засобом членування тексту на композиційній основі, він буває й художнім засобом увиразнення змісту, засобом підсилення емоційності висловлювання.

Поділ ССЦ на кілька абзаців практикується у діловому мовленні, здебільшого в документах великої суспільної ваги (Конституція України).

В інтонаційному відношенні ССЦ є закінченим цілим. Між ССЦ робиться глибока пауза. Рамочні речення, тобто зачин і кінцівка, вимовляються повільніше, більш напруженим тоном, ніж речення середньої частини. “Нове” в кожному з речень зазвичай виділяється логічним наголосом.

* Прочитати записаний на дошці (або спроектований на дошку) текст, правильно його інтонуючи. Звернути увагу на інтонування кожного окремого ССЦ. З'ясувати: збігаються чи не збігаються у тексті ССЦ та абзаци?

I. Святий Миколай (у світі його називають Санта Клаус) – найулюбленіший і найпопулярніший святий і дітей, і дорослих. Чим же заслужив він на таку славу й честь?

Святий Миколай народився у благочестивих батьків в місті Патарі (Мала Азія). Дитиною був богобоязливим і багато часу проводив за молитвою, юнаком прийняв чернечий сан. Після смерті батьків усю спадщину роздав убогим.

Допомагав людям Миколай таємно, щоб вони не дякували йому. Якось уночі, він тричі крадькома підкинув мішки золота батькові, котрий не міг без приданого видати заміж трьох своїх дочок.

Не бажаючи жити в рідному місті, де все-таки знали про його милосердя, Миколай пішов у Мири, велике місто, де жив як злидар, щодня молячись у храмі.

Саме тоді у Мирах помер єпископ. Уночі старшому духовникові була вказана Божа воля, що єпископом має стати чоловік на ім'я Миколай, котрий першим увійде до Божого храму. Найпершим, як завжди, прийшов молитися Миколай. Здійснивши Божу волю, церковний собор обрав його Мирлікійським єпископом (місто Мири було в країні Лікії).

Якось у Лікії настав голод. Святий явився у сні італійському купцеві, що перед тим завантажив своє судно хлібом, дав йому три золотих, звелівши плисти до міста Мири. Прокинувшись з грішми в долоні, купець повіз хліб до Лікії, чим врятував голодних.

Святий Миколай помер у глибокій старості. Але й по смерті він продовжував творити чудеса, допомагаючи людям.

За Законом Божим.

II. Найважливіша сторінка біографії видатного художника Михайла Врубеля написана в Києві. Саме тут із студента Петербурзької академії мистецтв Врубель перетворився на художника.

У Києві, працюючи над малюваннями у Кирилівській церкві, розкриваючи з-під тиньку прадавні фрески XII століття, він зрозумів просту істину: суддею мистецтва може бути тільки час.

Робота над фресками Кирилівської церкви збагатила внутрішній світ художника. Він відчув неперехідні цінності справжнього мистецтва й облудність легких успіхів. У прадавніх майстрів він вчився мудрості. Його чарувало суворе, врочисте і величне мистецтво.

Працюючи в Кирилівській церкві, Врубель одержує ще одне замовлення – відновити у Софіївському соборі медальйони архангелів. Мозаїчні роботи

XII ст. загинули, тому, орієнтуючись на єдиний збережений фрагмент, він вдало створив імітації мозаїк.

Тоді ж Врубеля залучили до оздоблення щойно збудованого Володимирського собору. Та вже з ескізів стало ясно: роботи Врубеля не впишуться в стиль розпису храму. Інші художники прагнули передати суть біблійних сюжетів. Врубель же болісно шукав відповіді на питання: “Задля чого?” Тому Врубеля допустили лише до роботи над орнаментами.

У Києві Михайло Врубель прожив п'ять років. У Києві сформувався художник, який напише згодом “Демона” та “Царівну Лебідь”.

За В.Туркевичем.

* Переписати текст, самостійно членуючи його на абзаци (подаємо текст в авторському членуванні) та вставляючи пропущені букви. Визначивши межі ССЦ, підкреслити в кожному автосемантичне речення. Зробити висновок про співвіднесеність ССЦ та абзацив. Прочитати текст, правильно інтонуючи ССЦ.

“Піст – найм..ліша, найугодніша Богові річ!” Ці слова належать українському ф..лософу й п..сьменнику Григорію Сковороді. На жаль, більшість українців, протягом тр..вального часу відлучених від церкви, не пізнали на собі добродійного впливу хр..стіянського посту.

В чому полягає такий вплив? Обмежен..я в їжі пр..меншує надмірну активність і агр..сивність ф..зичної сутності людини. Але найголовніше те, що піст дає змогу проникнутись вищим, духовним. Нескінчен..ий ланцюг спокус відпускає людину. Вона пер..буває у стані солодкої від них свободи, рівноваги, ясності.

Можливості лікувального голодування сьогодні не зап..речує ніхто. На відміну від нього хр..стіянський піст, звільняючи від шлаків тіло, ще й оч..щає й вивищує дух, наповнюючи душу любов'ю, спонукаючи до м..лосердя й добра.

За Г.Паламарчук.

* Творча робота. Написати твір-роздум на тему “Чи зустрічалися мені благодійники?”. У записаному тексті позначити межі ССЦ. Підготуватися до виразного читання твору.

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО

ЗВУКИ МОВИ І ЗНАКИ ПИСЬМА, СПІВВІДНОШЕННЯ ЇХ

* Прочитати. Якими звуками різняться виділені слова? Якими буквами позначаються ці звуки на письмі?

I. Піднялася пшениченька *колосиста*, заспівала пташечка *голосиста*. (А.Малишко.) Може, від пісні від *колискової*, може, від мови від *колоскової* ім'я Тараса? (Р.Лубківський.) У малої *горлички* заболіло *горлечко*. (Н.Пукас.)

II. Ступа сутулий вечір без очей – *зірки зірки* ще не повиступали. (Є.Гуцало.) Хмари бавляться блискавицями, *крешуть і крушать*. (Г.Коваль.) Дніпро з морями теплими говорить. Клеочуть води в *гирлі*, наче в *горлі*. (П.Перебийніс.)

III. Хтось там *галасує, голосує*. Але куди податися мені? *Податись* можна, а *подітись* – ні. (Л.Костенко.) Вже все на світі *переграли*, одне в одного *перекрали*. (І.Жиленко.) Душе! *Копаси* чи *купуєш* із довкруг? (А.Ворфлик.)

* Назвати букви, якими записане кожне з поданих слів. Який звук позначено кожною з букв?

Хліб, день, гедзь, джміль, зоря, сузір'я, знання, щастя, в'ється.

* Подані слова записати в алфавітному порядку. Що називається алфавітом? Визначити буквенний та звуковий склад виділених слів.

Майбутнє, поспів'я, щирість, боротьба, суниця, *сміється*, *дзьоб*, *яблуня*, *віддзеркалення*, *заозер'я*, *під'яр'я*.

*Розглянути таблицю співвідношення між буквами й звуками. Продовжити її самостійно дібраними прикладами.

Е	[e]	селище,
	[e]	веселий,
И	[и]	швидко,
	[и]	паливо,
Є	[йе]	мас,
	[e]	майбутнє,
Ю	[йу]	юний,
	[у]	людина,
Я	[йа]	мрія,
	[а]	хвиля,

* Подані слова записати у дві колонки: 1) ті, в яких букви *я, ю, є* позначають два звуки; 2) ті, в яких букви *я, ю, є* позначають м'якість попереднього приголосного та один звук.

Коріння, якір, юнацтво, Мюнхен, єдність, осіннє, м'ятний, сюрчання, надія, яструб, спілкування, юшка, японець, нянчитися, нюхнути, ягода, Юлія, рясний, маляс, Юпітер, з'єднати, зв'язати, сюди, сядьте, янтар.

*Пояснювальний диктант. Виділені слова записати фонетичною транскрипцією. Вказати кількість букв у цих словах.

I. *Дерево починається з кореня.* Материна пісня починається з любові. Слово починається зі звука. (О.Довгий.) Мені до уст піднесли дивні звуки, мов до *стеблини* спраглої дощу. (Н.Пукас.) Сніги паперу білі. А букви – наче проліски. Чи зйдуть? Чи *проб'ються*? Такі ще холоди. (Л.Костенко.) Я перше слово написав, і засвітилися небеса. А слово те таке просте, найперше слово над словами – “мама”. (П.Перебийніс.) Звуки ловлю, розбираю, звуки *вплитаю* в вінок... (Олександр Олесь.) *Приймаю* усе на слово, вірю усім на слово, бо й слово має *підгрунття*, корінь і стебелину. (Р.Лубківський.)

II. I в саяві літер хай збагне дитина, що зібрані у слові “*Батьківщина*” всі найдорожчі на землі слова. (Р.Лубківський.) Закони літер – не разки намиста. Одну хитнеш – і *поміняєш* суть. I спробуй-но тоді межу збагнуть, приміром, між “обчислить” і “обчистить”. (Б.Олійник.) На біле поле *гайвороння* літер впаде як хмари. (Л.Костенко.) Я косував на веселі розгонисті літери, що так підхоплювали одна одну, мов *збиралися* до танцю, і мене обсипало чи іскрами, чи то зорями. (М.Стельмах.) Літера *i* – мов колона у слові, око – над нею, вінець при основі. Око - то *сльози* за правду проліті, сліз океан про *життя* в цьому світі! (В.Осадчий.) Від “Букваря” до “Кобзаря” – молитва-дума про *Україну*. Вона й *сьогодні* окриля плекать її, одну-єдину. (М.Хижняк.)

ВИМОВА ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У СЛОВАХ

* Розглянути таблицю. Який розділ науки про мову вивчає правильну вимову слів? До кожного з правил самостійно дібрати приклади.

Вимова голосних звуків	Приклади
<p>Голосні звуки під наголосом вимовляються чітко, виразно.</p> <p>Ненаголошений [e] вимовляється з наближенням до [и], як [e].</p> <p>Ненаголошений [и] вимовляється з наближенням до [e], як [и].</p>	

<p>Звуки [a], [o], [y], [i] вимовляються чітко і в ненаголошених словах.</p> <p>Ненаголошений [o] перед наступним [y] вимовляється з наближенням до [y], як [o̞].</p>	
---	--

* Прочитати слова, додержуючи орфоепічних норм. Як вимовляються наголошені голосні? ненаголошені голосні?

Голова, голос, хліб, мати, серце, пшениця, веснянка, вишиванка, крилатий, височінь, посестра, вживання, голубка, розумничка, кожух, тобі.

* Розглянути таблицю. До кожного з правил самостійно дібрати приклади.

Вимова приголосних звуків	Приклади
<p>Губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф] вимовляються твердо.</p> <p>Напівпом'якшено губні звуки вимовляються перед [і].</p> <p>Усі шиплячі звуки вимовляються твердо. Пом'якшено шиплячі звуки вимовляються перед [і] та при подовженні перед закінченнями <i>я, ю</i>.</p> <p>Дзвінкі приголосні [дж], [дз], [дз'] вимовляються як один звук.</p> <p>У закінченнях дієслів звукосполучення <i>-ться, -шся</i> вимовляються як [ц':а], [с':а].</p>	

* Прочитати слова відповідно до правил орфоепії. Виділені слова записати фонетичною транскрипцією.

Дзвінок, джерело, *дзеркальний, підземний*, джемпер, джутовий, броджу, дзвякнути, надзвичайний, дзиготіти, джерготіти, дзижчати, сиджу, *задзеркалля*.

* Прочитати. З'ясувати відмінність у вимові звуків, позначених буквами Г та Г. Чому й коли букву Г повернуто до українського алфавіту?

Горіх, ґрунт, глибина, гінець, ганок, агрус, гудзик, гедзик, дзиглик, приголубити, гірчичник, гирлига, глянцевий, гривеник, гатунок.

* Записати слова, що відповідають поданим значенням. Прочитати ці слова відповідно до правил орфоєпії.

1. Верхній шар земної кори, придатний для життя рослин. 2. Стрічка або шнур, що використовується для горіння у деяких освітлювальних та нагрівальних приладах (газових лампах, керогазах, свічках та ін.) 3. Заокруглена опуклість, наріст на тілі людини чи тварини від запалення, удару та ін. 4. Головатий півень із голою шиєю. 5. Шанобливий, чемний у поведженні з людьми, ввічливий. 6. Сирий жовток яйця, стертий з цукром.

Для довідок. 1. Ґрунт. 2. Гніт. 3. Гуля. 4. Галаган. 5. Гречний. 6. Гогель-могель.

* Прочитати, чітко вимовляючи звук [ф].

Фабрика, фантастика, фізика, Федір, фестиваль, фольклор, відфільтрований, прифронтний, фейлетон, факс, фюзеляж, фуфайка.

* Розподільний диктант. Слова із звуками [ф] та [хв] записати в дві колонки.

Фортеця, хвилина, хвойний, професія, хвороба, фірма, хвицнути, хвастати, фамільний, піхви, кафе, фарба, хвіст.

* Прочитати, звертаючи увагу на вимову позначуваного буквою щ сполучення приголосних [шч].

Щока, дощик, хрущик, тріщина, дещо, хащі, щастя, топорище, щелепа, щодуху, цілющий, ледащо, нещирий, защебетати, щедрування.

* Прочитати слова, додержуючи орфоєпічних норм. Позначити місце наголосу. Прокоментувати вимову голосних і приголосних звуків.

Радість, ненависть, помилка, дочка, донька, фартух, олень, апостроф, дефіс, підданий, вокзал, вислання, боротьба, просьба, легко, кігті, вогкість, льотчик, асиметрія, диспансер.

* Попереджувальний диктант. Підкреслити слова, в яких відбувається уподібнення. Виділені слова записати фонетичною транскрипцією.

I. Зажевріє погляд десь з-під рукава, жива ще, *Вітчизно*, від болю жива? (З.Замкова.) В *людське* безсмертя я не вірю, та вірю: не вмира краса! (Є.Гуцало.) Станція світилася вікнами вокзальними. (Ю.Сегеда.) Двигтить місточок у дві дошки. Не бійтесь, куме, іще трошки! (Л.Костенко.)

II. Доки є дорога й рух, доти, брате, ми *безсмертні!* (Б.Олійник.) Висить замок – ржава сережка над *кігтиком* клямки. (Л.Костенко.) Десь від Духа вогню світлячок залишився на стежці. (З.Замкова.) Ця хустина, мов жар-птиця, жаром грає та *іскриться*. (Є.Гуцало.) Уміння ніхто в *рюкзаку* не носить. (Нар.творч.)

* Диктант із коментуванням. Виділені слова записати фонетичною транскрипцією.

Під запеченим *згаршцем* лих клекіт наших *джерел* не вмирає. *Дзвонить* пульсом річок голубих кровообіг *слов'янського* краю. (П.Перебийніс.) Душе, чого бажаєш ти? Де *дзвонкові* потоки чи *джерела* на вічне *спрагнення* твоє знайти? (Д.Павличко.) Моя душа – *підземна* річенька пливе, пливе в краї незнані, а світ навколо – тиха ніченька, *дзвенять* пісні десь там весняні. (М.Семенко.) *Щосвітання* виходжу з хати, п'ю очима широкий схід. (І.Ліберда.)

* Фонетичний диктант.

I. Усіма струнами вібрує батьківщина, усіма капілярами приростає до тебе. (В.Неборак.) Може, за вітчизну хтось загинув, а чи кров'ю пісню написав? (І.Павлюк.) Уява, як бджілка, працює, калина в минуле пливе. (В.Василяшко.) Дозрівають довгі дні, як ярі яблука. (Б.-І.Антонич.)

II. Монотонно сосни дзвонять, роси ронять на долоні травам сонним. (Г.Коваль.) Спить село, губами плямка. Не дзеленькне жодна клямка. (І.Жиленко.) Тріщить, лящить, мов щелепа, корчма. (Б.-І.Антонич.)

Словник. *Капіляр* – найдрібніші кровоносні судини, через стінки яких відбувається обмін речовин, а також газообмін між кров'ю та іншими тканинами організму людини й більшості тварин.

ТИПИ ОРФОГРАМ

* Прочитати текст. Визначити його стиль, свою думку обґрунтувати. Вказати вжиті в тексті наукові терміни, виписати їх. Переказати зміст прочитаного, використавши виписані терміни.

Орфографія – від грецьких слів *orphos* - правильний і *grapho* – пишу. Терміну грецького походження “орфографія” відповідає український “правопис”.

Орфографія – це система правил про способи передачі усного мовлення у писемній або друкованій формі. Орфографією називають також розділ мовознавства, в якому вивчається ця система правил.

Основні поняття орфографії – це орфограма та орфографічне правило.

Орфограма (від грецьких слів *orpos* - правильний і *gramma* – буква) – написання, що потребує застосування правил орфографії. Отже, орфограми – це насамперед букви, до написання яких треба застосувати певне правило правопису (наприклад, буква *е* у слові *веселка* або у слові *премилий*). Це буквені орфограми. Орфограми є й небуквені: написання слів окремо чи через дефіс (по українському небу; по-українському сказати), перенос слова з рядка в рядок тощо.

Орфографічне правило – це коротка чітка рекомендація для певного написання як зразкового. Наприклад, правила вживання великої букви, правила вживання м'якого знака, апострофа та ін.

З підручника.

* У поданих словах визначити орфограми, які з них є буквеними, які – небуквеними?

Сіль, сім'я, летіти, питати, сказати, прийшов би, додому, до школи, часто-густо, синьо-жовтий, семиструнний, вітчизна, здається, директор, вілла.

* Попереджувальний диктант. Визначити в словах орфограми.

Кожному хліб не гіркий. Кисіль зубів не псує. Борщ пісний – хоч голову мий. Коли не наївся, то й не налижешся. Коротка вечерея – довше життя. Очі заздрісника наситить лише пригоршня піску.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Позначити в словах орфограми.

І. Життя моє навів переплелось із радощами й болями народу. (Д.Луценко.) Днів щасливих ніколи не вдасться забути. (Є.Гуцало.) Закликала нас щиро жити солов'їна печаль проста. (В.Симоненко.) Крізь очеретяний шелест я слухаю вірші всевладні. (І.Качуровський.) Причувається з саду квапливий, гамований шерех. (Є.Гуцало.) Здолавши безодню й грозу, знайдену радість людям віддай, собі ж залиши сльозу. (Г.Коваль.) В ромашок спів слимак дороги ввився круто. (Б.-І.Антонич.)

ІІ. Люди добрі, таж я щаслива, бо планета моя не вмерла! (О.Омельченко.) Безсмертю меж нема в усім живому. (Г.Коваль.) Любов розвіє зловісні чари, розіб'ють тугу сердець удари. (В.Симоненко.) Я наслухаю срібний шерех листя, моя задума в ньому шелестить. (Г.Коваль.) Цвітуть натхненні вишні кучеряво й п'ярко. (Б.-І.Антонич.) А десь текла живуца Сирдар'я, вставала сива постать Кобзаря. (Д.Луценко.)

* Прочитати. Визначити орфограми в словах іншомовного походження.

I. Біжать алеї звуків, саджених у гами. (Б.-І.Антонич.) Будує мовчання, як зал філармонії. (Л.Костенко.) Життя – акорд, в нім блискавки й громи, в нім вічні ми і нероздільні ми. (Г.Коваль.) Аляб'євські вечірні солов'ї і Лисенка бентенжна “Баркарола”... О музико! Як весен ручаї, ти серце в грудях навпіл розколола. (Д.Луценко.) Підсипав новорічне конфеті цей волоцюга вічний – місяць ласий. (З.Замкова.)

II. І в епіцентрі логіки і стресу цінує розум вигуки прогресу. (Л.Костенко.) Стомився Одісей, він поспіша: там, на Ітаці, где дружина з сином. (Б.Дегтярьов.) До Дніпра бредуть, як гулівери, в Оболоні зведені доми. (Д.Луценко.) А сьогодні передавали, що у Греції випав сніг. Муза історії Кліо, мабуть, одморозила душу. (Л.Костенко.)

III. У ледаря хребет хворий на діабет. Розум – від людини, інстинкти – від тварини. Без ініціативи – що без рук. З агрономією лад – урожай багат. Технікою володієш – ходиш і радієш. Коли в колгоспі дисципліна, то накосимо з пшениці сіна. По готовій роботі і апетит готовий. Око справжнього майстра бачить і міліметри. Нащо панні мило, як чорна, як кадило? Не пускай ледаря до колгоспної каси.

Народна творчість.

* Диктант із коментуванням. Позначити в словах орфограми.

I. Пречиста Мати Діва Марія цілує Сина в Святій Софії. (Т.Майданович.) Хрестив Святий нас Володимир, навчав нас Мудрий Ярослав. (Б.Дегтярьов.) Те яблуко спалахує Сатурном, а те горить, як войовничий Марс. (Є.Гуцало.) Діти зацурали рідну неньку, подалися до чужих прикрас. Із портрета дивиться Шевченко і ніяк не розуміє нас. (А.Камінчук.) Прорубане вікно з укропу у Європу. (Л.Костенко.) Загубилось село у бігах до європ-америк. (І.Павлюк.) Зелене острів Голосіїв на хисткому обрії Дніпра. (П.Перебийніс.) На парпет віків схилилася Одеса. (Б.Олійник.) Між кручами петляє до Дністра тонесенькою жилкою Мурашка. (П.Перебийніс.) Тебе у таємничий Вовчий яр ожинище впускає неохоче. (П.Перебийніс.) Лише у пам'яті моїй той хутір все іще Вишневий. (Л.Костенко.)

II. У Києві гудуть потужно дзвони в Михайлівськiм і у Святій Софії. (Ю.Клен.) І усміхалось небо нам з височини Чумацьким Шляхом. (Д.Луценко.) Жили в мені і Лермонтов, і Глібов, Толстой мене навiк заворожив, Шевченко був насущним свіжим хлібом. (Д.Луценко.) Ми знаєм час народин Кобзаря і час Каменяревого приходу. (Д.Павличко.) І сяє гордим цвітом, як барвінки, безсмертна слава Лесі Українки. (Д.Луценко.) І Леонтовичева мелодія переливалася до Шопена. (А.Малишко.) Десь там річка Бистяниця пробігає вдалині, а її легка водиця сниться, видиться мені. (А.Малишко.) Помпезні “Волги”, “Жигулі” і “Лади” навперейми сухим асфальтом жмихають. (Н.Пукас.)

УЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

* У поданих словах вказати тверді й м'які приголосні, що розрізняють лексичне і граматичне значення слів. За допомогою яких букв передається на письмі м'якість попередніх приголосних? Яка буква українського алфавіту, самотійно не зображаючи звука, лише передає на письмі м'якість попереднього приголосного?

Рис – ріс, здала – здаля, лук – люк, клич – ключ, кін – кінь, рис - рись.

* Переписати слова, позначаючи орфограму “М'який знак”. Обґрунтувати написання відповідними правилами.

Мідь, сталь, мудрість, кобзар, тепер, увесь, переві́р, степ, голуб, любов, ніч, туш, потриво́ж, знаєш, спі́льний, близький, польський, братський, міський, учительський, величенький, справжнісінький, річенька, рибонька, сьогодні, дьогтьовий, менший, кінчик, доменщик, змагається, передається.

* Переписати, на місці крапок вставляючи, де це потрібно, м'який знак. Вживання м'якого знака обґрунтувати.

I. Дивит..ся, глян.., сип..те, буд..мо, знаєш.., мнет..ся, їж..те, ковал..с..кий, школяр..с..кий, куз..ня, піс..ня, річ.., борщ.., лікар.., Хар..ків, дз..об, утр..ох, тон..ший, Уман..щина, т..мянний, різ..бяр, він..ця, сміхун..чик, цвірін..чання, монпас..є, барел..єф, дос..є, Мол..єр, Н..ютон, Сал..єрі, біл..ярд, ател..є, кон..як, жен..шен... .

II. Старі крутят..ся, а молоді в них учат..ся. Високий стілець.. частіше перевертаєт..ся. Де мен..ше псів, там мен..ше бліх. Дерево зрубаєш.. – не пришиєш.. . Не прицілиш..ся – не влучиш.. . Від малої праці порожн..о на таці. Рибал..ці дощ – не перешкода.

Народна творчість.

* Подані іменники поставити у формі давального відмінка однини. Обґрунтувати вживання та невживання м'якого знака.

Яблунька, учителька, рибалка, рибонька, кицька, сопілка, балка, парасолька, бджілка, нянька, соломинка, Тетянка, Танька, тарілка, калька, Наталка, Оксанка, Маринка, галка, Галька, Улянка, Галинка, Христинка.

* Подані іменники поставити у формі місцевого відмінка однини.

Зупинка, бурулька, матінка, ненька, лялька, хвилинка, перетинка.

* Розподільний диктант. Слова з м'яким знаком та без нього записати в дві колонки.

Близькість, щирість, слався, хвацько, радістю, листя, боязкість, запізнишся, учительство, індійський, спілчанський, обмаль, кінчик, став, сім, приголуб, сімдесят, п'ятдесят, п'ятнадцять, міряєш, уп'ятох, маляр, Ньютон, порт'єра, барабанщик, каштанчик, льон, мільйон, панщина, нещастя, батальйон, каньйон, бренькіт, стань, приляж.

* Попереджувальний диктант. Пояснити відсутність м'якого знака у виділених словах.

Свій *сухар* кращий за чужий пиріг. Оце тобі хліб і *ніж* – бери, *ріж* і *їж*. По копійці збираючи, *назбираєш*; по *карбованцю* розтринькуючи, *втрапиш*. Рота нічим не *загородиш*.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Позначити орфограму “М'який знак”.

I. Поменшало багрянцю, побільшало блакиті. (П.Перебийніс.) Ставок чарує витонченим рястом. (Д.Луценко.) Синіють вдалині хорольські плеса. (Д.Луценко.) На синій скриньці тишини цвіркун десь тонко грає. (В.Сосюра.) Цвіркун співати починає і приграє тоненько на сопілці. (Олександр Олесь.) І день встає у палевій хустинці. (Л.Забашта.) Проміниться сонце в росинці малій. (Г.Коваль.) На маленькій хмаринці все ще жеврів відблиск заходу. (В.Канівець.) Пташки гойдаються на гілці, і сонце грає на сопілці. (І.Драч.) Смаглява ніч в колисці гір гойдала місяця малого. (Д.Павличко.) Човен хлюпа в річеньці – не біда. З річки синій місяченько вигляда. (Г.Коваль.) Здається, вийде гномик в камізелці, застебнутий на срібні гаплички, і вклониться, задзвонить бубонцями. (Л.Костенко.) Цьогорічний горобець торішнього перевчає цвірінькати. (Нар.творч.) У читанці картинку хлопчина розгляда. (П.Перебийніс.)

II. Дажбог на білому коні по зимоньці у літо їде. (В.Коломієць.) І тріпоче вічність у хвилині. Вже таксі чекає на зупинці. (Л.Золотоноша.) Пшениця, жито і овес яскрили золотом у шаньці. Я всім бажав земних чудес, із щедрувань вертався вранці. (Д.Луценко.) Тут що не двір, то квітне по Наталці. І кожна хоче у кіно й на танці. (Л.Костенко.) Ой як мені сподобався молодий легінчик! Паруй, мамко солоденька, золотенький вінчик! (Нар.творч.) Дітвора неслуханно зраділа старій Прісьці. (Панас Мирний.) Почесніший піт на руці, ніж золотенькі перстенці. (Я.Радисерб-Веля.) Стьмяніли браслети і гребені. (Л.Костенко.)

* Диктант із коментуванням. Позначити в словах орфограму “М'який знак”.

I. Мережитьься мід травами струмок, рясна калина гронами багриться. (Д.Луценко.) На молодому місяці хата світиться. (А.Малишко.) І вивершиться дім різьбленими узорами віконниць. (Р.Лубківський.) Привітно

всміхаються вікна, в'ються над ганком в'юнкі троянди. (З.Тулуб.) На конвертики хат літо клеїть віконця, як марки. (Л.Костенко.) А сонце клеїть золотисту марку на хмарок невідправлені листи. (І.Ліберда.) Тут на верстатах різьблених воріт тче лабіринти вулиць живопліт. (Л.Костенко.) І нишкнуть вітри у колисці духмяного саду, де згорнуті крила віконниць вечірнього дому і лагідні мальви розквітли мені на розраду. (Н.Диб'як.)

II. Млою сповнений по вінця, вечір браму розчиня. (П.Перебийніс.) Медові зорі в небі прокидаються. А ми йдемо. Душа не оглядається. (Л.Костенко.) І серце вогневіє на кінчику пера. (П.Перебийніс.) В під'їзді сірого будинку у скриньці бгались газетинки. (В.Могилюк.) Снігу меншає, чорними латами криється земля. (У.Самчук.) Мріється про те, що не збувається. (Л.Віцень.)

III. Як п'яно пахне сіножать, вогниться поля позолота. (Д.Луценко.) Хай нам солодко живеться, хай нам сонячно сміється. (П.Перебийніс.) Що для квітки літне сонце – так і мати рідній доньці. (Н.Забіла.) Розмишляв я предовольно, як в “Наталці” каже возний, про ті речі прозаїчні, без яких не обійтись. (М.Рильський.) Не до пари голубоньці горобець, хоч який він прехороший молодець. (Л.Глібов.) Кожна кислиця комусь та сниться. (Нар.творч.)

* Прочитати. Пояснити вживання м'якого знака в іншомовних словах.

I. Дзвенячим містом, Авін'йоне, іще Рабле тебе назвав. (М.Рильський.) Б'ю доземно чолом з кордільєрських висот. Але ж серце моє під Сантьяго болить! (Б.Олійник.) Йдучи крутими стежками життя крізь вихори і сніжну павутину, в киплячих океанах почуття я серце ніс, немов на гільйотину. (Д.Луценко.) Лунала марсельєза солов'їна, гримів палкий революційний спів! (Є.Гуцало.) Лиш застогне вночі недострелений птах від заблуканих куль бракон'єра. (Л.Костенко.) А батальйон заліг під артнальотом. (Б.Олійник.) Вже час кував смертельні медальйони. А хто ми є? Усі усім мільйони. Людей мільярди, і мільярди слів, а ти їх маєш вимовити вперше! (Л.Костенко.)

II. Ньютон, і Піфагор, і Фарадей світ дивували сутністю законів. (Г.Коваль.) Якось Нью-Йорком, крізь ядуху сперту, я брів, мов Дант, в сірчанім тумані. (Б.Олійник.) Теофіль Готьє належить до плеяди французьких письменників-романтиків ХІХ століття. (З підр.) Поетів ніколи не був мільйон. (Л.Костенко.)

III. Сеньйорито акаціє, добрий вечір. (М.Вінграновський.) Не вмовкайте, звучіть, кастаньєти палких солов'їв! (Є.Гуцало.) Я малюю портрет у блакитній віньєтці душі. (Н.Диб'як.) Вже не вірш виходить – спроба ришельє. (І.Мироненко.) В трельяжі віддзеркалена карафа була як сон криничної води. (Л.Костенко.) Мій білий рояль марсельєзами марить. (Н.Диб'як.) Чаїлися тіні в порт'єрі. (Л.Костенко.) “Прохання у фіналі не плескати”, - нараз оголосив конферансьє. (П.Перебийніс.) Курка бульйону не хвалить. (Нар.творч.)

*Записати слова, що відповідають поданим лексичним значенням. Виділити в словах орфограму “М’який знак”.

1. Відшліфований і гранований коштовний камінь; алмаз. 2. Число, яке зображують одиницею з п’ятнадцятьма нулями. 3. Глибока вузька річкова долина зі стрімкими схилами. 4. Старовинний танок, що нагадує вальс у швидкому темпі. 5. Іспанський народний музичний інструмент з двох пар з’єднаних пластинок у формі раковин, які надягають на пальці рук. 6. Хижа ненажерлива риба з надзвичайно гострими зубами, що живе в річках Південної та Центральної Америки. 7. Тушкована страва з грибів. 8. Морський розбійник, пірат або контрабандист. 9. Чорновий список, чернетка.

Для довідок. 1. Брильянт. 2. Квадрильйон. 3. Каньйон. 4. Котильйон. 5. Кастаньети. 6. Піранья. 7. Жульєн. 8. Флібустьєр. 9. Брульйон.

УЖИВАННЯ АПОСТРОФА

* Прочитати слова. відзначити відмінність у вимові й написанні слів першої й другої колонок. Що позначає на письмі апостроф?

здоров’я
кав’ярня
подвір’я
бур’ян
з’їхатись
з’юрмитися
Лук’ян

морквяний
цвях
повітря
рясний
зйомка
зекономити
Лука

* Словниковий диктант.

М’ята, львів’янин, святощі, солов’їний, б’є, надбрів’я, яструб’я, черв’як, медвяний, довгов’язий, інтерв’ю, мавпячий, задвір’я, підхмар’я, зоряний, серйозний, буряковий, з’ясувати, ерзянин, об’єднаний, зв’язківець, з’їджений, без’язикий, пів’язика, Святослав, В’ячеслав, Третьяков, Муравйов, Лук’янчук, прем’єра, п’єдестал, пюпітр, гравюра, місто П’ємонт, філософ Монтеस्क’є, архітектор Ле Корбюз’є, вино к’янті; тропічне дерево кеш’ю, ердельтер’єр, дистриб’ютор, карбюратор.

Словник. *Ерзянин* - чоловік із *ерзі* – однієї з етнічних груп, що на них поділяється мордовський народ. *Дистриб’ютор* - підприємство, яке здійснює від імені фірми-виготвника збут або гарантійне обслуговування товару. *Карбюратор* - пристрій, в якому з рідкого палива (бензину, спирту тощо) й повітря утворюється пальна суміш, що надходить до циліндрів двигуна.

* Розподільний диктант. Слова з апострофом та без нього записати в дві колонки.

Роз'яснення, полум'яний, врятований, пів'ящика, пів'їжака, пів-Ялти, порядок, надвечір'я, подошів'я, переддвір'я, дзвякнути, святкувати, верб'я, арф'яр, медвяний, духмяний, мавпячий, під'яремний, підйом, Лук'янівка, поцвяхований, беззуб'я, бездоріжжя, сурм'яний.

Словник. *Сурм'яний* - властивий металу сурмі; такий, що має в своєму складі сурму.

* Від поданих іменників утворити прикметники, що пишуться з апострофом.

Трава, солома, кропива, риба, жаба, торф, жирафа, камінь, олово, верф.

* Вибірковий диктант. Виписати слова з апострофом.

I. М'який хліб кишеню виїдає. З'їдений хліб одробляти важко. Була в Сірка своя хата, та дуже пом'ята. Під'їжджає літом на санях. Викинути шкода, а з'їсти кисло. Лише цвяхом виб'єш цвях, тільки б інший не застряг. На чужім подвір'ї і тріска б'ється. І ти тут, і я тут, а собаки вдома миски б'ють. Прип'явся, як реп'ях до кожуха. Прирівняв солов'я до зозулі. Як свій черв'ячок, то й рибка на гачок. Свистом зайця не вб'єш.

II. Слово в батька тверде, а лозина в матері м'яка. Чоловік без ремесла – птаха без пір'я. Не потрібна солов'ю в золотій клітці золота квітка. Третій день, як лежить і дев'ятий хліб кінчає. Де багато бур'яну, там мало талану. З'їж півбиди та напийся води. Ні рак, ні жаба, а п'яна нахаба. Не вір від'їзду – вір приїзду. Сім п'ятниць на тижні у п'яниць.

Народна творчість.

* Переписати, на місці крапок вставляючи, де потрібно, апостроф.

I. Відбувались в рідній хаті св..ята: чи Великдень, чи Св..яте Різдво. (О.Ющенко.) В вітарі св..ященної Софії прогуло мільйони молитов. (Д.Луценко.) Соловейку, солов..ю я приспівочку зав..ю. (А.Малишко.) На узліссі заростає чебрецем духм..яний слід. (М.Стельмах.) Бродять трави медв..янистим соком. (Г.Коваль.) А вже цв..яхами колеться стерня. (Л.Костенко.) Молода калина в..ється на узгір..ї край дороги, а з її гілками явір гілля сплів своє розлоге. (П.Славейков.) На порозі, наче весняночка, стала розрум..янена і осяйна Мар..яна. (М.Стельмах.) Заколисує, заворожує чорнобрив..я таких ночей. (Л.Костенко.)

II. На поля тихо спускався сизувато-синій шовк надвечір..я. (М.Стельмах.) Літо виповняло вечірне повітр..я пахощами степу й квіток. (А.Кащенко.) Степ мій, степ веде мене так п..янку! Я мала усміхнена

скіф..янка. (О.Мамчич.) Наше плем..я завзяте і вперте. (І.Качуровський.) Минаючи завітчані обніжки, він об..їжджає коней молодих. (М.Рильський.) Рожевий птах, мов хусточка, вгорі тріпоче над гранітним п..єдесталом. (М.Доленго.) Ф..ючерс – вид угоди, що укладається на ще не виготовлений товар. (Зі словн.)

* Переписати прислів'я, на місці крапок вставляючи пропущені слова, що пишуться з апострофом. Позначити орфограму “Апостроф”.

Сумління точить людину, як ... дерево. Буде ... - буде й багатство. Від чаю не будеш п'яний, але будеш Гарна курка пір'ям, а ще краща Була м'ята, та Не будь бараном, то й вовк не Хто не доїсть, не ..., той довше живе. У дощовій воді немає гнилі, а в ... - лукавства. Доброму ... мороз не страшний. Є сало, та не для кота, бо чого б його так високо На ... шапки не наповляєш.

Для довідок. Черв'як. Здоров'я. Рум'яний. М'ясом. Пом'ята. З'їсть. Доп'є. Прислів'ї. Хом'якові. Підв'язували. П'яному.

* Диктант із коментуванням.

І. Краю мій, ти не забув про мене! Б'ється в груди полум'я зелене. (М.Гурець.) Від'їжджати знову теж не хочеться. (І.Ліберда.) Ой важко жити на чужині, людину тут і тріска б'є, немов у наймах сиротині, гадюка кров із серця п'є. А сумнів душу роз'їдає, гора думок пера жадає. (В.Гренджа-Донський.) Лиш по пам'яті в людині пізнає Людину світ. (Б.Олійник.) Відчували грек і печеніг відлуння кроків князя Святослава. (В.Симоненко.) Тихе озеро незримо віє духом трав'яним. (М.Рильський.) Ми йдемо духмяною землею, і вись нам душі окриля. (В.Сосюра.) Зів'яле зілля ожива, гойдається трава. (М.Рильський.) Надвечір'я цвіло фіалками, сиві хмари дощами плакали. (М.Сингаївський.) Чманіє сад од квітучої рясності. (Л.Костенко.) Високо в підхмар'ї над рікою подають свій голос журавлі. (Д.Луценко.) Батьку Дніпре, ти біжи скоріш та й до Чорномор'я. (П.Перебийніс.) Він мріяв возз'єднать материки. (Б.Олійник.) Цвяхований блискучими зірками, на наші плечі ліг Південний Хрест. (І.Качуровський.) Мій широкий день у Подніпров'ї на півнеба райдугу підніс! (А.Малишко.) У гості кілька літ назад я приїжджав у Яснозір'я. (Д.Луценко.) Дорогу вибрали навмисне через Застав'я, щоб окинути досвідченим оком цей дорогоцінний шмат поля. (У.Самчук.) Лук'яна Кобилиці шлях проліг над Серетом, у горах смерекових. (Л.Забашта.)

ІІ. Сніг на верхів'ї узгір'я блищить так яскраво... (Леся Українка.) По кількадемній зливі, в подошів'я, прийшла вода з карпатського верхів'я на придністрові села і лани. (І.Качуровський.) З надвечір'я визирає ніч. (В.Стус.) Здолано вершини кам'яні, пустослів'я звітрилась полова. (В.Забаштанський.) Він завжди сидить на людях, мов дзвін без'язикий, ховає

у собі слова, як скарби в землі. (М.Стельмах.) Гучно й зично роздалося серед хати святе поспів'я. (Панас Мирний.) Я народився в переджнив'я. (П.Перебийніс.) Я тут шукаю теми чи розваги, тамуючи на безгрошів'я люттю (М.Доленго.) Пасеться обов'язків цілий табун. (Л.Костенко.) Для молодих плечей легкий є неба в'юк. (Б.-І.Антонич.) Навіщо нам торішні бур'яни? У полум'я цю гнилість, у багаття! (П.Перебийніс.) Чарував солодким, тихим болем всеслов'янський голубий Дунай. (М.Рильський.) Я часом в душу смуток заплітаю роз'ятреного болю і досад. (Д.Луценко.)

ІІІ. Життя – як вокзал. Хтось приїжджає, хтось від'їжджає. (Л.Костенко.) Мчить крізь теплі ночі і світанки на кур'єрській швидкості життя. (Д.Луценко.) Поз'їжджались сини й онуки. (О.Єрмолаєв.) З'їжджаються тихо з усіх доріг запилені вершники... (Р.Лубківський.) І впала тиша без'язика. (М.Сингаївський.) Невже я з'їм те яблуко-гібрид, що навіть дух його мені набрид? (Л.Костенко.) Мов тихі роз'їзди, проносяться дати. (В.Раєвський.) Вірю повір'ям, живу довір'ям, зійшло над землею дивне сузір'я. (М.Сингаївський.) Вітчизно, я слово зелене шукаю в рясному барвінку. (П.Перебийніс.) У землю вбите полум'яним цвяхом, розколює надвоє сонце обрій. (Б.-І.Антонич.) Смутніє небо в надвечір'я, стихає в сутінках земля, коли, немов жар-птиці пір'я, день опадає на поля. (Л.Дмитерко.) На сопілці хтось заграє біля хати, і п'янять духмяних трав армати. (В.Дворецька.) Дякую я щиро солов'ю за його прославлені концерти. Навіть скрекіт зляканих сорок серце не роз'ятрює, а тішить. (Д.Луценко.)

* Прочитати. Пояснити вживання і невживання апострофа в іншомовних словах.

П'єса пройшла з таким успіхом, що після завіси глядачі кинулись на сцену й почали, не жаліючи рук, підкидати артистів. (М.Стельмах.) Тебе чекають різні дивовижі. Кореспонденти прагнуть інтерв'ю. (Л.Костенко.) Грими і слав свободу по Фур'є! Але у межах. (Б.Олійник.) Інтернет і комп'ютери. Людство зібралось на Марс. (В.Гужва.) Для гравюри на згадку у пам'яті буде кліше. (Н.Диб'як.) Взагалі у нас говорять, як ходять: прямо, повноросто, навпрошки. Через кон'юнктуру, мов через колоду, чешуть, не питаючись, дядьки. (Б.Олійник.) Із п'єдесталів люди знамениті вдивлялися... (Д.Павличко.)

Для довідок. *Фур'є Франсуа-Марі-Шарль* - французький філософ, соціаліст-утопіст. *Кон'юнктура* - сукупність умов, стан речей, збіг обставин, що можуть впливати на хід і результат якоїсь справи.

СЛОВО І ЙОГО ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ, ПОХОДЖЕННЯМ І ВИКОРИСТАННЯМ

* Попереджувальний диктант. Визначити лексичне значення виділених слів, у разі потреби звернувшись до словника. Які слова у поданих реченнях не мають власного лексичного значення? Яка роль таких слів у реченнях?

I. Я набирався *талану* на українському лану. (Д.Луценко.) *Плесо* ріки зеленіє й синіє крізь віти вербові. (І.Качуровський.) Вода в Дніпрі не *літєло* - студена. (І.Лобовик.) Не журися, смереко, моя *мрія-лелеко!* (Г.Коваль.) Здається, ні сіло ні впало маю *рахубу*. (Ю.Мушкетик.)

II. I на моїм омріянім *осонні* рососою плаче голуба трава. (Г.Коваль.) У пахучих *отавах* золотяться купави. (Г.Коваль.) *Босоніж* стежка побіжить *левадою* в городи. (В.Коломієць.) Така розлога *луна* весняна; дзвенить надія, мов *порцеляна*. (Н.Поклад.)

Словник. *Талан* – доля. *Плесо* – відносно глибока спокійна ділянка водойми; спокійна чиста водна гладінь. *Рахуба* – *заст.* Неприємний клопіт із ким-, чим-небудь. *Осоння* – незатінене місце, що освітлюється і обігривається сонцем. *Левада* – присадибна ділянка землі з сінокосом, городом чи плодовим садом. *Луна* – відбиття звукових коливань від перешкоди; відгомін. *Порцеляна* – керамічна маса білого кольору, що використовується для виготовлення тонкого посуду, декоративних виробів; фарфор.

* Подані слова ввести до самостійно складених речень. З'ясувати лексичне й граматичне значення кожного з них. Які з цих слів змінюють своє лексичне значення залежно від контексту, тобто є багатозначними?

Щедрівка, вітальня, натхнення, журавель, брунатний, нашвидкуруч, хосен.

Словник. *Щедрівка* – старовинна українська обрядова новорічна пісня, що виконується 31 грудня та 1 січня. *Вітальня* - спеціальна кімната для приймання гостей. *Натхнення* - стан людини, що характеризується піднесенням її творчих сил. *Журавель* – 1. Великий перелітний птах із довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом, живе на лісових і степових болотах. 2. Довга жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягування води, або й весь пристрій з такою жердиною. 3. Народний сюжетний танець, в якому танцюристи зображують журавлів. *Брунатний* - коричневий. *Хосен* - користь, вигода.

* Виписати з-поміж поданих словосполучень ті, що містять слова, вжиті в переносному значенні. У яких випадках перенос значення відбувся за подібністю предметів, у яких – за функцією, за призначенням, а в яких – за суміжністю предметів (збіглися в часі й просторі)?

Просторий клас, клас готувався до свята; пливуть лебеді, пливуть думки; людське око, око фотооб'єктива; міцний фундамент, міцний чай; солодкий

шоколад, солодкий сон; за блискавкою прогрімів грім; пластмасова блискавка; гірський хребет, хребет людини, лелече гніздо, синонімічне гніздо.

* Розповісти, як у тлумачному словнику позначається багатозначність слів. Прокоментувати подану нижче словникову статтю.

ГНІЗДО, -а, с. 1. У птахів - влаштоване або пристосоване місце для кладки яєць і виведення пташенят. // Місце. Пристосоване тваринами або комахами для зимівлі, виведення малянт. 2. *перен.* Домашнє вогнище; оселя. // *зневажл.* Місце, де збираються люди зі злочинними чи іншими недобрими намірами. 3. *перен.* Сім'я, рід. 4. Група рослин, грибів та ін., що ростуть укупі. // Скіпчення, група однорідних або подібних предметів. 5. *спец.* Заглиблення або отвір, у яке щось вставляється, вкладається // *військ.* Заглиблення в окопі, а також місце для бійця з кулеметом та ін. Зброєю. 6. *сільськогосп.* Місце висіву кількох насінин або висадження кількох рослин.

* Пояснювальний диктант. Вказати слова, вжиті в переносному значенні. Розкрити це значення.

I. Найлегший ланцюг – золотий. (В.Коняхін.) На золоту вудку ловитися не всяка риба привчена. (Нар.творч.) Тече вода з-під кореня, білий камінь миє, що то значить те уміння, руки золотії! (П.Усенко.) Золота, я думаю, душа, коли вміє так вона співати. (П.Воронько.) Україно! В жилах моїх, чую, золота твоя бунтує кров. (Є.Гуцало.)

II. А сонце осіннє прощально горіло. (Н.Поклад.) Запалила осінь гай зелений. (Н.Пукас.) Вогнем осіннім спалахнуть ліси, і над лісами пташині зграї попливуть, підхоплені вітрами. (М.Луків.)

III. Слова росли із ґрунту, мов жита. Добірним зерном колосилась мова. (Л.Костенко.) Слово згущує смисли, нам утверджує нас. (Т.Майданович.) Слова лунають соковито, кожне з них світиться так, як здатне при сонці світитись яблуко, кожне з них трепетно-ніжне, як груша-дзвінок. (Є.Гуцало.)

* Прочитати. Розповісти, що вам відомо про омоніми, свою розповідь ілюструючи поданими прикладами.

Лилась пожежі вулканічна лава. (Л.Костенко.) Заголосили сурми, і козаки, мов бурхлива хвиля, широкою лавою вдарили на ворогів. (А.Кащенко.) Я знав, що раб живе без права, я знав: добра нема без зла. Сам прикував себе до лави, сам приневолив до весла. (Є.Гуцало.)

* Вибірковий диктант. Виписати омоніми, витлумачити їх значення.

Рідний край – земний рай: іншого не шукай. (Нар.творч.) Он хмара згущається чорна, край неба весь скоро обгорне. (І.Франко.) Біля шиї аркан

в'ється, аркан в'ється той турецький, веде хана на припоні Сірко – хлопець молодецький. (Л.Забашта.) Через біле-біле поле йде веселий дідуган, довкруг нього зайці хвацько витанцьовують аркан. (Б.Олійник.) Хіба ж то мало місця є круг хати, що виноград обплів її лапатами? (М.Рильський.) Так хай замкнеться круг без вороття! (Б.Олійник.)

* Розповісти, як у тлумачному словнику позначаються омоніми. Прокоментувати подані нижче словникові статті. Два-три із розтлумачених у статтях омоніми увести до самостійно складених речень (словосполучень).

КОЛОВОРОТ I, у, ч. Сильний обертальний рух води, а також місце, де відбувається цей рух; струмкий, безупинний рух.

КОЛОВОРОТ II, а, ч. Інструмент для ручного свердління отворів.

КОЛОВОРОТ III, а, ч. Вантажопідіймальний пристрій.

НАХАБА I - и, ч. І ж. Людина, яка діє зухвало, безцеремонно, порушуючи моральні норми і не зважаючи на ставлення до цього інших.

НАХАБА II - и, ж, *розм.* Нещастя, біда, напасть.

* Довести, що кожне з поданих слів має омонім, склавши з кожним з омонімів по два-три словосполучення (усно). У разі потреби звернутися до словника. З'ясувати за словником, омонімами чи багатозначними словами є слова *сотня, ключ, журавель*.

I. Лист, кома, стопа, завивання, розминатися, молодик.

II. Фен, секретар, приплющений, натопити.

* Прочитати. Що обіграно у поданих реченнях - багатозначність чи омонімія виділених слів? Пояснити різницю між омонімами та багатозначними словами.

Колись хату закривали на чесне слово, бо єдині *ключі*, розсипані в небі, відмикали весняні громи. (В.Гнатюк.) Небагато їх залишилося, де-не-де ще стоять у селі, в криниці дзвонкові задивилися, зажурилися *журавлі*. Їх не з дерева нарobili наші прадіди і діди – вони просто їх приручили, як прийшли вони до води. (Ю.Ряст.) Скажи мені, березо в ріднім краї, що у душі таїш і не втаїш: кому свої надії ти звіряєш, до кого шлеш і шлеш *листи* свої? (Є.Гуцало.)

* Прочитати текст, визначити його стиль. Використавши сприйняту з тексту інформацію, дати відповіді на запитання: чим відрізняються омоніми від багатозначних слів? Які омоніми називаються повними, які – частковими? Що таке омоформи, омофони та омографи? Навести приклади.

Омонімами називаються слова, не пов'язані між собою за значенням, але однакові за звучанням та написанням.

Омоніми відрізняються від багатозначних слів тим, що це однакові за звуковим оформленням слова, значення яких не пов'язані між собою, не виводяться одне з одного: *клуб* (заклад) – *клуб* (дим). Багатозначні слова – це вжиті з різними значеннями слова, за смислом споруднені між собою: *відкрити книжку* і *відкрити пам'ятник* – зробити їх доступними огляду, зорові.

Омоніми, що збігаються звуковим складом у всіх формах, називаються **повними**. Наприклад: *титан* (могутня людина) – *титан* (хімічний елемент); *турса* (роздрібнена в порошок деревина) – *турса* (трав'яниста степова рослина).

Омоніми, що різняться окремими формами, є **частковими**. Наприклад, *туш* (музичний твір) належить до чоловічого роду й змінюється як іменник II відміни мішаної групи і *туш* (фарба) – належить до жіночого роду і має форми іменника III відміни.

Близькими до омонімів є **омоформи**. Це слова, що належать до різних частин мови і збігаються звучанням і написанням тільки в одній якійсь формі. Наприклад: *три* (числівник) – *три* (дієслово); *світило* (іменник) – *світило* (дієслово). Початкові форми таких слів, за окремими винятками (*мати* (іменник) – *мати* (дієслово)), різні.

Омофони - це однакові за вимовою і різні за написанням слова. Наприклад: *гри[и]би* - *гр[е]би*; *застав* - *за став*; *віра* – *Віра*; *прут* – *Прут*, *м[е]не* – *м[и]не*, *спиться [спиц':а]* - *спиця*.

Омографи, або **омограми** - це однакові за написанням, але різні за вимовою (наголосом) слова. Наприклад: *сім'я* – *сім'я*, *запал* – *запал*, *лука* – *Лука*, *стрілки* – *стрілки*.

За Г.Передрій та Г.Смолянїноюю.

* Накреслити таблицю, заповнити її поданими нижче словами.

ОМО НІМИ		ОМОФОРМИ	ОМОФОНИ	ОМОГРАФИ
повні	часткові			

Греби – гриби; географічний атлас – блискучий атлас; лев – Лев; кара за злочин – кара кобила; прямий ніс – ніс продукти; про те - проте;

* Прочитати речення. Визначити в них омоніми, омофони, омографи. Речення з омонімами записати.

І. Іду надвечір я із поля, вдихаю запахи стерні. З комбайном серце прихололе пливе на круглому стерні. (П.Перебийніс.) “Як-не-як, - говорить Яків, - але я не бачив яків”. (Є.Гуцало.) Край міста починались поля, над

ними підіймався старий липовий шлях. (М.Стельмах.) Не край мені серця, не треба! (В.Гужва.) На скільки ж літ упали ви? На віки, а чи навіки? Чи знайдуться народні ліки од серця і від голови? (Б.Чіп.) Вжилася штучність в атомній добі, і роботи знайшли собі роботи. (О.Довгий.) І кожен “яблучко” танцював з яблучком у руках. (М.Нагнибіда.) Побилися двоє глухих за цимбали, а лисий з голомозим за гребінь. Півнячим гребенем коси не розчешеш. (Нар.творч.)

II. Ми вірші пишемо про те, як стати біля дум на варті. Ми вірші пишемо, проте ми не завжди тих віршів варті. (В.Коротич.) Господи Боже, помилуй мене, те, що сподівав, - повік не мине. (В.Крикуненко.) “Ох біда, - мовляв амур, - мав не серце я, а мур, та знічев’я закохався!” “Ох біда! – мовляв амур, - бо тепер мій каламбур “мур-амур” на посміх здався” (М.Вороний.) Душа сьогодні гра, й така душевна гра, що чую лиш я сам. (Є.Гуцало.) Зоставив після себе слід, який рішуче б стерти слід. (З журн.) Над селом снувалося світання, голубий туман лягав на став. (Д.Луценко.) Став підкрадатися ранок до лісу по-лисячи. (Є.Гуцало.)

Словник. *Каламбур* – дотепна гра слів, побудована на гумористичному використанні різних значень багатозначного слова або омонімів.

* Прочитати речення. Вказати слова, які виражають одне поняття. Розповісти про синоніми. Яка їх роль у мовленні?

I. День у день робота, день у день праця. (Панас Мирний.) Та й почалася селянська бесіда з нескінченними розмовами про землю. (М.Стельмах.) О солодкі волі пута, о свободи дикий цвіт! (Б.Олійник.) Дощ перейшов у зливу, віск перетік у звук. (І.Павлюк.) І ходжу з печаллю в згоді я, і вона зі мною в злагоді. (М.Сингаївський.) Корабель темніє на причалі. На душі – ні смутку, ні печалі. (М.Луків.) Спільна дорога у всіх, та окремий у кожного шлях. (М.Рильський.)

II. У передмісті вулиці вузькі. Такий там брязкіт, гуркіт, гукіт, дзенькіт! (Л.Костенко.) До дна землі, до дна цупкого слова вдираюся завзято і уперто. (Б.-І.Антонич.) Почав наш обозний надиматись, напрінджуватись, нажаблюватись, нагиндичуватись, напутрюватись, мов сич на сову, мов квочка на дощ, надуватись і червоніти. (О.Ільченко.) Сип, сип із порожнього в пусте. Перейшов крізь сито й решето. З нього ні діла, ні роботи. (Нар.творч.)

* Подані слова згрупувати в синонімічні ряди. У кожному з синонімічних рядів визначити основне (стрижневе, опорне) слово.

Ввічливість, говорити, істинно, добрий, правдиво, балакати, делікатність, висловлювати, чесно, лагідний, насправді, казати, чемність, милий, щиро, люб’язність, приятний, гречність, теревенити.

* До поданих іншомовних слів дібрати з довідки українські відповідники. Чи є утворені пари синонімічними?

Аргумент, контроль, резюме, інтернаціональний, дистанція, аграрний.

Довідка. Доказ, перевірка, висновок, міжнародний, відстань, земельний.

*Прочитати. Парами виписати з речень антоніми. Розповісти, що вам відомо про антоніми. Яка їх роль у мовленні?

I. Пливають віки, несуть добро і зло, минають у ненависті й любові. (І.Ірлявський.) В крутих повторях історичних аналогій на правду й кривду складена ціна. (Н.Диб'як.) Є Народження й Смерть – два стовпи на Межі. А між ними – події одвічні: комбінації стріч, і розлук, і жоржин, варіанти падінь і величчя. (Б.Олійник.) Між потворства й краси, поміж зла і добра баланують на гострому лезі я. (О.Грязнов.) Копаюсь в серці – у глибокій рудні, шукаю свято, а знаходжу будні. (В.Гриценко.) Не пригадуй, що сказав, де був. Воду пий не мертву, а живу! (Т.Майданович.) Відгодована злість, і хитрість, і закута в броню брехня атакують добро і щирість серед ночі і білого дня. (В.Симоненко.) А десь життя стрімке тече. Воно і студить, і пече. (О.Лукашенко.) У сутичці вічної святого з ганебним світлішає розум зацькований мій. (Л.Костенко.)

II. Є вороги в Минулому і друзі, воно з Майбутнім і Сучасним ціле становить, а в цілому є Життям. (М.Доленго.) Опівночі встану – опівдні засну: зима мене знову морочить: заплуталась в сонні персон і парсун – увечері плаче, а вранці регоче. (І.Ольховський.) Дурні вчаться на чужих помилках, розумні – на наших. (О.Перлюк.) Невже всюди, де йде будівник, повинен іти невідлучно, як тінь, і руйнач? (О.Гончар.) Підвладні вічній магії землі, які великі ми, які малі! (Г.Коваль.) Боржники і кедитори – то непевне діло, зваж. (Б.Олійник.) Поважне робиться смішним, правдиве й тихе – голосним, і видиме стає незримим, зникає видиме, як дим. (Д.Павличко.) Як гірко, що це все не “завдяки”, а “всупереч” доводилось робити! (В.Густі.) Усього крок один між вірністю і зрадою. (Т.Кобаль.) Кінець життя – життя й початок, і де коловороту край? (П.Тичина.) Любов - вставання й падання без краю. Я в ній народжуюсь і помираю. (В.Шекспір.)

Словник. *Аналогія* - часткова схожість між предметами або явищами.

* Переписати, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Вказати антоніми власне лексичні та спільнокореневі.

I. Пр..ходять і відходять люди, щось пр..носять, щось відносять. (У.Самчук.) Я не знаю, як усе складеться, ро..в..де нас доля чи зв..де. (В.Бубир.) Краще втрата, яка об'єднує, ніж здобич, яка роз'єднує. Не всі

птахи одночасно пр..літають, співають і відлітають: усі свою пору звіку знають. (Нар.творч.)

II. Старий готель, і незнайоме місто – пр..був і вибув, здрастуй і прощай. (М.Лукив.) Запряжу воли – потом миюся, ро..пряжу воли - набік хилюся. (С.Руданський.) Ах, як сумно і як же весело ждуть пр..ходу зими берези, а самі аж кл..кочуть веснами – просто теза і антитеза. (В.Мороз.)

* Творча робота. Скласти невеликий твір про красу зимового саду (парку, лісу), використавши антоніми й синоніми. Який тип мовлення ви покладете в основу тексту? Чому?

* Уважно розглянути таблицю. Розповісти про склад української лексики за походженням.

СКЛАД ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

Успадковані (корінні) слова (близько 90%)				Слова, запозичені з інших мов (10%)
Слова з індоєвропейської мовної спільності	Слова, що виникли в спільнослов'янській період	Східнослов'янська лексика	Власне українська лексика	
мати син брат вода зерно дерево око вухо жити	чоловік пшениця отець серце чоло ведмідь кінь молот весло	балько селянин урожай білка смородина хороший сьогодні сорок	лелека гай левада мрія струмінь силоміць мимохіть вдруге	демократія історія географія бельканто тріо інтермецо футбол гол бокс рефері тайм-аут

* Прочитати. З-поміж поданих слів назвати слова східнослов'янського походження. Власне українські слова виписати (їх виділено). Окремо прочитати слова, запозичені з інших мов.

Медицина, урожай, освіта, фортуна, щирість, лінгвістика, географія, довір'я, мрія, лелека, радіус, стояти, мимохіть, діагноз, чоло, батько, білка,

садиба, суфікс, гай, журнал, жовтень, снігур, навпростець, надвечір, сонце, серце.

* Прочитати. Виписати старослов'янізми (слова, що прийшли із старослов'янської мови). Яка роль таких слів у сучасному художньому мовленні?

I. I на оновленій землі врага не буде, супостата, а буде син, і буде мати. I будуть люде на землі! (Т.Шевченко.) Возслав Христа в дитині, що заснула. (В.Неборак.) I пророста в мені вселенське древо. (Б.Олійник.) О, воістину час ратай! Славословлю його ім'я. (Є.Плужник.) Я жестами, німий, возговорив... Хай жестами, але сказати мушу. (І.Драч.) А тут благословенне Слово мого народу і моє. (М.Вінграновський.) Ламай традицій віковічну скелю, обтрушуй прах невольного життя! (М.Драй-Хмара.)

II. На прю! Без ляку і зневіри за правду, волю, за наш край! (М.Старицький.) I голосом предка з глибин тебе кличе осквернений і опромінений прах. (І.Лобовик.) Чужа душа сиділа одесною. (Л.Костенко.) Олжа душі не переможе (В.Забаштанський.) У хлібі – краплі жаркого поту, рук роботящих жагуче злото. (В.Кочевський.) Благодатна земля, а панує кукіль. (І.Ольховський.)

МАТЕРІАЛ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ

Старослов'янська мова сформувалася в IX ст. на основі македонського діалекту болгарської мови. Використання старослов'янської мови східними слов'янами пов'язане із прийняттям Київською Руссю християнства й діяльністю просвітителів Кирила й Мефодія.

Старослов'янізми мають такі характерні ознаки: сполучення *-ра-, -ре-, -ла-, -ле-*, що відповідають східнослов'янським *-оро-, -ере-, -оло-*: *древо (дерево), глас (голос), прах (порох), храм (хороми)*; іменникові суфікси *-знь, -тель, -ство, -ня*: *приязнь, учитель, багатство, гординя*; префікси *воз-, пред-, со-*: *возвеличити, воздвигнути, предтеча, соратник*; компоненти складних слів: *благо-, бого-, добро-, зло-, -град*: *благодатний, богослов, зловорожий*.

* Пояснити значення кожного з поданих іншомовних слів за допомогою їх синонімів – власне українських слів. Походження іншомовних слів з'ясувати за допомогою словника. З двома-трьома іншомовними словами скласти речення.

Бібліотека, пейзаж, фонтан, вестибюль, гігант, деградація, інструкція.

Для довідок. Книгозбірня, краєвид, водограй, вітальня, велетень, занепад, порада.

* Прочитати. Вказати в реченнях рідковживані сьогодні слова, замість яких у нашу мову міцно ввійшли слова іншомовні.

Розбито статуї, розвалено кумирні, доценту спалено священні книгозбірні. (І.Качуровський.) Мов карти, в кучерявій вітру торбі мішаються блакитні красиви. (Б.-І.Антонич.) Понад камінням білим – водограй в невидимих долонях сонця в'ється. (Б.Чіп.)

* Диктант з коментуванням. Вказати іншомовні слова, пояснити їх правопис. Значення й походження цих слів з'ясувати за словником.

I. П'яне піано на піаніно трав вітер заграв. (Б.-І.Антонич.) Деся там самотня віоліна тужливо журиться в імлі. (В.Еллан.) З листям нічним в унісон я, нарешті, потрапив. (Ю.Каплан.) Квітневий ранок – як новенький шлягер, виводить сонце соло на трубі. (Н.Поклад.) Стомився я наносити візити, стомився декорації возити. Навколо блиск, навколо діаманти, навколо теж самі комедіанти! (В.Герасимчук.) Художники плачуть “Королем Ліром”, “Снігами Кіліманджаро” і “Гернікою”. (І.Драч.) Вона не чула зроду про Растреллі, вона ходила в степ на буряки. (Л.Костенко.) І раптом на скалі Рокфеллер-центру сам Прометей – свят-свят- явивсь мені. (Б.Олійник.)

II. А день – як вестерн. Не стиха й на мить розгнуздана пташина канонада. (Є.Гуцало.) Вечірнє небо кольору кориди. (О.Башкирова.) Ранок випав – як старт. І короткий забіг до проміжної стрічки – до фінішу ночі. (В.Моруга.) І жовті груди велетенських стадіонів зітхають глухо під бурхливою юрбою. (Б.-І.Антонич.) У п'янкім стадіоннім гвалті не почути самотній плач, і суддівський свисток, і пенальті. (Д.Кремінь.) Стоїть історія на старті перед ривком в космічний стадіон. (Л.Костенко.) В мене світла нині, як у бога, - тонни сонця сиплють у вікно. (І.Драч.) Все як належить: засіда конгрес: шанує бізнес діло і доходи. (Б.Олійник.) У роззяви Дарії кожен день аварії. (Нар.творч.)

Словник. *Віоліна* – скрипка.

* Прочитати надруковану в газеті замітку. Якою мірою ви погоджуєтесь з її автором? Обґрунтувати власну позицію щодо вживання іншомовних слів.

Дивує, чому журналісти в Україні залюбки “живцем” хапають чужі слова і пхають їх без потреби в українську мову? Читаємо: пішли на *ланч* (обід), *паркінг* (автостоянка), *гелікоптер* (вертоліт) і ще таких слів безліч – *хол*, *хіт*, *фушет* (звідки це слово взялося?) Виходить, хоч гірше, аби інше. Раніше казали *кордон*, а тепер *рубіж*, *зарубіжний*. Це ж калька з російського *рубєж*!

Зрозуміло, що помалу чужі слова приживаються в кожній мові. Але ж не гвалтом! Наша українська мова гарна й мелодійна. А головне – вона рідна, а тому її треба любити й оберігати.

Леся Ткач (Богуславець).

Для довідок. *Калька (мовна)* - слово або вислів, утворені за зразком будови відповідного слова чи вислову іншої мови.

* До поданих іншомовних слів дібрати українські відповідники.

Атестат, гарант, аферист, вербалізм, акомпанемент, альтруїзм, архаїчний.

Для довідок. Свідоцтво, поручитель, шахрай, марнослів'я, супровід, безкорисливість, старовинний.

* З-поміж поданих слів прочитати спочатку ті, що належать до активного словника, потім – ті, що належать до пасивного.

Аршин, губернія, універсам, литаври, школа, книжка, хліб, відеокліп, сервер, земля, класна дама, сажень, дворецький, магазин, корчма, жупан, светр, джинси, іміджмейкер, піїт, файл.

Словник. *Сервер* – 1) У тенісі та інших спортивних іграх гравець, який вводить м'яч у гру. 2) Апаратно-програмний вузол у комп'ютерних мережах, який керує рештою вузів мережі.

* Вибірковий диктант. Виписати застарілі слова.

Сумно сонце з неба світить, степ безкрайї тоне в млі... мати Січа! Поклонитись я прийшов твоїй землі. І молюсь тобі, як святу: покажи тепер мені свій гасан, свій кош, крамниці, церкву, й башти, й курені. Хай в литаври вдарить довбиш, хай заграють сурмачі – ясним золотом засяють корогви і пірначі. Де старшина, де клейноди? Нащо клич бойовий стих? Чом не плине по майдану лава лицарів твоїх? “Все, що можна, я зробила, - Січа мовила на спит, - віру в Бога боронила, берегла батьків завіт”. Та сама не вбереглася... І тепер поміж руїн ти не вздриш ні товариства, ні клейнодів, ні старшин!

Я.Щоголев.

Словник. *Кіш (кош)* - тут: столиця Війська Запорізького і його уряду. *Гасан* (тюрк.) – майдан. *Литаври* - залізнi або срібні котли з натягнутою на них шкірою і з дерев'яними паличками для ударів. *Довбиш* - особа, яка ударами в литаври скликала козаків на січовий майдан на раду, а також з'ясовувала причину затримки виплати податків. *Клейноди* - атрибути влади, військові знаки козаків: булава, банчук, пірнач, печатка, литаври, хоругва (корогва). *Корогва* - тут: шовкова яскраво-червона хустка із зображенням білого польського орла (коли запорожці були за польським королем) або двоголовою російського. *Пірнач (шестопер, жезл)* - булава меншого розміру, часом із шістьма перами над кулею, ознака влади полковника.

* Прочитати текст, визначити його стиль. Використавши подану в тексті інформацію, розповісти про архаїзми та історизми.

Архаїзми – застарілі назви предметів та явищ, витіснені новими, сучасними назвами: *рать* – *військо*, *уста* – *губи*, *перст* – *палець*, *пийт* – *поет*, *злато* – *золото*, *ріжний* – *різний*; а також застарілі значення слів, які тепер живаються з іншим, сучасним значенням: *живіт* (життя), *язик* (мова), *мир* (громада).

Історизми – слова, що означають предмети, які нині вийшли з ужитку, поняття, які стали неактуальними: *князь*, *дружинник*, *мушкет*, *кріпак*, *кунтуш*, *чумарка*, *крейцер*. До історизмів належать імена відомих історичних осіб: *Юлій Цезар*, *Богдан Хмельницький*, *Симон Петлюра*.

Нині відбувається процес реактуалізації деяких історизмів, тобто повернення їх до активного словникового складу: *козак*, *віче*, *гривня*, *Маріуполь* (замість назви міста Жданов), вул. *Прорізна* (замість вул.Свердлова у Києві).

З довідника.

* Прочитати. З-поміж поданих слів визначити історизми.

Драгоман, курінний, глаголити, шуйця, дзигарі, коляса, вої, шкатула, жандарм, бранець, ланіти, вуста, подушне, курінний, зріти, саква, кирея, очіпок, намітка, запаска, свита.

* Пояснювальний диктант. Вказати застарілі слова.

I. Цвіли хоругви руські на Дунаї. (В.Симоненко.) Гінці на кононях тривожать дорогу. (Б.Олійник.) Таке було, що навіть не наснитися, не вірив би, якби хто розказав: той з ворогом рубався без десниці, а той без шуйці з ворогом рубавсь. (Є.Гуцало.) Брати-князі розправили рамена. (І.Лобовик.) Ох же і насміялися вої княгині Ольги! (Л.Костенко.) Світила осінь. Берег златогрив дививсь у воду, як русяве чадо князів моїх. О таємнича ладо, скажи, чиє ім'я я повторив? (Д.Павличко.)

II. Україно! На твоєму полі буду вірним ратаєм тобі! (Є.Гуцало.) І наша ученість, добром не підкута, то лжа єсть прелюта, то лжа єсть прелюта! (І.Драч.) Хай лебедіє у льолі дитя мирному небу і нині, і прісно. (Б.Олійник.) Кому й пощо ми світимо вогні і плач душі кому звіряєм всеу? (І.Качуровський.) Я пишу червоним атраментом, атраментом червоним, як кров, про підвладність завірюхам-ментам, про щемливо-ніжну любов. (В.Еллан.)

III. Пошли мені, Господи, слово, вуста онімилі отверзь! (Ю.Ряст.) Я виросту – і мій глагол на глум підняти вже не зможуть фарисеї. (О.Чекмишев.) Усе таке просте, значиме глаголить світу простота. (Г.Коваль.) Там арфи древньої не стихла ще луна, плелись глаголиці узорні письмена. (І.Качуровський.) Не хочу вже виходити на прю, боюся біль утрат

не пережити. (І.Ольховський.) Самі незнамо досі стоїмо, та прісно, ніж ізнову у ярмо, вже краще вмерти на тюремнім дроті! (Д.Кремінь.) А я доведу тобі днесь: Поезія більше, ніж логіка, зна, оскільки Поезія єсьмь! (Б.Олійник.) Киреї хмар на плечах має вічність. (Л.Костенко.) Край шляху в жовтих кунтушах сумують берести над полем. (Д.Луценко.) Ото – літак, а не якась дараба. (Л.Костенко.)

Словник. *Всує* - даремно. *Атрамент* – чорнило. *Прісно* - вічно. *Дараба* – пліт, збитий з дерев'яних кругляків.

* Прочитати текст, визначити його стиль. Використавши подану в тексті інформацію, дати відповідь на запитання: які неологізми називаються авторськими? Яка їх роль у мовленні?

Неологізми – нові слова, які ще не встигли стати звичними для мовців. Неологізми належать до пасивного складу лексики. Розрізняються загальнономвні та авторські неологізми.

Загальнономвні неологізми створюються, як правило, для позначення нового предмета чи поняття. Якщо предмет чи поняття закріплюються в житті суспільства, то їх назва з часом перестає сприйматися як нова і переходить до активної лексики. Так, слова *космонавт*, *ЕОМ*, *комп'ютер*, *колготки*, *універсам*, що з'явилися кілька десятиліть тому, вже стали звичними й вийшли з розряду неологізмів. Зовсім недавно неологізмами були такі слова, як *СНІД*, *брокер*, *рекетир*, *тіньовик*, *відеосалон*.

Авторські неологізми створюються письменниками, публіцистами для досягнення образності. Вони, як правило, не функціонують поза межами твору, в який уведені, тому з бігом часу не втрачають відтінку новизни, зберігаючи емоційне забарвлення: *Профзібралися*, *попрофспілкувалися*, *політкували*, *політпідкувалися*. (С.Либонь.)

З довідника.

* Прочитати. Пояснити значення кожного з слів. Як давно, на вашу думку, з'явилося кожне з них у мові? Чи всі нині входять до активної лексики?

Аеробіка, екологія, клон, інтерфакс, компакт-диск, кіборг (кібернетичний організм), кіборгізація, субсидія.

Словник. *Кіборгізація* - заміна окремих органів людини кібернетичними пристроями як науково-технічна проблема.

* Прочитати. Пояснити, чи можна вважати неологізмами виділені слова.

Засяду за літописом... А все-таки і я в комп'ютерленді поживу... (Д.Кремінь.) Зриваєш орбіти, плането? Готуєш плацдарми для криз? У нетрях тенет Інтернету вже вірус кохання проріс. (Ю.Каплан.)

* Переписати речення, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Авторські неологізми підкреслити.

I. Він має очі сумноцвіті і зветься ввічл.во “поет”. (О.Мамчич.) Білим громом цупкого паперу не..кінченно гр..мить словосплав. (П.Перебийніс.) Білохмарит..ся піняве небо. (М.Доленго.) Небо ро..просторилось в..соко, бджоли в квітограєві гудуть. (Д.Луценко.) Це ж тут річки дж..рельнозорі купали небо у собі. (О.Омельченко.) На Володим..рській проклянулися каштани, і сам Дніпро од них помолодів. А ген за ним лелечодзьобі крани сп..нилися, мов птахи на ході. (О.Довгий.) А каштан цей з..леноступінчастий навсібіч стосвічно л..тить. (І.Драч.) Київ – закаштанений, Київ – омузичений. (А.Камінчук.) Тополі журавлилися кр..льми. (Д.Луценко.)

II. Зуп..нюсь у в..шневім саду, обіймусь з усіма українно. (А.Коляновський.) Вже іроденки нат..сали заноз міцнющих для ярма. (Б.Чіп.) Ненав..джу темне ж..ттеве болото, я в душу таємне ловлю сонцезлото. (П.Тичина.) Не можу без в..сни і з..рносіву, без пісні солов'їної в гаю. (Н.Пукас.) По діброві поголос з..мостелить. (С.Сапеляк.) Неначе кінь-д..кун вогняногрив, на в..днокрузі сонце заіржало. (Д.Павличко.) За брамами опурпуриться сірениий ранок. (М.Семенко.) Хв..люється море, хв..линиться день. (М.Доленго.) Даль жайворониться, стел..ться, грониться радість і спів вдалині. (Г.Коваль.) Зночілий птах долає світлий день. (В.Губенко.)

* Диктант із коментуванням.

Національний спосіб думання потребує національного способу творення слів. Неологізми, створені людьми, які тонко відчували народну мову, міцно до неї увійшли. Михайлу Старицькому колись дорікали за його неологізми “мрія”, “майбутнє”, “крок”, а нині - це найдостеменніші українські слова. Олександра Олеся свого часу ганили за слова “прагнути”, “від” (замість “од”), Володимира Винниченка – за “незграбний”, “бруд”, “окремий”, “майже”. За найкращого суддю виявився час.

За М.Холодним.

* Прочитати текст, визначити його стиль. Використавши подану в тексті інформацію, пояснити відмінність між професійними словами і термінами. Пригадати професійні слова, властиві мовленню вчителів і учнів.

Професіоналізми - слова, що вживаються на позначення спеціальних понять у сфері тієї чи іншої професії, ремесла, промислу. У тих галузях науки та виробництва, де розвинута термінологія, професіоналізми виступають як неофіційні (а отже, емоційно забарвлені) синоніми до

термінів: *термояд* (замість *термоядерна реакція*), *шмуц* (замість *шмуцтитул*).

На відміну від термінів, професіоналізми не мають строгого наукового визначення. Якщо терміни – це, як правило, абстрактні поняття (*підмет, префікс, радіус, градус*), то професіоналізми – конкретні; вони надзвичайно детально диференціюють ті предмети, дії, якості, що безпосередньо пов'язані зі сферою діяльності відповідної професії. Наприклад, гончарі вирізняють такі частини глиняного посуду: *дно, утір, пук, вінця, пелюстка, лавочка, плечі, карнизик*; рибалки Приазов'я та Причорномор'я вживають такі назви вітрів: *бунація, грего, карапкан, левант, майстро, трамонтан*.

З довідника.

* Прочитати. Виписати терміни та професійні слова. Яка їх роль у мовленні?

Мільйон парсеків до сузір'я Лева – та полечу, Земля вже затісна. (В.Гужва.) Коли зайшла осінь і господарські роботи скінчилися, мало не щоранку виносили на човен сіті, кошелі, рагелі й інше рибальське знаряддя й виїздили човном у лиман. (А.Кашенко.) Молодий письменник вирішив купити відповідну технічну книжку, з якої довідався, що таке аркуш і скільки в ньому літер буває, що таке коректа, циреро, шпація, рихтовка, американка, пильну увагу звернувши на портретне діло, цинкографію, автотипію, трьохколірку й офсет-машину. (За В.Підмогильним.) Диспаша - розрахунок збитку від аварії, що припадає на вантажі, судно і фрахт і розподіляється між вантажовласником та судновласником. (Зі словн.)

Словник. *Парсек* – одиниця віддалі в астрономії. *Фрахт* - плата за перевезення вантажів морськими шляхами або за використанн суден протягом певного часу.

* Пояснити, представники яких професій вживають кожне з поданих слів. Чи є ці слова загальноживаними?

Лонгет, апель, шпринг, бізань, сигнатура, шмуцтитул, стайлінг.

Словник. *Лонгет* – пов'язка з гіпсу, що запечече нерухомість зламаних кісток кінцівок. *Апель* – у фехтуванні – удар правою витягнутою ногою по землі, що означає початок атаки. *Шпринг* - трос, прив'язаний одним кінцем до якоря, а іншим – до судна, що утримувати корабель у певному положенні. *Бізань* - остання щогла на вітрильнику, а також нижнє косе вітрило на ній. *Сигнатура* – копія рецепта лікаря, що додається в аптеці до приготованих ліків. *Шмуцтитул* - паперовий аркуш на початку книжки (перед титулом) або перед її частинами чи розділами, на якому розташовують заголовок, ілюстрацію тощо. *Стайлінг* - художнє оформлення товару, спрямоване на приваблення покупця.

* Прочитати. Пояснити значення виділених слів. Пригадати, які слова називаються діалектними.

Не той *файний*, хто на лице гарний, а хто в праці славний. Влітку ледар удома лід сушить, а взимку під снігом *бульбу* копає. Капуста й *бараболя* – вже половина хліба. Часу не теряє: на свиню *кентарик* одягає. *Газдиня*: три городи, одна диня. Порожня *тайстра* плечі муляє.

Народна творчість.

* Вибірковий диктант. Виписати діалектні слова, пояснити значення кожного.

I. Думу думають Карпати, у туман сповивши плаї. (Г.Коваль.) А на кичерах ростуть, як суніці, зорі. (Д.Павличко.) Ой чичері на кичері, пастухи зійшлись вечерять. (Г.Коваль.) До тих ми добирались верховин, де бродить вуйко, ласий до малин. (М.Рильський.) Бродить з калаталами маржина у морі запахуцого зела. (М.Рильський.) Сонце западає за високі гори, товар повертає за свої обори. (І.Гушалевич.) Плотогонє, бокораше, ти згадай-но пісню нашу! (Г.Коваль.) Газдівство потребувало вічної праці. (М.Коцюбинський.) Чи мало легінів в селі? В кресанях файних, з топірцями, з палкими, буйними серцями! (Олександр Олесь.) Місяць носить зорі в тайстрі на високій полонині. (Г.Коваль.) Ой люблю зелені ґруні, де пасуть отари, вітер віє, шевеліє, аж гудуть шувари. (В.Гренджа-Донський.)

II. Добридень тобі, синя *чічко*, на білому камені квітко! (Г.Коваль.) Знали хлопчика того всі гуцульські села. Всіх бентежила й пекла сумовита фрела. (Д.Павличко.) І немов влилися в гуки і флюяри, й дринди звуки. (Г.Коваль.) Він за плугом ходив на батьківському полі, сів жито й овес і садив бараболі. (Д.Павличко.) Чим він діти нагодує, як минеться бульб остаток? (Б.Лепкий.) Він не навчився навіть своє порекло на письмі покласти. (В.Стефанік.) Останнє літо йде лугами із дзвоном мідяної тронки. (Д.Павличко.)

Словник. *Кичера* - гора, вкрита, крім вершини, лісом. *Легінь* – парубок. *Бокораш* - плотогон. *Кресаня* - капелюх. *Товар*, *маржина* - худоба. *Тайстра* – торба. *Шувар* - аїр (татар-зілля). *Фрела* (фрїлка) – сопілка. *Дринда* (*дримба*) – щипковий музичний інструмент, сила і висота звуку якого регулюється ротовою порожниною. *Бараболя*, *бульба* - картопля. *Порекло* – прізвище. *Тронка* – дзвіночок, який чабани вішають на шию худобі.

* До якого словника слід звернутися, щоб з'ясувати значення діалектних слів? Прокоментувати подані статті з тлумачного словника.

БАРТКА, -и, ж., *діал.* Маленька сокира. *Поблискують і бартки, й топірці.* (Г.Коваль.)

ПЛАЙ, ю, ч., діал. Стежка в горах. *Плай завів нас далеко, де самотня смерека.* (Г.Коваль.)

* До поданих діалектних слів дібрати відповідники – слова літературної мови.

- Вуйко, маржина, конопляник, кибель, киря, шаркан, ковтки, врода.
- Жовняр, пироги, ринка, ожіг, митка, тупиця, шуфля, стрих.

Для довідок. I. Дядько (або ведмідь), худоба, горобець, відро, сокира, буря, серезки, урожай. II. Солдат, вареники, каструля, кочерга, ганчірка, сокира, лопата, горище.

* Прочитати. Лексичне значення виділених слів з'ясувати за словником. Пояснити, чому діалектизми не слід вживати в повсякденному мовленні? З якою метою вживають діалектизми письменники?

Якби кожен говорив так, як у нього в селі, то мова б не об'єднувала, а роз'єднувала людей. Але в художніх творах письменники, враховуючи образну та емоційну силу діалектизмів, використовують їх як засіб мовної характеристики персонажів або для створення відповідного місцевого колориту. Іноді діалектизми вживають для точної назви предмета, дії (тоді вони виходять за рамки діалектних слів і поповнюють загальнонародну, літературну мову, як-от слово “*тронка*” в романі Олесея Гончара.

Без сумніву, автор повинен мати почуття міри Крім того, він має ввести діалектне слово в контекст твору так, щоб значення його було цілком зрозумілим.

Отже, вживання діалектизмів може бути виправдане в художньому стилі. Діалектизми у нашому повсякденному мовленні – порушення літературної норми.

З підручника.

Словник. *Емоційний* – сповнений душевних переживань, почуттів. *Колорит* - характерна особливість місцевості, епохи тощо. *Тронка* – дзвіночок, який чабани вішають на шию худобі. *Літературна норма* - мовний варіант у сфері вимови, слововживання, словозміни, закріплений практикою і рекомендований до вживання як обов'язковий.

* Вільний диктант. Записуючи текст з пам'яті, вжити якнайбільше діалектних назв птаха.

Пригадайте, якою теплою й любов'ю огорнутий цей красивий і гордий птах у народі! Лелека, бусол, чорногуз, боцюн, глекотень, лелько, жабоїд, вуйко, гайстер, іванко, бузько - яких тільки імен йому не надано!

Ця птаха свята. Батьки так напучують дітей: “Не чіпайте лелеку, він приносить добро і щастя, охороняє дім від біди”.

ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА

* У поданих словах виділити основу й закінчення. Вказати похідні, непохідні, чисті основи.

Очолений, безшумний, заява, пасльоновий, журі, плече, корінь, беззмістовність, цінний, паспорт.

* Записати слова у такій послідовності: 1) слова із закінченнями; 2) слова з нульовими закінченнями; слова без закінчень.

Київ, незрівнянний, зеленіючи, видатний, історик, Січ, мудро, високо, заснувати, харків'янка, львів'янин, метро, даремне, закликати, консультація, пальто, знічев'я, виявившись, листуватися, озерце.

* Прочитати. Вказати спільнокореневі слова, визначити в них корінь.

I. Нехай нашій Україні зоря зоряніє. (А.Малишко.) Весна веснянками весніє. (М.Сингаївський.) “Диви, дива!” – дивується трава. (Л.Костенко.) Минулих днів минулася негода. (А.Малишко.) Борися в славі, Бориславе, за нашу славу. Час настав! (М.Бажан.)

II. І світали думки пресвітлі. (О.Омельченко.) Усміхнуся і, всміхнувшись, слово вимовлю до тебе. (Є.Гуцало.) Тополинко в тополінім лісі, швидше у тополю виростай. (М.Сингаївський.) Тут сосни соснові, берези березові, і люди людяні тут. (Л.Костенко.)

III. У Княжичах княжих, де княжать державні ліси, розспівують мавки свої молоді голоси. (І.Лобовик.) Хтось у дзвони тихо дзвоне, Бог чи коник степовий – я не знаю: в травах тоне той дзвонарик світовий. Віра в мене дужча криці. Скрізь церкви, церкви, дзвіниці. (Олександр Олесь.)

* Пояснювальний диктант. У різних формах одного й того слова виділити закінчення. У спільнокореневих словах виділити корінь.

Який косар, така й коса. Як косити язиком, втомиться тільки язик. Пильнуй, кравче, свого кравецтва. Собаку б'ють, а собака – собакою. Жарти жартами, а діло ділом. Не давай два гриби до борщу, бо переборщиш. Як дурень з печі рече речі.

Народна творчість.

* Прочитати групи слів. Чи є вони спільнокореневими? Свою думку обґрунтувати.

1. Літній, політ, література.
2. Синівський, синиця, синонім.
3. Заснований, сновидіння, снопов'язалка.
4. Носоріг, листоноша, ностальгія.

* Пояснювальний диктант. Спільнокореневі слова підкреслити, виділити в них корінь.

У слові просвічує слово, словечко, слівце, словенятко. А слово востає у слово, і краю праслову немає... (П.Перебийніс.) Найдорожче в світі слово так звучить у рідній мові: мати, матінка, матуся, мама, момочка, мамуся. (В.Гринько.) Летить до мене, білі голуби. Летить, бо любе голубе і біле. Висить над мене небо голубе, аж ув очах своїх поголубіло. (О.Довгий.) Іду в розкриті небеса, несучи землі зелену ношу, і на устах тремтить роса, яку я з юності виношу. (А.Малишко.)

* У поданих словах виділити префікси. Яких значень надають вони кожному із слів?

I. Невисокий, зависокий, превисокий. Залетіти, підлетіти, вилетіти, перелетіти, влетіти. Сказати, підказати, виказати, наказати, переказати.

II. Піднебесся, віддзеркалення, міжгір'я, безхліб'я, роздоріжжя, черезсмужжя, заміжжя, знадвору, донизу, незначний, недовиконаний.

* У поданих словах виділити суфікси. Яких значень надають вони словам?

Калинонька, калинник, калинка, калиновий; козаченько, козачище, козачок, козацький.

* Згрупувавши подані слова за значенням, записати їх у такій послідовності: 1) назва людини за характером діяльності; 2) за національністю, місцем народження чи проживання; 3) за внутрішніми чи зовнішніми ознаками; 4) назва конкретного предмета. Виділити в словах суфікси.

Земляк, бандурист, вінничанин, лікар, грузин, мислитель, рушник, селянин, мрійник, молодець, кравець, паляниця, науковець, волинянин, албанець, буханець, арф'яр, верховинець, халамидник, полиця, угорець, крайнин, борець, шахтар, велетень, дзиглик, правдоборець, подоляк, іграшка, будівля, бешкетник, учитель, бунтар, скатертина, купець, житомирянин, уреднюга, красень.

* Диктант із коментуванням. Виділені слова розібрати за будовою.

Углиб, до дна *співуче* лезо *встромляю* в корінь слова. (Б.-І.Антонич.)
 Слово “мак” *загубило* пелюстку – клаптик вітру *червоний* летів! (Є.Гуцало.)
 Мені *приносить* слово запальне насажене кипуче *сьогодення*. (Д.Луценко.)

ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

* Розглянути таблицю. До кожного способу словотвору самостійно дібрати по 2-3 приклади.

Способи словотворення	
Морфологічні	Неморфологічні
Префіксальний: <i>премудрий, порадити</i> Суфіксальний: <i>українець, годинник</i> Префіксально-суфіксальний: <i>підсвічник, прикордонний</i> Безафіксний: <i>молодь, насип</i> Основоскладання: <i>зорепад, спортзал</i>	Перехід слова з однієї частини мови в іншу: <i>набережна, вартовий, кругом</i> Злиття сполучень слів в одне слово: <i>вічноюний, сьогодні</i> Набуття словом нового значення: <i>корінь</i> (у ботаніці) – <i>корінь</i> (у математиці)

* Від поданих слів утворити нові слова префіксальним способом.

Писати, кипіти, широкий, мова, голосно, вчасно.

* Попереджувальний диктант. Вказати слова, утворені префіксальним способом, виділити в них префікси.

I. Правічну думу думають ліси. Вже листопад підкрався з-за дубів. Почервоніли яблука-циганки. Чи ж неповторне можна повторити? Чи вам ті миші згризли сухаря, а чи прогризли у підлозі нірку? (Л.Костенко.)

II. Сто земель я ходив і проходив, сто річок перебрів у броди. (А.Малишко.) Кораблі відпливуть, і птахи відлетять у вирій, охолоне каміння, вода позмиває сліди. (І.Ольховський.) Потоптали літо коні, притоптали літо коні, пролетіли коні повз воріт. (Б.Олійник.) Перестигле небо світове розсікає ниточка нагріта. (П.Перебийніс.) Отямся. Біль і плач – то наше, то земне. Переболить, доплаче, промине... (І.Жиленко.) Несе

промова, як автомобіль. І завжди ти на перешкоді. (Д.Павличко.) Помолось крадькома на твоє праслов'янське обличчя. (Б.Олійник.)

* Вибірковий диктант. Виписати слова, утворені за допомогою префікса *пра-*. З'ясувати, якого значення надав префікс словам.

Це ми – праукраїнці, нас волі дух зродив. (В.Коломієць.) І якась прапращурна провина вже триває сорок поколінь. (І.Павлюк.) Ти вже доскіпався, як звали твою прабабу? Прапрадід твій був колесований з Гонтою. (І.Драч.) Стою я, поки світ в очах не згас, праправнук і прапрадід водночас. (П.Перебийніс.) Прастарі бузки торкаються плеча. (В.Бойченко.) Повзе по мурах празелень віків. (І.Качуровський.) Гучить прасловом оріянським, снагує із джерел трипільських блакитне дерево Дніпра із праім'ям Славута. (В.Коломієць.)

* Від поданих слів утворити нові слова суфіксальним способом.

Україна, Дніпро, село, сад, степ, ліс, кобза, скрипка, праця.

* Визначити суфікси, за допомогою яких утворено подані слова. Пояснити лексичне значення виділених слів. Які слова є іншомовними?

Школяр, школярка, школярство, українство, *україніка*, *україністика*.

Козацтво, студентство, фразерство, романтизм, патріотизм, капіталізм, туризм.

Словник. *Україніка* - сукупність чогось, що стосується історії, економіки, культури України. *Україністика* – сукупність наук, які вивчають мову, літературу, культуру українського народу.

* Пояснювальний диктант. Визначити спосіб творення виділених слів.

І. З терновою хустинкою в руці за козаченьком дівчинонька плаче. (П.Перебийніс.) Добрий ранок, дівчинятко. (М.Стельмах.) Маленький хлопчисько. Біленька сорочка. Хатинка старенька стоїть край ставочка. (О.Муратов.) Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається додому смерком. (Ю.Яновський.) В тебе свитка нікудишня, чоботята ледве дишуть. (Г.Коваль.) Вересневі тумани, туманці, туманища. (Н.Поклад.) Спав собі за кожним пнем бурий ведмедило. (Д.Павличко.) Бабі клятий цвіркунисько домолитись не дає. (Б.Чіп.) Живе в кімнаті під отим горищем стара і сива згорблена бабище. Бабуля наша, вірите, така, що не злякається домовика. (Н.Диб'як.) Стоїть самотця хата при дорозі, а бабця десь зіщулилась у ліфті. (Н.Пукас.)

II. Бундючний павич борсався *здоровенним* своїм *хвостиськом* у кущах пахучого ялівцю. (У.Самчук.) Кінь ударив *копитищем*, під ним зойкнула, хруснула, бризнула в обличчя крижаною гречкою передвесняна земля. (М.Стельмах.) Як зацвітали зірки материнкою, ти поспішала, *сестрице, стежинкою*. (Д.Луценко.) Вуси-вусики у пшениці, *стежка-стежечка*, мов стріла. (В.Симоненко.) Хай любов'ю нашою святиться чарівна *криничка-крижаниця!* (П.Перебийніс.)

III. В могилі високої прозріли сліпі *кобзарі*. (Б.Олійник.) Як сивий *лірник*, сніг іде і грає. (Д.Павличко.) *Бандуристе*, сизокрилий мій козаче, окропи свої зіниці у Дніпрі! (П.Перебийніс.) Тяжко ішов, як *жниввар*, по *нужденному* полю. (Б.Олійник.) У доброго *пиляра* пилка не тупиться. (Нар.творч.) Стогнали в ярмах *сівачі*. (П.Перебийніс.) Вік живуть і житимуть у моїм селі хлібороби, землероби, *ковалі*. (М.Сингаївський.) Бринять, як море, зорані лани, над ними лине пісня *тракториста*. (Д.Павличко.) Дивились хлопці на дівча. Мовляв, який це *токар*... (Д.Луценко.) *Косарі* дерева косять, язиками дрова носять. (В.Симоненко.) Майстри, *монтажники, бетонярі*, тут ваша праця, пісня і тривога. (Д. Павличко.)

* Прочитати слова. Визначити, від яких твірних основ і за допомогою яких значущих частин їх утворено? Яким способом?

Понеділок, підсніжник, подорожник, навушник, напарник, прибережний, здорожений, перелесник, зачарування, пронизливий, підписаний, заповідник.

* Переписати, вставляючи пропущені букви. З'ясувати спосіб творення виділених слів.

I. Як же можна обійтись без д..рев, без лісу, без *підсніжників*, без ч..решень, без кр..ничок, без гр..бів, суниць? (М.Стельмах.) Доброзичл..вий дядько вес..ло оглянув *підлітка*, оз..рнувся. (І.Сенченко.) Разом ми їли глід, разом ловив нас дід, баштанний інвалід, гроза *безштанників*. (О.Муратов.) Недобра мова йшла за *побратима*, а ти мовчав і знизував плечима. (П.Перебийніс.)

II. Мер..хкотить *підфарниками* шлях. (Д.Павличко.) Сказано: лікує *подорожник*, в землю заховавшись від З..млі. (І.Павлюк.) Почалася у сонця *бе..сонн..ця* – і подовшали раптом дні. (В.Симоненко.) Вдарить скерцо *висонценим* сяйвом, і ряхтять мелодії русяво. (І.Драч.) Згасає надвечірне *бе..гоміння*. (Т.Майданович.) Із темного провалля поміж хмарами нараз несміло визирнула зірка – самотня *бе..пр..тульниця* сніжинка. (П.Перебийніс.) Біжить в..села дітвора зі школи, нестримна, як *розгачена* ріка. (Д.Павличко.)

Словник. *Скерцо* – музичний твір у жвавому, швидкому темпі, з характерними ритмічними зворотами.

* Від поданим слів префіксально-суфіксальним способом утворити нові слова.

Небо, земля, вода, хліб, зміст, закон, дорога, сухий.

* За поданим зразком утворити від поданих слів нові слова безафіксним способом.

Зразок. Лякати – ляк.

Заявити, запливати, насипати, обстріляти, стукати, нахилияти, наказувати.

* Вибірковий диктант. Виписати слова, утворені безафіксним способом.

I. Нехай чуття бурхливі ріки несуть мене в життя блакить. Градом, градом землю вись січе. Піснею лишились ви в душі навік, зелень гір і срібло швидкоплинних рік! Теплий вітер гойдає тополі, даль вечірня, як пісня дзвінка. Над зеленим світом неба синь ласкава.

З творів В.Сосюри.

II. Приліпилась до серця блакить. Зорями ряхтіла вись. Безмежності сліпуча непроглядь. Вітаю день осіннього приносу. Страждання темного нестрим мене катує. Не розкидай без намислу по світі думки. Я вибіг уночі надвір в тривозі, неначе совість кликала на спит. Якщо в твоїй душі вгніздився ляк, ти згинеш в темноті, немов світляк.

З творів Д.Павличка.

III. Добігла правда до межі, душа добігла до нестерпу. (В.Забаштанський.) Ще не придумано отрути на мій невтрим. (Н.Поклад.) Так порива до висі причаститься! (Н.Тихий.) За вікном у сині тихого дня тремтіли, розщеплювались і гасли крихітки сонця. (М.Стельмах.) Бузок і зелень, зелень і блакить вирують в блиску сонячних потоків. (О.Мамчич.) Синь тоді встоювалася в міжгір'ях, на могутніх плечах вершин. (Є.Гуцало.)

* Словниковий диктант. Визначити спосіб творення слів. В кожному слові визначити орфограму.

Життєлюб, грошолуб, гостелюбний, землетрус, водограй, зорекрилий, буревій, сіножать, дачовласник, серцебиття, страхополох, синьоцвіття, снігопад, полководець, доленосний, волелюбний, вогнетривкий, гребнечесальний, грязелікувальний, картоплесховище, шерстепрядильний, п'ятикутник, восьмиповерховий, дев'ятизначний, семиструнний, шестивесловий, сорокасерійний, криголам, правобережний, синьо-жовтий, ясно-зелений, жовтогарячий, кисло-солодкий, дітсестра, США, СНД.

* Від кожної пари поданих слів утворити способом складання нові слова.

Робити, хліб; боротися, правда; високий, чоло; сивий, волосся; синій, око; рум'яний, щока; шістнадцять, рік; п'ять, хвилина; народний, пісня; дзвінкий, голос; біль, застоювати; сільський, господарство; український, французький; яскравий, синій; лимонний, жовтий; чорний, білий.

* Диктант із коментуванням.

I. І наші стяги золотаво-сині – давно не сон, а висота вже нині. Ми по майданах котимо у лавах, і жовто-синім квітне наша путь. (М.Шевченко.) Час приніс в незасянні душі синьо-жовтої квітки вогні. (Л.Полтава.) Одвіку не любив нас блакитнокровний рід. (П.Перебийніс.) Волосожар пригас на небі синьо-золотому. (П.Тичина.) Срібно-синьо заясніла ніч. (М.Доленго.) Найпершу мою вишиванку, вишиту терпеливо чорно-червоним хрестиком, побачив я так неждано! (Р.Лубківський.) Вже над стернею листя пролітає, немов червоногруді снігурі. (Д.Павличко.) Запах матіоли семипудний забиває дух. (З.Замкова.)

II. Сажотруси хати білять, землеміри небо ділять. (В.Симоненко.) Пекуча враз запала в серце віршомаза. (О.Матійко.) Брехуни шелескотять, як шовкопряди. (Д.Павличко.) Домоткані рясини як окраса. (З.Замкова.) Я вже зараз не якийсь шибеник, лихотворець, торохтій, паливода, а батькові-матері помічник. (М.Стельмах.) Сивим сизо на полях, це трава сиво-зелена. (М.Сингаївський.) Сивокоса матінка-земля ще колише сні мої зелені. (П.Перебийніс.) Дивляться лани зеленоокі на вогні далеких блискавиць. (Г.Коваль.) Моє село зеленокриле стоїть на чатах у степах. (П.Перебийніс.) Налетіла срібна-срібна хвиля і розбилась на моїм човні. (О.Ольжич.) Вже день рожевий, жовтогарячий, сизо-голубий. І до лиця цьому ясному дневі хмаринок білосніжні голуби. (Л.Дмитерко.)

III. Майже в усіх наших містах спільність краєзнавчих музеїв починається з мамонтових бивнів і скіфських баб. (М.Стельмах.) У протиріччях – світу рівновага. (В.Гриценко.) Тихо слуха земля життєдайну молитву дощу. (В.Раєвський.) Поважчало перо, що понад болем котилось часом перекотиполем, не озираючись на дні й літа. (Б.Олійник.) Геть відкину сутінь хмарочосів, що кричать багатством неживим. (М.Руденко.) На велетах багатоповерхових ворущаються допитливо, здивовано гнучкі тоненькі вусики антен. Невеселе в громовідвода ремесло. Йому аби кінці у землю, аби скоріше пронесло. (П.Перебийніс.) Хай світло падає, як листя, хай дні кружляють стрімголов! (Д.Павличко.) І тривозі моїй не спиться, йде вона босоніж по землі. (В.Симоненко.)

* Самодиктант. Дібрати й записати 10 складних слів на означення людської вдачі.

Для довідки. Вертихвіст, вітрогін, дурносміх, верхогляд, пустобрех (пустомолот, пустодзвін), гаволов, крутивус (прудивус), паливода,

здіймиголова (шибайголова), дурисвіт (пройдисвіт), дармоїд, горлохвват, душогуб, шкуролуп, добродій, золотослів.

* Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви.

I. Да святиться навіки прац..любність Франкова, невсипуща тружденність каменярського слова. (Д.Павличко.) Ні! Мій народ не дим, не гор..віз, і я не дам його по брехнях і по кривдах. (М.Вінграновський.) Я й досі впевнений, що холодн..окість збіднює і світ, і душу навіть дуже розумним людям. (М.Стельмах.) Чоловік, який в душі – вуал..хвіст, врешті матиме нагоду ним гойдати. (І.Мироненко.) Стираючи чуттів душевних грані, пісні Шаляпіна влипли, як гроз..вій. (М.Кубик.)

II. Сонце – шалений і дикий огн..пад – заливає лани, мужиків, птахів. (У.Самчук.) І тінь місяц..хода вже зорям не чужа. (Л.Костенко.) Полин снігів повзе по видн..колу. (В.Симоненко.) Трави хиляться, і пахне сін..жать. (В.Бойченко.) Степ гуде в моїх гарячих жилах, стогне, мов діброва в бур..лом. (І.Гайворон.) В п'янкi шалені ночі зор..паду душа моя зоріє. (Г.Коваль.) В рідних степах сиз..грива пшениця хлюпа, як хвилями тихий Дунай. (Д.Луценко.) Готуйся! Хвищі хиж..крилі уже наладилися летіть. (Н.Тихий.) Шукає погляд мій дор..говказу. А душі нам відформував змі..подібний рiг достатку. (Д.Павличко.) Спи, моя дитино золота, спи, моя тривого кар..ока. (М.Вінграновський.)

III. Живе лиц..дій поміж нами і легко, і важко. Не лізь у душу, душ..лове забрудненими чобітьми! Людина плаче в радості й печалі, у сонячну годину, в бур..вій. Розрослося джерело в чорн..морський огром. Зацвіли твої стежини зор..падами густими.

З творів П.Перебийноса

* Прочитати. Визначити спосіб творення виділених слів.

I. Весь батальйон гордився *медсестрою*. Везли в *санбати* хлопців на возах. (Д.Луценко.) І стрічаєш ти, мамо, поштаря із *райцентру*, а листа все немає... (Б.Олійник.) Двері відчинила немолода, в присмаленій блузці *домробітниця*. (М.Стельмах.) Тополі оплакують зникле тепло, а хмарка над обрієм, як *НЛО*. (Н.Поклад.) Нині в Україні видається понад десять тисяч періодичних плюс ще половина від цієї кількості інших *ЗМІ*. (З газ.) О мово, ти іще жива. Тяжкі твої тортури. Колись творилися слова, тепер – абрєвіатури. Читаєш “*СНІД*” і давишся сніданком. В чім порятунок? Гумор – не Гомер. Як тій дитині зватися Богданком, коли епоха зветься *НТР*? (Л.Костенко.)

II. Ми зустрілися з ним у *вузі*. (В.Симоненко.) Я знаю, пишуть вірші і *ЕОМ*. (Д.Павличко.) Турбіни *ГЕСів* на сталевій мові ведуть розмову з хвилями Дніпра. (Г.Коваль.) “Я заїду до вас підпишу договір, - сказав полковник директорові *МТС*, - повірите, у нас сьогодні не день, а торба метушні”. (Ю.Яновський.) За ініціативою АН України й Товариства імені

Тараса Шевченка засована і почала виходити *ЕСУ* – Енциклопедія сучасної України. (З журн.) Життя таке вибухове – комп'ютери, скутери, ціла тобі *НТР* (І.Драч.). В сезоні цьому, чули, мода на розширені холоші, на *СНІД*, на сканери, на комірці з тапіра, на полтергейст, на постмодерн, на речення окличні... (Н.Диб'як.) Ліхтарі нарядилися в царські корони, опускаються снів *НЛО* на балкони. (Н.Диб'як.)

ІІІ. Горішню планку хреста, що на ньому був розіп'ятий Ісус Христос, увінчує напис *ІНЦЮ*, тобто “Ісус Назарянин – Цар Юдейський”. (З календ.) Зроблене митрополитом Андреем Шептицьким для відродження *УГКЦ* не має собі рівних. (Д.Степовик.) А скільки в бойовищах нас лягло, в *ГУЛАГах* за дротами постлівало! (А.Коляновський.) *Секоти* по інерції рідніші від рідні. (Т.Зарівна.) У смітнику риється *бомж* молодий, і лає сусід владу на всі лади. (Н.Поклад.) Де коняка не везе, не допоможе й *ХТЗ*. *Колгосп* – великий чоловік, але дуже бідний. (Нар.творч.)

Словник. *Скутер* – легкий човен з підвісним двигуном. *УГКЦ* - Українська Греко-Католицька Церква. *ГУЛАГ* - управління концентраційних таборів, поселень та місць позбавлення волі (1934- 1956). *Бомж* (розм.) - особа без певного місця проживання (від рос.: *без определенного места жительства*)

* Прочитати. Якими частинами мови є виділені слова? Свою думку обґрунтувати. Розповісти про спосіб творення слів шляхом переходу з однієї частини мови в іншу.

І. Там місяць, наче *вартовий*, на промінь сперся, мов на кий. (Б.-І.Антонич.) Читаю вірші у *нарядній* олександрійським шахтарям. (О.Довгий.) Тополі стоять, мов стрункі *наречені*. (І.Драч.) За тебе заміж не піду, найди десь іншу *молоду*. (Олександр Олесь.) В переможних боях теж бувають *полеглі*. (Л.Костенко.)

ІІ. Є вороги в *минулому* і друзі, воно з *майбутнім* і *сучасним* ціле. (М.Доленго.) Кожне покоління відкоркує своє *шампанське*. (Л.Костенко.) Знову день, неначе *наречена*, гордовито ходить по селі. (М.Стельмах.) Маленький гурток *подорожніх* притих, не почувеш і слова. (Леся Українка.)

* Попереджувальний диктант. Вказати слова, утворені способом злиття сполучень слів в одне слово.

І. Хліб лежав на столі, на селянській простій скатертині, свіжоспечений, житній... Життєва основа основ. (Л.Забашта.) Життя незгасне, рай вічнозелений. (Т.Майданович.) У свято Різдва Христового українці вклали свій зміст, форму та ідею, що відзначаються високопоетичною уявою образів природи та пісенними традиціями. (Т.Лехман.) Іван Пулюй пристав на пропозицію Пантелеймона Куліша, який для спільної праці над перекладом українською мовою Біблії шукав високоосвіченого богослова. (В.Козирський.) Я хочу бути вічно юним, незламно-молодим. (П.Тичина.) Я

по росі іду сріблястій, по свіжовмиваній землі. (В.Сосюра.) Коні, важко дихаючи, під'їхали до скверика, за яким білів свіжотинькований будинок, і самі зупинилися біля живоплоту.

II. А у нас чудесні форми, питомі українські норми: шановні і вельмишановні, панове і товариші! А побажання – шани повні, бо теплі, щирі, від душі. (Д.Білоус.) Цікава і малодосліджена тема – українські роди, династії: Косачі, Алчевські, Терещенки, Тобілевичі, Рудченки. (М.Медуниця.) Романтики! По-доброму я заздрю усім, хто в голубім акваріумі неба між зір шука натхненними очима вічнозелений острів мрії і краси. (Г.Коваль.) Грип – гостроінфекційна хвороба, що вражає органи дихання й супроводиться загальним отруєнням організму. (Зі словн.) Туризм – це безглуздя з широкорозкритим ротом. (В.Шевчук.) Не подобається вищесказане? Ще й не таке почуєте. (М.Стельмах.)

* Стягненням кожної пари поданих слів в одне утворити нові слова. У текстах якого стилю такі слова вживаються якнайчастіше?

Вище зазначений, вище названий, нижче підписаний, вельми шановний.

* Прочитати. Визначити спосіб творення поданих слів.

Загальноосвітній, граничнодопустимий, важкодоступний, загальнонауковий, вузькопрофесійний, висококваліфікований, єдиноважливий, густозаселений, швидкорозчинний, легкоздійснений, загальнодержавний.

* Прочитати. Вказати слова, значення яких переосмислилося.

I. На землі їм не вдасться залишити слід: яничари – імперії хижої слід. (С.Зінчук.) Сусідньої держави атрибути летять до нас через літа без меж. А ти крокуй, згорьований народе, і ти, манкурт, за кроком цим простеж. (М.Шостак.) Навколо Землі обертається її супутник – Місяць. (З підр.) Машини мчать, баранки крутять аси. (Л.Костенко.)

II. Місяць лютий спитає, чи взутий. Листопад вересню онук, жовтню син, зимі рідний брат. Не той голова, хто кричить, а той, що вмів навчить.

Народна творчість.

* Прочитати текст, визначити його стиль. Використовуючи здобуту з тексту інформацію, зробити морфемний та словотвірний аналіз слів *чорнозем*, *похід*.

Морфемний аналіз – це поділ слова на морфеми (його найменші значущі частини) безвідносно до того, в який спосіб аналізоване слово утворилося.

Словотвірний аналіз – це встановлення способу словотворення аналізованого слова, тобто визначення основи та словотворчих афіксів (префіксів та суфіксів).

* Навчальний диктант. Зробити морфемний та словотвірний аналіз виділених слів.

I. На степи, яри, ліси *навалилася* зима. Скриплять намерзлі ворота, вулицею йдуть закутані в кожухи українці. Під їхніми ногами рипить мороз.

Степами гудуть хуртовини. Широко розмахнувся західний *вітрисько* і б'є могутнім крилом український простір. А село міцно вп'ялося в яри та *пригірки*. Кліщем вгризлося у масткий *чорнозем* й накрилося стріхами та садами. Сильне, *тисячолітнє*, *козацьке* село. (За У.Самчуком; 55 сл.)

II. Над городами і *підсиненими* оселями маревом тремтів тихий росяний сон. У ньому ледь-ледь ворухилося приспане село. Я одразу став меншим, а світ – більшим, і місячний *туманець* проростав із нього і плив по ньому, чіпляючись за городину, тини, дерева. На другому краю вулиці *забовваніла* постать батька. Я хотів скрикнути, кинутись навздогін за ним, та саме щось зашамотіло у *підтиннику*. На дорогу обережно висунулась їжачиха, в роті вона тримала маленького їжачка. Прислухаючись до світу, їжачиха зупинилась, повела головою, а далі *перебігла* вулицю, зашаруділа в бур'яні й перебралась і наш город. Заспокоєний, я усміхнувся світу, дідусеві місяцю. (За М.Стельмахом; сл.)

ОРФОГРАМИ В ПРЕФІКСАХ І СУФІКСАХ

* Розглянути таблицю.

ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ	
Правило	Приклади
Префікси <i>роз-</i> , <i>без-</i> не змінюють кінцевого приголосного.	<i>розиукати</i> , <i>безсніжний</i>
Префікс <i>с-</i> пишеться в словах, корінь яких починається буквами <i>к</i> , <i>п</i> , <i>т</i> , <i>ф</i> , <i>х</i> ; в інших випадках - префікс <i>з-</i> .	<i>скиснути</i> , <i>сфотографувати</i> , <i>зишити</i> , <i>змастити</i>
Префікси <i>пре-</i> вживається для передачі вищої міри ознаки.	<i>предобрий</i> , <i>прегарно</i>
Префікс <i>при-</i> вживається для передачі наближення, приєднання, неповноти дії чи ознаки.	<i>приєднатися</i> , <i>приклесний</i> , <i>приморожений</i> , <i>причинити</i>
Префікс <i>прі-</i> вживається тільки в	<i>прірва</i> , <i>прізвище</i> , <i>прізвисько</i>

трьох словах.	
---------------	--

* Словниковий диктант. Позначити орфограму “Буква з у кінці префіксів”.

Розподіл, безтурботний, розтривожити, безформний, розжарений, розтерти, розстебнутий, небезпечний, безстрашний, безправний, безсмертя.

* Диктант із коментуванням. Позначити орфограму “Буква з у кінці префіксів”. Виділені слова записати фонетичною транскрипцією.

I. Роззолочене поле безкрає врожаями дорідними грає. (Д.Луценко.) *Безсмертна* у трудах своїх бджола. (Б.Олійник.) *Розжеврілась* небесная блакить, і кучері перлових хмар червоним маком розцвіли. (С.Черкасенко.) Я влетів з розгону в ранок від високий білий ганок. (Б.Олійник.) Розмахнулись до моря степи чорноземні, сколихнулись буйним пшеничним крилом. (М.Стельмах.) Крізь плити строф безсмертник проросте. (Л.Костенко.) Люблю несхибну вулиць безконечність і неба розпросторену глибінь. (Б.Тен.) Сонце променем гарячим розтопило смуток неба, розчинило темні хмари, що збивають квіти градом. (В.Раєвський.)

II. В широке вікно безконечність зоріє. (В.Бойченко.) З’явилася хуга розгнівана і вдарила крилами в шибку. (В.Артамонова.) І радісно мені, що скоро сніг розтане. (В.Сосюра.) Над містом розмовляють голуби. (Л.Костенко.) Юне віття на сивих розшумілось деревах! (М.Рильський.) Пливла земля нечутно між світами, і дихали в безмежності сади. (П.Перебийніс.) Притихлі явори стояли безшелесно. (Л.Костенко.) Довкруг мовчало безгоміння синє. (Б.Олійник.) Штопає день безсоння. (Т.Зарівна.) Розів’ється калинонька і садок, розцвітуться і вишеньки, і бузок. (Л.Глібов.)

III. Древній, обікрадений народе! Над тобою прошумів розбій. (В.Симоненко.) І розгинаються раби на полі давньої печалі. (В.Марсюк.) У безвісті неба чужого шукав я зірницю свою. (П.Перебийніс.) І безтурботна молодь без акценту вже розмовляє мовою заброд. (Л.Костенко.) Стільки правд розвелось на світі, стільки лисячо-людських нір! (В.Симоненко.) Покоління озиме, зелене підвелось на безмежних полях. (М.Доленго.) Безпорадні агонії злості. (В.Симоненко.) Під крилами обачності давно ховається приречена безкрилість. (П.Перебийніс.) У втоптанім зіллі зростає страх. На цьому безкриллі і риба – птах. (О.Мамчич.) І виводить зневіру на страту безпощадна моя любов. (В.Симоненко.)

* Розподільний диктант. Слова з префіксами з- та с- записати в дві колонки. Обгрунтувати написання слів.

Сховатися, згребти, скривджений, зчепити, скопіювати, скуйовджений, зцідити, схильність, зсувати, сформульований, зсередины, зрання, сховище, зсадити, зцілений, спідлоба.

* Від поданих слів за допомогою префіксів *с-* чи *з-* утворити нові слова.

Мочити, махнути, палити, чорнити, косити, малювати, ховати, фотографувати.

* Переписати, вибираючи з дужок потрібний префікс. Позначити в словах орфограму “Букви *з - с* у префіксах *з-(зі-с-)*.”

I. Єдина ложка (*з-, с-*)сохлася. Як не викроюй, а без ниток не (*з-, с-*)шиєш. Один собака до себе придивився та й (*з-,с-*) казився. Вода все (*з-,с-*)полоще, лише злого слова ніколи. За онучу (*з-, с-*)били бучу. Байдуже ракові, в якому горшку його (*з-,с-*)варять. Неси здоров, коли (*с-, з-*)молов.

Народна творчість.

II. (*З-,с-*)ливались і дивно (*з-,с-*)сплітались думки. (Л.Первомайський.) В ріку століть (*з-,с-*)плива невпинно час. (Г.Коваль.) Що може душу (*з-,с-*)колихнуть рабу? (Л.Костенко.) Життя (*з-,с-*)росте над попелом руїн. (П.Филипович.) Твоє слово не (*з-,с-*)ли -няло, твоя пісня не (*з-,с-*)міліла.(П.Перебийніс.) Це полум’я мені дорожче всяких (*з-,с-*)цілень. (І.Ольховський.) Ми – (*з-,с-*)падкoємці (*з-,с-*)падків розграбованих. Ми - власники (*з-,с-*)плюндрованих святинь. Хто (*з-,с-*)розуміє нашу ностальгію? (Л.Костенко.) Нам би (*з-,с-*)ростати з роси і води, нам би одвіяти (*з-,с-*)гірклу половину. (М.Руденко.)

III. Калиновим багаттям жеврів (*з-,с-*)хід. (Д.Луценко.) (*З-,с-*)пада поволі вечір, як втома із плечей. (О.Довгий.) Під хмарами (*з-,с-*)гасає далина. (Д.Павличко.) Над (*з-,с-*)туманеним долом сон туманом тече. (Г.Коваль.) На молоду траву (*з-,с-*)сідала роса. (У.Самчук.) Перун громами (*з-,с-*)блиснув над землею. (В.Губенко.) Тихесенько ростуть (*з-,с-*)дивовані гриби. Тополя (*з-,с-*)ронить краплю багрецю. І (*з-,с-*)трушується ліс над трасою вві млі. (Л.Костенко.)

III. Пливли ми ввечері лиманом. Моторчик чахкав (*з-,с-*)проквола. (Л.Костенко.) А у річці (*з-,с-*)каламучена вода. Тільки терен гірко (*з-,с-*)терпнув. (Б.Олійник.) Уже (*з-,с-*)бираються дощі десь над полями і садами. (П.Перебийніс.) Туман прозорою габою над тихим озером (*з-,с-*)виса. (Г.Коваль.) (*З-,с-*)ринають у небо мостів розтуманені брови. (П.Перебийніс.)

Словник. *Сплюндрувати* – зруйнувати, знищити, розграбувати, спустошити. *Ностальгія* – 1. Болісна туга людини на чужині за своєю батьківщиною. 2. Туга за минулим.

* Прочитати відповідно до правил орфоєпії. Чим зумовлена близькість вимови голосних [е] та [и] у префіксах *пре-, при-*?

Зростає, пречудовний світе! Обличчя – прекрасне твоє. (П.Тичина.) Мій світе великий, прийшла я до тебе не зразу. (Н.Поклад.) На тихі води, ясні зорі

я принесу свої пісні. (М.Стельмах.) Старенький гуцул цяткував топирці, предавнім рисунком оздоблював. (М.Кубик.) Все примарне, дріб'язкове облітає, мов пилюка. (П.Перебийніс.) Прекрасне треба на землі шукати, шукати і творить! (Г.Коваль.) Мені ж дано навіки Приірпіння, де в травні я родивсь у нічку синю. (О.Лукашенко.) Як квітне чорноглід, ніхто не пригада. (Ю.Ряст.) І нам кує зозуля на світанку предовгий і неперebutній вік. (О.Довгий.)

* Пояснювальний диктант. Позначити в словах орфограму «Букви *e* - *и* у префіксах».

I. Будуть нові міста височіти в прекрасному світі, будуть нові сади у щасливому краї цвісти. (Л.Забашта.) Умилося росою до зорі Солом'янське преславне передмістя. (М.Рильський.) Беззвучно мигтить течія присадкуватих машин, вони на асфальті шиплять, і зло прошипівши, зникають. (М.Бажан.) В зеленім листі сизий виноград запах мені м'яким приморським літом. (О.Довгий.) Півсонне море солодко і в'язко на призабутий берег наплива. (Б.Чіп.) Зеленіє дерево прекрасне у розмаї світла і тепла. (П.Перебийніс.) Лілові тіні іван-чаю пливуть над прірвами у ніч. (Л.Костенко.)

II. На луг лелека прилетів, в гаю зозуля закувала. (Л.Дмитерко.) Я калині прийшов поклонитися. (В.Василяшко.) І між людьми не приживешся ти, як у тобі підлота колобродить. (О.Довгий.) Встає премудрий день, як сторож край воріт, щоб, стерши піт і сіль, життя почати знову. (А.Малишко.) Не любить слово стимулів плечистих, бо п'є натхнення тільки з рік пречистих. (Л.Костенко.) Учителю історії, пробач, що, плутаючи прізвища і дати, гасав поміж епохами навскач. (Б.Олійник.) А в голові – вихор думок та гадок, легких, як тінь, шумуючих, як вода в прірві... (Панас Мирний.)

* Розподільний диктант. Слова з префіксами *пре-* та *при-* записати в дві колонки.

Пригірклий, прегіркий, привокзальний, преголосно, притулок, присвітити, применшений, престарий, пристаркуватий, прескромний, пренабридливий.

* Переписати, вставляючи замість крапок пропущені букви. Позначити в словах орфограму «Букви *e* – *и* у префіксах».

I. Дні і ночі м..нають, м..нають пр..довгі літа, нашаровують брилу на брилу, намотують часу сувої. (А.Малишко.) У пр..звищі моєму козацька кров к..пить. (П.Перебийніс.) Скатертина ця пр..давня – пам'ять про бабусю славна. (Є.Гуцало.) Давай попл..вем і ніде не пр..чалимо. (Л.Костенко.) Тут води пр..чисті, тут верби пустилися вбрід. (І.Лобовик.) І пр..гірка була німотна тиша. (П.Тичина.) На грудях з..млі пр..тихає дорога. (М.Стельмах.)

Стіни білі-пр..білі, і натоплена піч. Інкрустований місяць в заворожену ніч. (Л.Костенко.) Ти йдеш, лугами пр..хорошена. (М.Стельмах.) Знизу, мов з якої пр..рви, часом виглядали зорі. (С.Васильченко.)

II. Врешті, поезія молиться іншому богу, ніж хронологія, ревна до пр..звищ і дат. (Б.Олійник.) Лишім речам пр..красну загадковість. (І.Качуровський.) Я витесав поему з срібла. Весна спинилась і пр..блідла. (Б.-І.Антонич.) У нас такі пр..мудрі всі і вчені, що лімітуємо чорнило і папір. (В.Симоненко.) Чоловіка прозвали Артистом, але він навіть таким пр..звиськом не гордився і не втішався, бо не був славолюбцем. (М.Стельмах.) На Грубу Дрова затаїли злобу і вирішили добре пр..пекти оцю не раз обсмалену особу. (В.Симоненко.) З валуна, що над пр..рвою синьою, деревце піднялося увись. (Л.Закордонець.)

* Переписати прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущені слова.

Живемо, хліб жуємо, а інколи ще й У кожної каші – свої Не ... муки – не простягай руки. Один хліб завжди... . Кожен любить хліб їсти, хоч немає де То ... клад, коли в сім'ї лад. Півень криком ранку не Не вір собаці, що З охотою можна і камінь На золоту вудку ловитися не всяка риба муха вкусила за вухо. Нема нічого такого, чого було б

Народна творчість.

Для довідок. Присолюємо. Прикашники. Прикладав. Приїється. Присісти. Прегарний. Прискорить. Примовкла. Прицвяхувати. Привчена. Прелютая. Премного.

* Диктант із коментуванням.

I. Київ прекрасному людству належить на вічні часи. (М.Бажан.) І я причалюю до твого серця, Україно! (М.Сингаївський.) Ти прізвище, мій сину, із гордістю носи! (П.Перебийніс.) Горе і лихо поборем, книгу прекрасну розгорнем. (М.Рильський.) Тиха-тиха печаль прибреде кошеняточком сірим. (І.Ольховський.) Самі до себе прийдемо на сповідь і всі дрібниці витрусим з душі. (Л.Костенко.) Посмірів мій деньок, присмирів, загорнувся у присмерк, дрімає. (І.Жиленко.) З висот найвищих гукни хоч раз і в прірвисько зірвись. (Д.Павличко.) Тепер сто лих душі не зсушать: їй дам цілющої води і вироцу прекрасну душу, як найпрекрасніше із див. (В.Бубир.) Гойдались зорі над притихлий ліс, і голос чайки танув сонно в лузі. (О.Довгий.)

II. Лапятий сніг притрушує долини. (М.Стельмах.) В снігах дороги всі такі пречисті. (Н.Петренко.) І стонадцятий сніг ті поля притрусив, і уже прилетять не ті самі лелеки. (Л.Костенко.) Довіку в серці свято бережи дорогу в далеч з прірвами і скалами. (Л.Дмитерко.) Захитались тіні. Призабута річка знов гойдає стиха човен мій. (М.Доленго.) На Придніпров'я чапля прилетіла, щоб вивести цибатих чаплянят. (Л.Дмитерко.) Плакав жайвір наді мною у прірві голубої висоти. (П.Перебийніс.) На приволзьких степах мак розцвів на вітрах. (П.Усенко.) Дідусь примудрився читати й

писати за алфавітом флори і фауни. (П.Перебийніс.) Вечір казку придумав комусь надобраніч, розмовля з солов'ями про завтрашній день сінокоосу. (Г.Коваль.)

* Розкрити зміст кожного з фразеологізмів. Пояснити написання префіксів. Два-три фразеологізми ввести до самостійно складених речень (усно).

Приростати корінням. Прикусити язика. Премудра голова. Прекрасна стать (половина). Прийти на шапкобрання. Приперти до стіни. Прикінцевий акорд..

*Розглянути таблицю.

ПРАВОПИС СУФІКСІВ	
Правило	Приклади
Суфікс <i>-ив(о)</i> вживається для вираження збірних понять, що означають матеріал або продукт праці	<i>морозиво, паливо, печиво</i>
Суфікси <i>-ичок, -ичк(а)</i> вживаються в словах, що походять від слів із суфіксами <i>-ик, -иц(я)</i>	<i>полковничок, лисичка</i>
Суфікс <i>-инн(я)</i> вживається в іменниках середнього роду, що означають збірні поняття.	<i>гарбузиння, павутиння</i>
Суфікс <i>-енн(я)</i> вживається у віддієслівних іменниках середнього роду з наголосом на корені	<i>звернення, прискорення</i>
Суфікси <i>-ев-, -єв-</i> вживаються у прикметниках після м'яких і шиплячих приголосних основи з наголосом на основі	<i>вишневий, грушевий</i>
Суфікс <i>-ов-</i> вживається після твердих приголосних основи незалежно від місця наголосу та	<i>маршовий, грошовий</i>

<p>шиплячих, м'яких та й, якщо наголос падає на закінчення</p> <p>Суфікси <i>-ир, -ист, -изм, -ичн-</i> у словах іншомовного походження вживаються за правилом “дев’ятки” (після <i>д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р</i>)</p>	<p><i>терорист, туризм</i></p>
--	--------------------------------

* Вибірковий диктант. Виписати іменники із значенням продукту праці. Визначити в них суфікси, позначити орфограму “Букви *и, е*, у суфіксах *-ив-, -ев-*”.

Усі чоловіки говорили прозою. Їм не хотілось пива і морозива. (Л.Костенко.) Рано, рано почалася метушня в хаті і в дворі: клопочуться з варивом, з тістом. (Олена Пчілка.) Дівчина почала розмову, яка від починків і прядива перейшла поступово до справ цікавіших. (П.Куліш.) Пахло коливо медом, і чорніли на ньому, як мухи, родзинки. (М.Коцюбинський.) Поглядає циган ласо, сміється, буркоче: “Закупив би все печиво – кишеня не хоче”. (С.Руданський.) Бенкет минувся. На святковій блузі зносилося мереживо манжет. (І.Жиленко.) Срібним маревом хвиль чарувала нас тиха Десна. (Д.Луценко.) І все ж в одвічному плетиві буття невладна смерть над тим, хто все життя провів в шуканні формули безсмертя. (Г.Коваль.) Село в димах, роздимлене, імлисте, мов на картині імпресіоніста. І як у дивних видавах Шагала, летять за димом люди крізь заграви. (І.Жиленко.)

Для довідок. *Марк Шагал* - всесвітньовідомий художник-імпресіоніст, виходець з Білорусії, працював у США.

* Словниковий диктант. Позначити в словах орфограму “Букви *и, е*, у суфіксах *-ив-, -ев-*”.

Прядиво, добриво, меливо, морозиво, марево, кришиво, коливо.

* Від поданих слів утворити іменники з суфіксом *-ив-* (*-ев-*). Які з утворених слів є назвою абстрактного поняття? Обґрунтувати написання слів.

Пекти, мережати, варити, марити, плести, курити, сяти.

* Диктант із коментуванням. Позначити в словах орфограму “Букви *е, и* в суфіксах *-ив-, -ев-*”.

І. Криваве зарево пожежі здіймалося з-за гори. (Панас Мирний.) І хай би геть пішло за вітром зелене марево незгод. (М.Доленго.) Голубіє ген Інгулу

тепле маєво. (В.Бойченко.) Проходять дивні видива буття. (Л.Костенко.) Мереживо зорі, подерте на шмаття, за вітром тягнеться, згасаючи поволі. (М.Доленго.) Надворі ще носилося жовте зарево згаслого сонця. (Панас Мирний.) Казка далека гойдається маревом. (Б.Олійник.) А сонця корабель крізь лебедине мереживо хмарин за обрій плине. (Б.Тен.) Язикове меливо не нагодує. Язиком мереживо плете, а розумом – і вузла не зав’яже. Багато прях, та щось прядива не видно. На вітер надіятись – без мелива бути. Мелива багато, та все чуже. (Нар.творч.)

II. Все минуле поминуло спраглим видивом пустелі. Обпекло, немов огниво. (Б.Олійник.) Гойдається марево, мов ковила. (В.Бойченко.) Далі з’явилася церква, старі образи на ній здавалися потемнілим прядивом. (М.Стельмах.) Над плетивом думок моїх і мрій пливла тривога. (В.Симоненко.) В’ється в мереживах дум хмелем непроханий сум. (Д.Луценко.) Помолюсь у мареві рудому на конвалій запашну красу. (М.Руденко.)

* Від поданих іменників утворити слова із суфіксами *-ичок, -ичк, -ечок, -ечк*. Пояснити правопис утворених слів.

Зразок. Рушник – рушничок.

Ведмедик, вогник, братик, полковник, ополоник, серпик, пензлик, вогник, вузлик, сунічник, мішок, край, пруг, черевик, гаплик, вершок, дружок, стіжок, моріжок, місток, садок, рукавиця, молодиця, ратиця, паляниця, вікно, поле, слово, яйце, дрібниця, сестриця, цукерниця, попільниця, стрічка, річка, стежка, подушка, племінниця, потилиця.

* Переписати, на місці крапок вставляючи пропущені букви. Позначити орфограму “Букви *е, и* в суфіксах *-ичк-, -ичок-, -ечк-*”.

I. Моя хаточка – повна чаш..чка, моя жіночка – мов та пташ..чка. (С.Руданський.) Мила сваш..чко, подивись у вікон..чко! Застеляйте столи, кладіть лож..чки, срібні блюд..чки, золоті мисочки! Он ідуть друж..чки! (Нар.творч.) За іскристі, мов із сонця виплетені коси він називав свою дружину золотою верб..чкою. (М.Стельмах.) З темного моря білявая хвил..чка до прибережного каменя горнеться. (Леся Українка.) Латаття жовте світиться, як свіч..чки. (Л.Костенко.) І стеж..чка, де ти ходила, колючим терном поросла. (Т.Шевченко.) Ми бредемо по вул..чках завмерлих. (В.Бойченко.) Як сірн..чок, припалений від сонця, день спалахнув, обвуглився, погас. (Л.Костенко.) Тож ходім на сині перевали, де наліті літ..чком сунічки. (М.Кубик.) Книж..чка шорстка біля щоки – мов долоня батька незабута. (П.Перебийніс.) Батько присів на кра..чку і довго вдивлявся у синові малі бліді щічки. (У.Самчук.) На шепіт озиватиметься річка, і коник заночує в черевичку. (І.Мироненко.) Свої слова любові, немов дрібні підсніжн..чки, тулю в пуч..чок. (Т.Майданович.)

II. Ой стріч..чка до стріч..чки, мережаю три ніченьки, мережаю, вишиваю, у неділю погуляю. (Т.Шевченко.) Літо, літ..чко любе, відцвіли твої липи. (Л.Закордонець.) Сон..чко десь уже зійшло, його промінь зрав на верш..чках дубів та високих яворів. (А.Кащенко.) Туманилась крин..чка-жалібн..чка. П.Перебийніс.) І стеж..чка, мов річ..чка життєва, повзе усе повільніше крізь ніч. (А.Ворфлик.) Паляничка – хлібові с..стричка. (Нар.творч.) Усміхнулась портретами хата, свіч..чками востаннє зігріта. (В.Василяшко.) Кланяюся хаті, мов іконі, що у божн..чку була у нас. (О.Ющенко.) Прослали материнський рушн..чок на стіл кленовий ми, неначе долю. (Д.Луценко.) Дрібно дощ..чком сікло, мжичило із неба. (Д.Павличко.) В степу дзвінкому серед буйних трав безсмертників пуч..чок я нарвав. (Д.Луценко.) Коли долину у далекі мандри, візьму з собою вузл..чок землиці. (П.Перебийніс.) Тоскно заворушилися думки, вповзаючи в кра..чки його життєвих доріг. (М.Стельмах.) Міш..чок пригинав мене до землі, тому я міг бачити тільки стежку, яку перебігав петрів батіг. (М.Стельмах.) Дай Бог копі..чку, а чорт дірочку, та й попала Божа копі..чка в чортову дірочку. (Нар.творч.)

* Пояснювальний диктант.

Дурний Гриць млинці пекти: він краще тістечко з'їсть. З'їла до крапельки, до кришечки, щоб не боліли кишечки. З переповненої чашечки можна й сьорбнути. Красна ложечка не метається, та й під лавкою не валяється. Отакі наші: горщечок каші, черепочок мила. З попелу галушечки не годяться до юшечки. Ото ласа їда – з часничком лобода. Шашличку не їли, а від диму посліпли.

Народна творчість.

* Прочитати. Виписати іменники, що означають збірні поняття. Виділити в них суфікси. Позначити орфограму “*НН* у суфіксах *-инн(я), -енн(я)*”.

I. Весна збиває шумовиння у пелюсткове ескімо. (Л.Костенко.) Стою на березі крутому над буйним рябютинням хвиль. (Д.Фальківський.) Шаріла врода юних щік в легкому ластовинні. (Д.Луценко.) І павутиння малиновим дзвоном вколисує у вибалку село. (Б.Олійник.) А на сходах пригрілись ящірки, а гарбуз в гарбузинні загруз. (І.Жиленко.) Ти мілієш, лимане... Ти зовсім змілів... В баговинні глухнуть мотори. (Л.Костенко.) І, як ведеться, струм щеза: напевне, вибила гроза начиння електричне. (М.Руденко.)

II. І раптом закортить підкрастись тихо, позв'язувать огудиння докупи, щоб не порозбігались кавуни. (Б.Олійник.) Збиваючи росу, плутаючись у хашавинні петрового батога, деревію та заячої гречки, дід і внук вертаються до свого дому. (У.Самчук.) І хата, й тин, і груша серед двору, і кияшиння чорне де-не-де – все згадує себе в свою найкращу пору. (Л.Костенко.) Не жалій хазяйку, їж картоплю з лушпинням. (Нар.творч.)

III. Хапаючись то за одну, то за другу думку, він обтрушує їх, мов лушпиння. У відчинених дверях досвітнім павутинням вигойдювався дим. У загорожі за воринням ще дрімало в тінях, у росі і метеликах високе різнотрав'я. Далеким густим повівом достиглого літа пахло потривожене сіно і насіння. Я люблю ту пору, коли суничники засвічують своє цвітіння.

З творів М.Стельмаха.

Словник. *Кияшиння* - кукурудзиння. *Вориння* – загорожа з довгих жердин, прибитих до стовпців.

* Переписати, вставляючи на місці крапок пропущені букви.

Лопушиння, лушпиння, картоплиння, дубиння, насіння, лушпиння, гарбузиння, соняшничиння, кип'ятиння, коріння, бурячиння (буряковиння), проміння, квасолиння, волосіння, горіння, хрустіння.

Словник. *Дубиння* – те саме, що дубняк; дубовий ліс, гай..

* Від поданих слів утворити відносні прикметники. В утворених словах позначити орфограму “Букви *о, е, є* в суфіксах *-ов-, -ев-, -єв-*”.

Яблуня, слива, вишня, черешня, фольга, алича, гутаперча, цибуля, квасоля, шершень, кизил, дуб, клен, ясен, овоч, хвощ, борщ, плащ, ківш, фарш, марш, душ, марганець, гранітоль, алюміній, клей, шовк, оксамит, фланель, фланець, ситець.

Словник. *Гутаперча* - пластична технічна речовина, видобута із затверділого соку деяких рослин (блуслини, евкомії), застосовується в електротехніці й медицині. *Гранітоль* – штучна шкіра. *Фланець* - з'єднувальна частина труб, валів та ін., що має форму плескатою кільця.

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Позначити в прикметниках місце наголосу.

Родина синиц..вих, шприц..ва голка, кисн..ва подушка, бурштин..ве намисто, брильянт..ве кольє, бяз..ва пелюшка, вельвет..вий піджак, габардин..ве пальто, штамп..ва сталь, щипц..вий стержень, щітк..ва майстерня, шрапнел..вий постріл, щавл..вий борщ, борщ..ва каструля, глянц..вий папір, глинощобен..вий шлях, гранул..ваний чай.

Для довідок. *Гранульований* - пасивний дієприкметник від *гранулювати*.

* Пояснювальний диктант. Позначити в словах орфограму “Букви *о, е, є* в суфіксах *-ов-, -ев-, -єв-*”.

І. В'яжуться калинові сузір'я в небі над калиновим Дніпром. (Є.Гуцало.) Як шатра бронзові, стоять каштани. (М.Зеров.) Сад вишневий на порі. Повернулись журавлі. (Б.Олійник.) В весни черешнева біліє сивина. (Є.Гуцало.) Літо дивиться чебрецевими очима, і такий же в нього погляд гіркуватий! (Є.Гуцало.) Од жоржинового квіту умліває все село. (І.Жиленко.) Наче море в краях полудневих зеленіють зелені сади, білий цвіт на деревах вишневих – наче шум весняної води. (Олександр Олесь.) По-літньому мліли гори в опаловій імлі, змережані бузковими розколинами. (З.Тулуб.) Навколо осінь розсипає оранжево-бурштинні натюрморти. (Д.Луценко.) Одлунала сріблом литим малинова музика копит. (Б.Олійник.) Дніпро-Славута палав під сонцем парчевою ризою. (З.Тулуб.) А вже оранжеве небо у чорно-ятряних віхтях. (Л.Костенко.) В пахучій хмарі дощової глиці стоїть туман. (Л.Костенко.)

ІІ. Над світом новим молоді ясени гудуть в оксамитові дзвони. (Б.Олійник.) Ти мав колыску яворову, твого дитинства добрий знак, і ту розмову калинову, яку не купиш за п'ятак. (Л.Забашта.) На межі споришевій тиховійно узлісся співає. (Г.Михайличенко.) Стронцієвим смутком обліта дерево вкраїнського народу. (Є.Гуцало.) Та встає перламутровий ранок. (В.Симоненко.) І вечір у малиновій сорочці із поля на спочинок поспіша. (Д.Луценко.) Оранжеві птахи мене збудили, оранжево взяли мене на крила. (Г.Коваль.) І дикі бджоли грушевих урочищ у дупла дбають бурштиновий мед. (Л.Костенко.) Ти – моя маленька чебрецева мрія. (О.Башкирова.) Цвіте останній раз покірне древо. На хвої світять кулі кришталеві. (П.Перебийніс.) А мені і досі сниться молодий вишневий вальс. (Б.Олійник.) Ходить мати в городі. І лащиться плюшевий песик. (Л.Костенко.) Крицевий молот пробує коваль. (Г.Коваль.) Життя спливає, як по шибі спливає крапля дощова. (О.Грязнов.) Степ від снігу смушевий. (Є.Гуцало.) Дощова хмара увечері – дорогий гість. Риба любить приїжджого рибалку, бо місцеві надокучили. У дощовий день багато хто береться напоїти курей. (Нар.творч.)

* Прочитати словникові статті, прокоментувати написання пояснених у ній слів.

ГРОШОВИЙ, а, -е, рідко **ГРОШЕВИЙ**, а, -е. Прикм. до **гроші**. // Виражений грошима, у формі грошей. *Грошова система. Грошовий обіг.*

ЖИТТЄВИЙ, -а, -е, **ЖИТТЬОВИЙ**, а-, е-. 1. Прикм. до **життя**. 2. Характерний для щоденного, буденного життя; повсякденний. 3. перен. Дуже важливий у житті; основний.

КІВШОВИЙ, -а, -е, **КІВШЕВИЙ**, -а, -е. Прикм. до **ківш**. // Оснащений ківшем. *Ківшевий екскаватор.* // у знач. ім. **ківшовий**, -вого, ч. Робітник, який працює на ківшах.

* Пояснити значення кожного з фразеологізмів, визначити їх походження. Пояснити вживання суфіксів *-ов-*, *-ев-(-єв-)* у прикметниках. З двома-трьома фразеологізмами скласти речення.

Авгієві стайні. Танталові муки. Геркулесові стовпи. Терновий вінок. Шагненева шкіра. Сталевий кінь.

* Прочитати. Вказати слова іншомовного походження. Які з них пишуться за правилом “дев’ятки”? Визначити в цих словах суфікси.

Патріотизм - любов до батьківщини, до свого народу, відповідальність за долю вітчизни. (Із словн.) Жиріє з крові змучених народів наш ворог найлютіший – шовінізм. (В.Симоненко.) У людини з фашизмом генетична несумісність. (Л.Костенко.) І гуркочуть у безсонні ночі тектонічні зрушення душі. (П.Перебийніс.) Космічний світ – багатолюдний дім. (М.Руденко.) З гуманізмом, прогресом, культурою догорає стара доба. (І.Качуровський.) І більшої немає втрати, як загубити оптимізм. (Н.Диб’як.) Десь виграє мотив ліричний саксофон. (В.Дворецька.) Тепер у моді джинси і модерн. Поети теж грішать, бува, модерном. Та навіть у космічний вік Жуль Верн й думки його не заростають терном. (Д.Луценко.) І не кажіть, що це інфантізм. То, може, був розумний фаталізм. (Л.Костенко.) Колись любили гармоніста, тепер люблять тракториста. Якби роги та хвіст, був би справжній артист. (Нар.творч.)

Словник. *Тектонічний* – пов’язаний із структурою й розвитком верхніх твердих оболонок Землі; *тектонічні рухи* - переміщення кори й підкоркових мас (підняття, опускання, розриви тощо).

* Словниковий диктант.

Оптимізм, туризм, реалізм, магнетизм, фантастичний, юридичний, графічний, гітарист, телеграфіст, пейзажист, культурист, аквалангіст.

* Диктант із коментуванням. Значення іншомовних слів з’ясувати за словником.

І. Антична мудрість гордо оживала в твоїм, о Русь, допитливим житті. (В.Симоненко.) У цій медовій тиші ідилічній якась тривога видивом космічним, не знати звідкіля, являлася мені. (Б.Олійник.) Лиш фанатичний пошук дороста до простоти митця і віртуоза. (Л.Костенко.) За благородну душу наш механічний перший цех і полюбив Танюшу. (Д.Луценко.) Обличчя директора цукрозаводу не можна було назвати оптимістичним. (М.Стельмах.) Чола ясного лінія крута і саркастично складені уста. (І.Качуровський.) А сфінкси, як завжди, ховають тайни у сардонічній обрисі губів. (Б.Олійник.) А глобалізмом сповнені будинки юрбою стали для

перепочинку. (Н.Диб'як.) Кіт Мартин був урбаніст, та любив сметану й сало. (Д.Павличко.)

II. І тільки мова чужа у власному домі. У шовінізму кігті підсвідомі. (Л.Костенко.) Тоді наші футболісти будуть гімн співати, коли будуть за Україну самі негри грати. (М.Савчук.) Я не турист у рідній краї, не мовчазний спостерігач. (М.Рильський.) Мій сон, мій голос неспокійний в моїй трагічній Батьківщині. (Б.-І.Антонич.) Тоді привітність візьмеш за девіз, як упаде в роззявлену могилу останній на планеті шовініст. (В.Симоненко.)

III. Може, це архаїка, дурниці, атавізм, дикунство, примітив, та сьогодні голосок синиці душу всю у мене оновив! (М.Рильський.) Відмикаю світанок скрипичним ключем. Горизонт піднімає багряним плечем день. (Л.Костенко.) Земля – сон мільйонів поколінь, казкове привабливе єство, містична сила космосу, наснага слабих і дужих. (У.Самчук.) Магічне око об'єктива стріляє коротко. (П.Перебийніс.) Милуюсь на все. О чаруюча врода! В міфічній спокої мудрує природа. (Г.Коваль.) Красуня Сапфо. Це вона лишила нам строфу сапфічну. Між поетес, чи не одна, ким так гордився світ античний. (Б.Дегтярьов.)

Словник. *Саркастичний* – перейнятий їдким, викривальним, іноді гірким глузуванням. *Сардонічний* - в'їдливий, глузливий, глумливий. *Урбаніст* – прихильник *урбанізації* - процесу зростання міст і підвищення їхньої ролі в житті суспільства. *Глобалізм* - вироблення спільних для всієї Землі підходів до вирішення проблем. *Містичний* – схильний до *містики* - віри в існування надприродних, таємничих сил та в здатність людини вступати з ними в зносини. *Сапфічна строфа* - різновид різностопної строфи, запровадженої давньогрецькою поетесою Сапфо (VI ст. до н.е.).

* Вибірковий диктант. Виписати іншомовні слова з суфіксами *-ur*, *-ip*, обґрунтувати вживання суфіксів.

I. Скіфи – воїни, мужі, ходили в битви, а не в грабежі. Були в бою несамовиті, носили панцирі і свити. (Л.Костенко.) По всіх турнірах він, старий боєць, за дами честь виходив на змагання. (М.Доленго.) Думи-звірі, як вампіри, знов у серденько вп'ялись. (С.Черкасенко.) Десята частина захопленого татарами ясиру (бранців) йшла ханові у вигляді податку. (З підручн.) Біля каси такий незворушний касир. (Л.Костенко.)

II. Вітай життя! І на привіт тобі я понесу м'яке, та в панцир крицевий закуте серце. (Б.-І.Антонич.) Всі ми – смертні, всі ми – пасажири, і експрес наш зникне, як міраж. (Д.Луценко.) І як нелегко знищити в душі вампіра! (Н.Диб'як.) Як виходили із двору посинілого султана, підлий візир крізь дозори слав убивць поза тумани. (Б.Олійник.) Гай радіє, наче ювелір, що з росинок і небесних зір вигранив божественні оздоби. (Д.Луценко.)

* Записати слова, що відповідають поданому нижче значенню, виділити в них орфограми.

1. Чуйне ставлення до людини, перейняте турботою про її благо, повагою до її гідності. 2. Необмежена влада, сваволя. 3. Грубе чи лайливе слово або вираз, що перебуває поза нормами літературної мови. 4. Слово або зворот, запозичений з грецької мови. 5. Короткий влучний вислів, що виражає узагальнену думку. 6. Ненормальність зору, що виявляється в нездатності ока відрізнити кольори, переважно червоний, зелений та ін. 7. Людина, схильна до крайніх поглядів і дій. 8. Самохідне судно або машина, що тягне за собою інше судно чи машину. 9. Макарони, каші, овочі, що їх подають разом з м'ясною стравою. 10. Коштовний мінерал прозоро-синього або волошково-синього кольору. 11. Густий поживний напій, що його виготовляють із молока спиртовим і молочнокислим бродінням.

Для довідок. 1. Гуманізм. 2. Деспотизм. 3. Вульгаризм. 4. Грецизм. 5. Афоризм. 6. Дальтонізм. 7. Екстреміст. 8. Буксир. 9. Гарнір. 10. Сапфір. 11. Кефір.

* Навчальний диктант.

Усі цивілізовані народи читають Слово Боже рідною мовою. Історичний шлях Святого Письма в Україні був драматичним. Понадчвертьвікова (двадцять вісім років) плідна творча співпраця Пантелеймона Куліша та Івана Пулюя над перекладом Біблії була окрилена мрією перетворити українців з нації етнічної на націю політичну шляхом витвору національно-культурних цінностей.

Ще 1860 року Пантелеймон Куліш, прагнучи втілити в життя ідею, що виникла в нього спільно з Тарасом Шевченком, розпочинає цю справді титанічну працю. На якийсь час до перекладу прилучився Іван Нечуй-Левицький, вельми знаний своєю мовознавчою ерудицією. До праці було запрошено Івана Пулюя, глибокого дослідника у галузі фізики, славетного поліглота. Він ґрунтовно володів п'ятнадцятьма мовами і серед них давніми: гебрейською, арабською, латиною, грецькою.

Незважаючи на значну різницю у віці, знайомство, а потім творча співпраця Куліша й Пулюя були осяяні щирою, відданою дружбою двох українців. (За В.Козирським; 130 сл.)

ЧАСТИНИ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

* Розглянути таблиці. Самостійно дібрати приклади. Яка частина мови не належить ні до самостійних, ні до службових?

ПОВНОЗНАЧНІ (САМОСТІЙНІ) ЧАСТИНИ МОВИ

Частина мови	Лексичне значення	Питання	Приклади
Іменник	Предмет	Хто? Що?	
Прикметник	Ознака предмета, приналежність певній особі	Який? Чий?	
Числівник	Кількість предметів або порядок при лічбі	Скільки? Котрий?	
Займенник	Вказує на предмет, ознаку, кількість, їх не називаючи		
Дієслово	Дія або стан предмета	Що робити? Що зробити?	
Прислівник	Ознака ознаки, дії або обставини дії	Як? Де? Коли? Чому?	

*

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ		
Частина мови	Роль	Приклади
Прийменник	Служать для зв'язку іменників (займенників, числівників) з іншими словами у словосполученні і реченні	
Сполучники	Виражають смислові зв'язки між членами речення або частинами складного речення	
Частки	Виражають відтінки значення слів і речень,	

	служать для творення способів дієслів	
--	---------------------------------------	--

Вигук	Виражає почуття, волевиявлення, не називаючи їх	
--------------	---	--

*Прочитати висловлювання, визначити його стиль. Якими частинами мови є виділені слова? На які питання відповідають? Що означають? Яка їх синтаксична роль?

Мова є засобом спілкування між людьми у різних сферах діяльності. Її призначення як реальної знакової системи, що використовується у певному соціумі (суспільному об'єднанні людей), полягає не тільки у пізнанні навколишньої дійсності, вираженні та повідомленні думок, а й у збереженні та передачі від покоління до покоління національної самосвідомості, традицій культури та історичного досвіду суспільства.

З довідника.

* Пояснювальний диктант. У кожному з речень назвати всі частини мови.

Я чужі переступав пороги, але наше пам'ятав усе. (М.Каменюк.) Рідну землю люблю, бо не можу її розлюбити, тож ніколи й мене хай не зможе земля розлюбити. (Є.Гуцало.) Натрудилась душа натщесерце до сьомого поту. (І.Мироненко.)

* Диктант із коментуванням. Вказати самостійні та службові частини мови. Пояснити, у чому полягає різниця між ними. Особливими формами якої частини мови є виділені слова?

*Ладен я вмерти сто разів за правду. (Цюй Юань.) Є сотні мов, а правда лиш одна. (М.Рильський.) Оживає місто стозвуко і відлунює у мені. (П.Федотюк.) О, як заважали крила йому плазувати! (Г.Онкович.) Гасне сонце на горбі. Чаша дня *допита*. (П.Перебийніс.) Лугова стежина вся *оживлена*. (А.Малишко.) І по-дитячому земля небесним баранцям радіє, але зростає знов рілля, про весняну *згадавши* дію. (М.Доленго.) Немає нічого такого, що б не забрав із собою час. Що б то за швець, щоб усім на один копил чоботи шив? (Нар.творч.)*

* Прочитати речення. Вказати вигуки. Довести, що вони виконують художню, емоційно-увиразнюючу функцію. Звернути увагу на розділові знаки при вигуках.

I. Гей, хто нам посміє шляхи замикати? (В.Еллан.) Ех, пожити б хоч раз у житті! (Ю.Базилєв.) Ох, лицарю, не зв'язуйся з отарою – вона тебе затопче в пилюгу! (Л.Костенко.) А мені доля подарувала крила. Ой леле, де ж мені їх тепер подіти! (Н.Пукас.) Е ні, я змалку не з ридальців. (А.Григоренко.) І ніч глуха. І пес надворі виє. І світ кривавий, матінко свята! (Л.Костенко.) Літак припав ло рідного бетону. Зітхнуло серце: “Слава Богу, вдома!” (Б.Олійник.)

II. Ой сину мій, сину, кохана дитино, прекрасна й багата вся наша Україна. (Н.Пукас.) О, то не журавель промчав, мов плач незрячий, то в голубій землі коріння плаче. (І.Жиленко.) Батько каже: “Нумо, хлопче, погуляймо, як колись”. (Б.Олійник.) Усяк до чого-небудь вдався: той робить те, другий – друге; всяк свого б берега й держався... Еге! (Л.Глібов.) О серце, чого ж бо ти хочеш чи просиш? Ой дівчино-фіалко, ти зоря чи русалка? (Г.Коваль.) Ти зіткана сонцем з добра і любові, о пісне, зажуру моя чорноброва. (Н.Пукас.)

* Пояснювальний диктант. Вказати звуконаслідувальні слова. До яких частин мови вони належать?

I. О, як топтали банди зловорожі українське слово чисте, мов алмаз! (Л.Забашта.) Хто ж не спить, ой, хто ж там бродить та шукає чару—тройзілля? (Р.Лубківський.) Десь там далі в житі підпадьомкують перепелиці. Володько довго їх слухає, а після починає і собі їх наслідувати. “Піт-пі-льоп! Піт-пі-льоп!” – підпадьомкає Володько. (У.Самчук.) “Тик-так!..Тик-так!..” – тихо стукає годинник. Смутком сонним, монотонним, мов кивком потустороннім: “Тик-так!..” (Г.Чупринка.)

II. О, скільки вже надій перегоріло, і лиш душа живить мій розум, тіло. (В.Густі.) Ох і охав цар Горох – тільки “ох” та тільки “ох”! (Є.Гуцало.) Ой, люлі, люлі, синочку, колисала тебе в сповиточку. (Л.Забашта.) “Шах-шах”, - пролетіли качки, торкнулися крилами зірки, і вона, розсипаючись, упала на землю. (М.Стельмах.) Я стою в урочистім мовчанні, а тополі тихо: “Шу-шу-шу”. (Г.Коваль.) Тремтів низинний вогкий холодок, а ручай намагався щось розповісти: “Ш-ш-ш... ль-ль...” (Є.Гуцало.)

*Прочитати речення. Яким частинами мови є виділені слова?

А люблю я тільки *вільних*, тільки *вільні* мусять жити. (Б.Грінченко.) Ох, не повчайте *молодих*! Нехай побудуть молодими. (Л.Костенко.) Від спраги на славу у *юних* зіниці горять. (Б.Олійник.) Дало *посіяне* жнива. (Олександр Олесь.) О, це осіннє журавлине “*кру!*” (Б.Олійник.) Тільки неба хмарний темний кужіль чув нудне і коротеньке – *плі!* (Є.Плужник.)

ПРАВОПИС ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ

* Переписати, ставлячи подані в дужках іменники в формі орудного відмінка однини. Вмотивувати написання відмінкових закінчень іменників I відміни.

I. Луна віків над Лавровою (пуща). (Б.Олійник.) Пущі вікові і перелогі (пісня) вливаються в серця. (Д.Луценко.) Ловлю (душа) щасну мить натхнення. (Г.Коваль.) У нашій оселі свято птахом під (стеля) в'ється. (Н.Пукас.) (Брехня) не врятується планета, з цим лиш безчесний може сперечатись. (В.Раєвський.) Непомітно стаєш оборонною (вежа). (І.Мироненко.) Ти (зоря) згори і хоч мить – посвіти! (Б.Олійник.)

II. Неначе в казці, срібною (пороша) пелюстки зір летять мені до ніг. (Г.Коваль.) Наш сад (душа) в березні помолодіє. (Є.Гуцало.) Вечірня зіронька стрепенулась за сусідським двором, де поскрипує над (криниця) журавель. (М.Стельмах.) Світить мені рятівною (свіча) тополя. (Б.Олійник.) Вітер над рвучкою (круча) високого дуба гне. (Н.Пукас.) Нехай цвітуть, немов лілеї, звуки, (лілея) цвіте хай кожен звук. (Є.Гуцало.) Чоловік свою долю (праця) кує. Чабан зі своєю (палиця) радиться. Добрий мисливець і листок (куля) зітне. Скільки не виспівуй, а поля (пісня) не засієш. (Нар.творч.)

* Замінити узгоджені означення-прикметники неузгодженими означеннями, вираженими іменниками I відміни у формі родового відмінка однини з прийменником чи без нього.

Журнальна сторінка; тижневі враження; кобзарєва пісня; народна мудрість; бурштинове намисто; барвінковий вінок; львівські майдани; харківські вулиці; київське населення; кримські ландшафти; паризькі парфуми; лондонські музеї; піщаний насип; університетське приміщення; магазинна вітрина; чайна реклама; жанрова криза.

* Подані іменники поставити у формі родового відмінка однини. Позначити в словах наголос.

Голосіїв, Тернопіль, Дністер, Дунай, Світязь, Тетерев, Донбас, понеділок, землетрус, мороз, десяток, роман, вальс, процент, колектив, сир, метрополітен, універмаг, гараж, курінь, байрак, очерет, хор, мед, хліб.

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Підкреслити іменники другої відміни, пояснити написання відмінкових закінчень.

I. Без вітр... й пір'їна ва...ко л..жатиме. Поганий той коваль, який утікає від дим.. . Без мороз... жодного року не буває. Не сподівайся з жука мед.. їсти. З одного камен.. мур не зведеш. З піск... батога не спл..теш. Від міцного оцт... й посуд тріска..ться. Коли корм.. мало, то й теля багато з'їдає. Сип, жінко, більше перц...: нехай хоч раз в житті буде гірко.

Народна творчість.

II. Політ душі й свобода дух.. – в птиці, вогн.. буремного – в осінній багряниці. (Л.Забашта.) Воск.. візьми і цемент.., мастики і кле.., майстре мозаїки, ти ж бо узявся творить! (Є.Гуцало.) Ниви й ниви всюди, мов полотна ситц.. . (Д.Луценко.) Ходімо в ліс на свято листопад..! (Є.Гуцало.)

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Вмотивувати написання відмінкових закінчень іменників другої відміни.

I. Що із Крим.. Сірко іде, за собою орду веде, він татари посік меч..м, посік меч..м, ще й сікач..м. (З.Забашта.) По лез.. ножа лише із нож..м пройдеш. (І.Павлюк.) Сполоханий вітер сховався за кущ..м. (Г.Коваль.) Чебрец..м холодним пахнуть твої коси. (Г.Коваль.) Сіро-синім кварц..м - будяки, наче очі світять соколині, їхній кварц сивіє по долині. (Є.Гуцало.)

II. Тільки зникла ніч-тужавка, й зі сльозами чи з дощ..м піднялася ввись журавка за останнім за ключ..м. (Н.Пукас.) Ішов по землі сівач..м непомітним без почестей пишних і щедрих відзначень. (Д.Луценко.) Чую, як по-парубоцьки виводить “го-го” вогонь у печі, як вуж..м сичить на нього окріп. (М.Стельмах.) Пальц..м потоку не перепрямувати. Нагодують калач..м та й у спину – рогач..м. З ним каші не звариш, та й з борщ..м затія марна. (Нар.творч.)

* Подані іменники поставити у формі орудного відмінка однини. Обгрунтувати написання відмінкових закінчень.

Директор, гончар, секретар, долар, грибовар, грейдер, каменярь, піснярь, інвентар, базар, професор, пасажир, лікар, козир, тесляр, гектар, еклер.

Словник. *Грейдер* – землерийна машина. *Еклер* – заварне тістечко.

* Подані іменники поставити у формі кличного відмінка. Два-три слова у ролі звертання увести до самостійно складених речень.

Київ, Харків, Довбуш, Петро, Степан, батько, брат, Глібов, сокіл, школяр, кобзар.

* Пояснювальний диктант. Іменники другої відміни підкреслити, визначити відмінок кожного, виділити відмінкові закінчення.

I. Через усе моє життя ти, Дніпре, протікаєш. (М.Луків.) Читав мені він “Кобзаря” напам’ять, і я в собі утвердився й окріп. (Б.Олійник.) А за вікном тривожний шелест віт, дрімають переяславські хатини, не спиться Кобзареві України. (Д.Луценко.) І загадка життя довіку нерозгадна: не стане Кобзарем йому подібний клон. (В.Гужва.) Талант мого діда найбільше успадкував дядько Яків, - він був і ковалем, і слюсарем, і столяром, і стельмахом, і токарем. (М.Стельмах.) Зима пускає снігура з руки й лазорівки-синиці сине диво. (Є.Гуцало.) Берези марять в дивовижнім сні, а зорі снігурами багрянистими тріпочуть на засніженім вікні. (Г.Коваль.) А калина – у дозрізих гронах, а калина – вся у снігурах, мов окропом бризкає червоним. (Є.Гуцало.) Моє рідне поле! Мій лікарю чуйний, до тебе приношу і горе, і

біль. (Н.Пукас.) Я тишу гір внесу з собою в хату, пташиний спів, багаття вівчаря. (Г.Коваль.)

II. Поки в пана на столі, у кухаря у животі. Не віриш кухареві (поварові) – сам вари. Пекарю хліба не купувати. У доброго пиляра пилка не тупиться. В умілого косаря і на крутосхилі добре коситься. З великого димаря мало диму. Із комара зробив слона. Злидар злидаря бачить віддаля. У трударя одна мета: була б хата не пуста. Клей та рубанок тесляру - дві руки. Поганому тесляреві не давайте гострої сокири. Не диво кожухарю з шматочків кожух шити. У гарного весляра човен не хитається. З комара не зробиш вола. Господаря впізнають по воротах. Гончара глина годує. Крапля поту муляра оцінюється не талонами і не купонами. Ніхто гончарем ураз не став.

Народна творчість.

* Прочитати. Вказати іменники третьої відміни, визначити відмінок кожного.

I. На ясні зорі й тихі води хай не лягає каламуть. (О.Підсуха.) Світ повниться любов'ю. (Н.Поклад.) Матір'ю безмірного добра стала ти, Черкащино, для мене. (Д.Луценко.) Душа самотності не знає і з радістю прощатися не хоче. (Г.Коваль.) Слався, вірність любові, її чистота, слався, ніжності повинь, що все прибуває. (Є Гуцало.)

II. Замахав орел крилами, крикнув із-під неба: “Мати моя, матусенько, плакати не треба!” (Я.Щоголів.) Сходить кров'ю трава, сходить ранок у день. (А.Камінчук.) І зірка з хмари хижо блима рясю, яка чатує здобич на землі. (Є.Гуцало.) Дарниця стелить дорогу шовкову, вишиту ниттю добра. (Б.Олійник.) Живою казкою, теплом і ласкою за Россю цвів багряний мак. (Д.Луценко.) За Либіддю кошалились якісь вершники. (Ю.Мушкетик.) Гуркочуть над Ірпінню поїзди, тривожаться лісів зелені шати. (Д.Луценко.)

* Переписати, додавши замість крапок закінчення орудного відмінка. Обгрунтувати наявність або відсутність подовження приголосних.

I. Є звичайні слова, є слова-самоцвіти, ними думка жива, наче зав'яз.. квіти. (А.Коляновський.) З любов.., гнівом, правдою між нас живе і вічно житиме Тарас. (Д.Луценко.) Обличчя відсвічувало українською лагідніст.. й шляхетніст.. . (І.Борозна.) У кого серце мудріст.. багате, тому глибини всякі перейти. (А.Малишко.) А ти у мене серця жар візьми, я поділюся радіст.. й слізьми. (Д.Луценко.) Вічніст.. повита кожна мить. (М.Луків.) За мит.. мить – усе мине, розтанем в просторі і часі. (А.Григоренко.) Життя не любить втоми й супокою, тече у далеч повин.. стрімкою. (Д.Луценко.) Голод з бідніст..ю побрались. (Нар.творч.)

II. Ступа сутулий вечір, наче дід, росою, наче (сіль), блиска слід. (Є.Гуцало.) Хто ж побореться з ніч.. хмурою? (І.Качуровський.) Таке все крислате можуть.., так сонце пашить згори! (І.Драч.) Засвіти свою душу печал.. смеркання. (І.Жиленко.) Блакитний із памороз.. цвіт б'є мені в очі. Перед

нами сполоханою тін.. майнула кізочка. (М.Стельмах.) Сталь стал.. гострять.
Людина бере вмінням, а кінь швидкіст.. . (Нар.творч.)

* Переписати, подані в дужках іменники ставлячи в форму кличного відмінка.

О (пам'ять) моя, безсмертна руто! Як буйно проростає півзабуте!
(Н.Тихий.) (Темінь), пощезай, де він, мій рідний край, мій русокоший рай?
(В.Стус.) (Любов), де ми будем жити? Мабуть, в отому курені, де стіни
зведено з блакиті, а долом – простори земні. (Є.Гуцало.)

* З-поміж поданих іменників виписати іменники четвертої відміни. Два-три з
них провідміняти (усно).

Колосся, щастя, плем'я, насіння, голубеня, коріння, змагання, тім'я,
знамення, дитя, прізвище, гусенятко, гусеня.

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Вказати іменники четвертої
відміни, визначити відмінок і число кожного.

Нехай мій дух в з..мній юдолі не знижується до звірят. З Твоєї пр..святої
волі нехай вовіки буде свят! (П.Куліш.) Здавалось, що мож..ш сузір'я Т..ляти
догнати і сузір'я Т..ляти загнати до себе у двір. (Є.Гуцало.) Лев
зм..лосердився – мовчить, бо у щ..няти якого розуму п..тати? (Л.Глібов.)
Надворі мороз, а грошенята в к..шені тануть. С..роті й нові штанята – свято.
(Нар.творч.)

Словник. *Юдоль* (заст.) - місце, де страждають, мучаться, терплять
нестатки; життя з його турботами й печалями.

* До поданих іменників дібрати назви дитинчат. Визначити відміну
іменників.

Лелека, журавель, індик, ведмідь, олень, змія, гадюка, собака, корова,
вівця, свиня.

*Переписати прислів'я, вставляючи пропущені слова. Визначити відмінки
іменників четвертої відміни, обґрунтувати написання їх відмінкових
закінчень.

Найбільший осел передасть небагато мудрості. Забули воли, як ... були.
Як квочка з ... , так мати з Гарно, як ... в мішку. У того сало буде, хто ...
годує. Свині не до ..., як її смалять. Такий убогий, що й ... нічим з запічка
виманити.

Для довідок. Осляті. Телятами. Курчам, дитям. Поросяті. Порося. Поросят. Кошеняти.

* Прочитати речення. Вказати незмінювані іменники, поставити до кожного питання.

Життя – це і усмішка, і сльози ці солоні, і кров, і барикади, і музика Бізе!
(Л.Костенко.) Пихатий багатій не бачить зі свого “мерседеса” старців у переходах метро, під його схожим на цеглину лобом не ворухнеться думка про людську біду. (Ю.Мушкетик.) Запровадження євро підтверджує факт економічної стабільності в Європі. (З газ.) Ти ренесансом і бароко мариш. Летить, летить із неба попіл згарищ. (Д.Кремій.) Нове появиться кіно – біжу мерщій у касу. (Д.Луценко.) Щоб зробити заяче рагу, слід спочатку зайця ввіймати. (Нар.творч.)

* Пояснити значення поданих слів, скориставшись при потребі словником іншомовних слів. Чи відмінюються поадні іменники? Свою думку обґрунтувати. Два-три з них увести до самостійно складених речень (усно).

I. Гуанако. Євро. Зомбі. Чіуауа. Шале. Графіті.

II. Фосбюрі. Джіу-джітсу. Кечуа. Сарі. Есперанто.

Словник. I. *Гуанако* - ссавець родини верблюдових, який має довгу шию, великі вуха й стрункі ноги; живе в Південній Америці. *Євро* – грошова одиниця більшості країн Євросоюзу. *Зомбі* – 1. Ожилий мрець, вовкулак. 2. перен. Істота, підпорядкована чужій волі. *Чіуауа* – порода маленьких декоративних собак. *Шале* - невеликий селянський будинок (або дача) у горах Швейцарії. *Графіті* - стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посуді, пряслицях, стінах споруд тощо.

II. *Фосбюрі (флорі-диск)* – носій даних у вигляді тонкого пластмасового диска, покритого шаром магнітної речовини; різновид магнітного диска. *Джіу – джітсу* - японська боротьба, що базується на використанні прийомів самозахисту та нападу без зброї. *Кечуа* - індіанський народ, що живе в Перу, Болівії, Еквадорі, Чилі. *Сарі* - жіночий одяг в Індії: маток тканини, обернутий навколо тіла. *Есперанто* - міжнародна штучна мова.

* Подані словосполучення ввести до самостійно складених речень так, що вони відповідали на питання непрямих відмінків.

Тріо з сопрано; кашне бордо; кольє для декольте; макраме беж; манто з шимпанзе; галіфе кольору хакі.

ПРАВОПИС ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ПРИКМЕТНИКІВ

* До іменників *пісня, степ, серце, простори* дібрати прикметники-означення. Поставивши утворені словосполучення в непрямих відмінках, увести їх до самостійно складених речень.

* Попереджувальний диктант. Визначити відмінки прикметників, виділити їх відмінкові закінчення. Визначити групу кожного прикметника.

А соловейко троянді вродливій так любо співав. (Леся Українка.) Гори співають в лазурі ген у морській далині. (А.Малишко.) Синім вершиком вечір за вікном проліта. (В.Сосюра.) За блакитним небокраєм громовиця даленіє. (Л.Дмитерко.) В шумі теплих трав, сяйві тихих рік прилетять журавлі на Україну. (В.Сосюра.) Зітхає добролиця річка в берегах. (Є.Гуцало.) В роботі робітничій дівчина іде. (В.Сосюра.) І тебе, смагляволицької, я не можу не любити. (М.Рильський.) Високий прокурорський чин наказав рум'янолицькому прокуророві записати на диктофон свідчення. (Ю.Мушкетик.)

* Провідміняти подані словосполучення (усно).

Жовтолистий гай. Торішній лист. Жовтолиций юнак.

*Подані описові словосполучення замінити відповідними словосполученнями, що включають прикметники. Визначити групу кожного з прикметників. Утворені словосполучення поставити у формі родового відмінка однини.

Пісня з України; кетяги калини; хвиля Дніпра; слово правди; порада товариша; рішення брата; мати учня; дівчина з русою косою; чоловік з високим чолом.

* Подані словосполучення поставити у форму орудного відмінка однини. Обґрунтувати написання відмінкових закінчень прикметників та іменників. Які з поданих словосполучень є фразеологізмами? Розкрити їх значення.

Стрімка круча; квітуча груша; солодка вишня; духмяна алича; гаряча вдача; заяча (чорнильна) душа; ведмежа послуга; непроста задача; найсмачніша їжа; найгарячіша каша; найтяжча ноша, найулюбленіша пісня, найвища вежа.

* Переписати, уставляючи на місці крапок пропущені букви.

На колимськ..м морозі калина зацвітає рудими слізьми. (В.Стус.) В дзвінк..й осінн..й тиші кришталев..й давай удвох постоїм, як дерева. (Є.Гуцало.) Огні засвітились червоно в далек..м небесн..м гаю. (В.Сосюра.) Чисте повітря було напоєне терпк..ю вранішнь..ю свіжістю. (О.Гончар.) Ніч

вдалась чорнолиц..ю, ніч удалась чорнобров..ю, і зірки, наче роси, у неї тремтять на бровах. (Є.Гуцало.) В краю далек..м і сувор..м стоїть красунь – кремезн..й дуб. (В.Бичко.)

ПРАВОПИС ЧИСЛІВНИКІВ

* Прочитати речення, вказати в них числівники. Поставивши до кожного з числівників питання, визначити їх відмінки. Вказати кількісні й порядкові числівники.

“Ти така хитрюга, - казав тато, - тобі, мабуть, не п’ять років, а цілих п’ятсот”. (Ю.Яновський.) А яка ж то старість, коли маю лише сімдесят п’ять років? Моя мати до дев’яноста чотирьох жала. (М.Стельмах.) Мудрий, наче апостол, дід сидить у садочку, літ йому дев’яноста і ще два годочки. (Ю.Ряст.) Я на дев’ятому десятку спочинку теж не попрошу, усе ще обробляю грядку. (М.Руденко.) Пабло Пікассо помер у віці дев’яноста двох років, залишивши після себе більш ніж вісімдесят тисяч полотен і скульптур (З журн.) У місті Підстреленцях помер бондар Хомутицький, проживши трохи менше ста сорока семи років. Причина смерті невідома. (З газетної хроніки.)

* Подані числа записати словами. Числівники провідміняти, пояснити їх правопис.

49; 58; 674.

* Пояснити, як можна відповісти на питання *Котра година?*, якщо годинник показує

8-20; 12-30; 15-10; 18-45.

* Пояснювальний диктант. З’ясувати синтаксичну роль числівників.

І. Живемо, як двоє в чоботі. Вари горох – вистачить на трьох. Там нива радіє, де двоє оре, а третій сіє. Виїхав на трьох колесах. Не віс осли ходять на чотирьох ногах. Вип’є і з’їсть за дрьох дужих і за себе четвертого. Семеро одну соломинку піднімають, але не знають, що з нею далі робити. Сім подорожніх на віз, аби тільки кінь віз. В сімох водах руки миє. Сорока з кола, а дев’ять – на її місце. Дев’ятий рік болить бік, а який – не розберу. Заробив, як Хома на качалках: одну продав, а дев’ять на плечах побили. Весною працєю за двох, восени матимеш їсти на десятьох. Майстер з десяти шкур щось та пошиє. Краще одне ремесло вміти, ніж над десятьма потіти. Одинадцять ударів пропали даром, якщо дванадцятий все зіпсував. Розумнику й сорока ремесел мало. Це той, що одним пострілом сорок сім качок убив. За сто п’ять робіт береться, і жодна не вдається.

Народна творчість.

II. Лиш дванадцять Апостолів коло Христа, переступень Юда завжди за плечима. (З.Замкова.) Горить любов, як сто багать, її вітрам не погасити. (Н.Пукас.) То до чого нам бажати літ прожити вісімсот, коли ми їх марно тратим, розкидаєм, як пісок? (Г.Сковорода.) Де тільки я не бродив оці тисячу літ! (Б.Олійник.) Торг завис на дев'яноста карбованцях і далі - ні тпру, ні ну. (М.Стельмах.) Перекують сто тисяч раз зозулі твої прожиті й непрожиті дні. (Г.Коваль.) Кожна звичайна стеблина гречки має приблизно триста квіточок, а на розкішній рослині їх буває і шістсот. Таке стебло виростає з великої дорідної зернини. Її материнське харчування дає рослині і ріст, і силу, і врожай. (М.Стельмах.)

* Записати, замінюючи числа словами.

До 243 додати 16; від 94 відняти 11; сума чисел дорівнює 585.

* Прочитати. З'ясувати, якими частинами мови є виділені слова.

I. Минуло понад *сім десятиліть*, а час летить *століття* не стоїть. (М.Луків.) Хоч *сотнею* доріг утікай, а від років не втечеш. (Нар.творч.) Кий, Щек, Хорив і їх сестриця Либідь пливуть *тисячоліттю* навздогін. (І.Лобовик.) *Двохсоттисячна* епоха розхристано кудись летить. (А.Григоренко.)

* Розкрити значення поданих фразеологізмів, при потребі звернувшись до словника. Пояснити їх походження. Два-три з них ввести до самостійно складених речень. Вказати числівники кількісні й порядкові, визначити відмінок кожного.

Дев'ятий вал. Пройти дев'ять кіл пекла. Тридцять срібняків. Тисяча і одна ніч. Десята муза.

Для довідок. У «Божественній комедії» Данте пекло зображене як підземне провалля, яке, поступово звужуючись, досягає центра землі; схили проваддя оперезані дев'ятьма концентричними колами. *Десятою музою* сьогодні називають музу кіно, а одинадцятою – музу телебачення.

ПРАВОПИС ЗАЙМЕННИКІВ

* Прочитати текст. Вказати займенники. Визначити їх розряди за значенням, відмінки, а якщо є, рід і число. Яким членом речення є кожен займенник?

Якщо спекотної літньої днини у степовому селі вас напоять водою і ви подякуєте господареві, він може сердито кинути у відповідь: “За воду не

дякують!” Суть відповіді така: напоїти водою подорожнього – це не послуга, а обов’язок людини.

Здавна люди навчилися з великою користю для себе й довкілля використовувати воду. Будь-яке джерельце, чиста криничка мали життєво важливе значення. Турбота про чисту воду на кожен день – одна з перших турбот селянина. “Який поріг, така й господиня, яка криниця, такий і господар”, - говорили в давнину.

За В.Супруненко.

* Переписати, подані в дужках займенники ставлячи в потрібній формі. Коли в особових займенниках на почтку з’являється *н*?

I. Від щастя не втікають, (воно) доганяють. По гнізду видно, що в (воно) за птаха. Люди дякують дощеві, а подорожній (він) лає. Ведмідь ще в лісі, а шкура на (він) – продана. Хто змайструє горщик, той припасує до (він) й кришку. На мою стріху дощ іде, а у (він) на даху сухо. Він землю оре, а пил на (він) летить.

Народна творчість.

II. На чужині не ті люди, тяжко з (вони) жити! (Т.Шевченко.) З Тарасом нам вести не раз розмову, напам’ять вчить могутній вірш (він). (Л.Забашта.) А люди квіти (вона) несуть, як дар, вплітають у (вона) вінок барвінки... Снаги людської невмирущий жар беруть у (вона) – Лесі України. (Д.Луценко.) Всім серцем любіть Україну свою, - і вічні ми будемо з (вона). (В.Сосюра.)

* Словниковий диктант.

Ніхто, ні перед ким, абихто, аби з ким, будь-що, дещо, чий-небудь, якийсь, деякий, хтозна-чий, хтозна до кого, казна з чим, чимось, ніскільки.

* Переписати, знімаючи ризики.

Сухий рибалка і мокрий мисливець ні/чого не варті. Не їсться, не спиться: ні/до/кого причепиться! Трудова копійка будь/де цінується. Хлібороб сподівається щороку, а рибалка будь/коли. Посієш казна/що – виросте аби/що. Будь/хто пожинає плоди своєї праці. Діло – не ворона: не кармає, а будь/кому його видно.

Народна творчість.

* Диктант із коментуванням.

На світі сталося це давно, хтозна-якої ери: прорізав предок наш вікно у камені печери. (П.Перебийніс.) Яга тут чортзна-де дівалась. Еней остався тільки сам. (І.Котляревський.) Дід Карпенко ходить щонеділі у степу шукати бозна й що. (Л.Костенко.) Хіба ж кого-небудь ми опечалимо тим, що пливемо там, де пливемо? (Л.Костенко.) В батьків недобре довго жити... Та треба грошей заробити, загосподаритись як-будь, а то і кури заклюють! (Олександр

Олесь.) Без грошей торба – чортзна-що! (Л.Глібов.) О, прийди, прийди, хто-небудь! (Олександр Олесь.) Без ворогів можна в світі як-небудь прожити. Ушквар нам що-небудь, нехай земля гнеться! (Т.Шевченко.) А що поробиш, хай воно згорить, сміятись краще все-таки, ніж плакати. (Л.Костенко.)

ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ОСОБЛИВІ ФОРМИ (ДІЄПРИКМЕТНИК, ДІЄПРИСЛІВНИК) ПРАВОПИС ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ДІЄСЛІВ

* Прочитати речення. Вказати дієслова, визначити їх вид, спосіб, час, число, особу, рід (у минулому часі). Вказати дієслова у неозначеній формі.

Ми сторінки життя перегортаєм. Вслухається у космос мисль людська. (Г.Коваль.) Виростаймо з власної байдужості, з мороку минулості, мізерності, з ліні м'якотілої, з недужості! (Н.Диб'як.) Нам тільки душу зберегти б, - вона знайде до істини дорогу. (Н.Поклад.) А Славути словом тим чайним з нами розмовлятиме завжди. (Є.Гуцало.) У кожній бруньці дерева, в билині я жив і буду жити сотні літ. (Г.Коваль.) Нанесло життя в мою душу квіток. (Л.Закордонець.) О, я б всі квіти скликав до села! (Б.Олійник.) Хай мій шлях простелеться й не збочиться. (І.Ліберда.) Судьба моя, не обійди мене, де шлях простелиться. (А.Малишко.)

* Переписати. Підкреслити дієслова, визначити їх спосіб. Яка синтаксична роль кожного з дієслів?

I. Хай душа відпочине і в чомусь хай трішки прозріє. (Н.Диб'як.) Подаруй мені на спомин сон-трави духмяні квіти. (Г.Коваль.) І спраглий степ чекатиме грози. І люди будуть в поле поспішати. І вогниками вічної краси цвістимуть вечорами неба шати. (Д.Луценко.) На світі оцім нехай мати моя живе вічно. Хай мати моя зостається завжди молода. (Є.Гуцало.) Якби я вміла майструвати, зрубала б я вишневу гілку. Щоб про любов свою сказати, зробила б я собі сопілку. (Н.Пукас.)

II. Що писав би Шевченко в тридцять третьому, в тридцять сьомому роках? Певно, побувавши в Косаралі, побував би ще й на Соловках. (Л.Костенко.) Від “Кобзаря” до “Букваря” над світить геній Кобзаря! (М.Хижняк.) Не вішайте в конторах портрети Кобзаря, не ставте поряд з еним президентом! Йому судилась вічності зоря, а іншим – куці дивіденди. (М.Шостак.)

III. І собака б ткав, якби хто нитки в'язав. Кинь у собаку, а в маляра влучиш. Він – собачки добрий: як будете годувати, то не почує, як і гавкає. Працюй, як комаха, а їж, як Рябо. Якби, не беручись за справу, можна було б її навчитися, пес став би м'ясником. Молодцю всі ремесла згодяться. У шевця Данила робота загнила. Коли б кожен своє діло вмів, усі були б ситі. Кравче, добре край, або сукно віддай. Не в своє діло носа не тикай.

Словник. *Дивіденд* - частина прибутку, яку періодично розподіляють між акціонерами.

* Подані дієслова поставити у другій особі однини і першій особі множини теперішнього часу. Пояснити написання особових закінчень.

Наприклад: Тремтіти – тремтиш, тремтимо.

Читати, знати, любити, клеїти, сидіти, стелити.

* Попереджувальний диктант. Пояснити правопис особових закінчень дієслів.

I. Не намучишся – не научишся. Не подумаєш, то й кілочка не затешеш. Як дбаєш, так і маєш. З проса не вичавиш молока. Що вивчиш у дитинстві, те знадобиться на старість. На версту відстанеш - за п'ять не надолужиш. Всяка людина по ділу цінується. Рибу вудиш, а що їсти будеш? Добре склеїш – довше триматиметься. Його в окропі не впіймаєш.

Народна творчість.

II. У Вітчизні не маєш Вітчизни. (Н.Поклад.) За п'ять життів цю землю не обходиш, не виспіваєш величі її. (В.Моруга.) Перейдеш синій задеснянський луг, коня напоїш, відклепаєш косу і візьмеш свій осиротілий плуг. (Г.Коваль.) Українська земле! Корчилась ти в муці, щербили твою долю в чорні дні. Ти дорога мені у кожній грудці, в пилинці кожній світишся мені. Чим нижче нахиляєшся до тебе, тим вище підіймається душа. (М.Федунець.)

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Визначити дієвідміну та особу кожного з дієслів, пояснити правопис особових закінчень.

I. Чим більш працю..ш, тим міцніш по правді втомлений і спиш. (Олександр Олесь.) Попрацю..ш – поспіва..ш, полежиш – поморга..ш. (Нар.творч.) Зробим все, і про все поговор..мо, зор..м поле, нагостр..м леміш, і надвечір засі..мо зорями, посіда..м і звар..м куліш. (Г.Коваль.) У погляді задумливої ночі чита..ш те, чого в словах нема. (Д.Павличко.) А щастя? А воля? Цього не вкрад..ш, не принад..ш. (Н.Диб'як.) Чи гасн..ш ти, чи ти пала..ш – це радість і журба твоя. (Олександр Олесь.)

II. Все якесь любе та миле, привітне та рідне... І себе почуваш, що ти тільки мала, невеличка частина того всесвітнього життя, що так розвернулось кругом тебе і заводить голосну свою пісню... І ти почувеш, що говорить травина травині, про що сюрчить коник коникові, чого гукає перепел несамовито. То життя в ньому говорить, то воно шелестить, і сюрчить, і гукає. І твоє серце зливається з тим гомоном-гуком і стиха кидається, озиваючись до нього. (За Панасом Мирним.)

* Прочитати. Вказати особливі форми дієслова. З'ясувати синтаксичну роль цих слів. Пояснити розділові знаки при дієприкметникових і дієприслівникових зворотах. Видієні слова розібрати за будовою.

Стривожений серцем до радісних сліз, торкаюсь вустами березових кіс. (Г.Коваль.) Чи ти ж зможеш прожити на світі, *не споганивши* серця свого? (Б.Грінченко.) Моїх почуттів неусталена мірка, і пада у серце *згасаюча* зірка. (В.Родіонов.) Мандруй завжди від хати і до хати, в народі слово *взявши* і пісні. (Л.Забашта.) Жалобні Шопена звуки розіллє, ридаючи, рояль. (В.Еллан.) Зима біліла, в саван вбрана. (Є.Гуцало.) Зозуля закувала серед ночі, посіявши тривогу на землі. (П.Перебийніс.)

* Вибірковий розподільний диктант. Дієприкметники й дієприслівники виписати в дві колонки.

У пам'яті моїй цвіте блакить оспіваного ніжного Дунаю. (О.Ющенко.) Та немає багатшого дива, як чаруюча хлібна нива! (Д.Луценко.) Є чарівне щось, неповториме у красі замріяних полів. (Г.Коваль.) Хтось мене вів через холод заплющених сіл. (Б.Олійник.) В гаю всміхаючись до мене, в сопілку вітер виграє. На веснянім осонні заграла верба на зеленій своїй сопілчині, розбудивши на вітах волохатих котиків. (Г.Коваль.) Недоглянутий барвінок збунтувався й поповз униз, розрісся, підминаючи під себе десятки метрів ґрунту, задавнюючи все під собою, цупкий, неначе вирізаний з жерсті, а блакитні квіточки по ньому весною спалахували іскорками гадючих поглядів. (Ю.Мушкетик.) На залиті сонцем тротуари вийду я і гляну навкруги. (В.Сосюра.) Погасле багаття давно на вітрах холодіє. (Б.Олійник.) Деревастежину чатують, зітхають натомлені трави. І шепче щось мені на вухо налита росами земля. (Г.Коваль.)

*Пояснювальний диктант. Підкреслити відокремлені члени речення, виражені дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, а також одиничними дієприслівниками .

І. Дружно спаяний нарід схожий на граніт. Одержавши диплом, не думай, що ти вже агроном. Зло, заподіяне чужому теляті, окошиться на твоїй корові. Знаючи ремесло, старцювати не станеш. Завзятий відпочиває, обтираючи піт, а ледачий мучиться, перевертаючись на другий бік. Скибку, щойно відрізану, до хлібини не приклеїш. Хліб, з'їдений до роботи, вирощує ледаря. За діжку не берися, не зробивши обруча. Не проколовши шилом, чоботар голки не тикає. Троянда, посажена на смітнику, - однаково королева. Хліб, до обіду нарізаний, не вціліє. Не вечерявши, легше, а повечерявши – краще. Не ївши, не пивши, скачи, дурню, ошалівши. Не вставай з-за обіду: в печі ще ще долото, на олії смажене. Нюхаючи, не наситишся.

Народна творчість.

II. Я бачила: місто натомлене спало, відклавши на завтра щоденні турботи. (Н.Диб'як.) Вгорі хороми неба височіють, чаїним розмальовані крилом. (Є.Гуцало.) І я дивлюсь на білу заметіль, майстерно розмірежану морозом. (Д.Луценко.) Тополі вночі на морозі, під місяцем стоячи, в інеї, на білі схожі свічі. (В.Корнійчук.) Зозуля, сховавшись на сонній сосні, чи щастя, чи долю пророчить мені. (Г.Коваль.)

* Диктант із коментуванням.

I. Поблизу виспівував, прихилившись до бандури, старий кобзар, висушений усіма вітрами України, вибитий усіма лихами та злиднями її, виснажений безхаттям і безхліб'ям, обшарпаний, майже голий, і дивно було, і чім тільки його душа держалась, а ще дивнішим був його могутий голос. (О.Льченко.) На цій землі, знекровленій од ран, розтерзаній ікластими хортами, жадану волю вимріяв Богдан, за неї в Берестечко йшов з полками. (Д.Луценко.) Бачили ви бджолу, як вона, забравшись у гарбузову квітку, втонувши в золотому пилку, аж стогне там од щастя та насолоди – знайшла, що шукала. Божественна для неї мить! Звісно, могла й не долетіти, загинувши на льоту. Ну й що? Де пошук, де політ до прекрасного, там природа страху не відає. А художник так само шукає свої нектари. Маючи мету заповітну, не боїшся отих незлагод житейських. (За О.Гончаром.)

II. Змушує про все забути, проклюнувшись на талині, фіалка синьоока. (Р.Чілачава.) Цибулька проліска, жива, уперта, проснулась, чуючи уже весняну пору. (Є.Гуцало.) Сміється сонях, вгледівши мене. (Г.Коваль.) Джерельний сік, земну відчувши силу, струмочками в гілки й бруньки поливсь. (Д.Луценко.) Ми бігали, переганяючи вітер, а він летів, наздоганяючи час. (В.Гнатюк.) Умій в житті бентежному і ти, затамувавши прикроші у грудях, не шкодувати цвіту й доброти, себе усього дарувати людям. (Д.Луценко.)

III. Під рокіт овацій ти першим промчиш стадіон і, скинувши втому, повернешся знову на фініш, де з усміхом добрим тобою ж подоланих стрінеш, які лиш закінчують в муках тяжкий марафон. (Б.Олійник.) До щастя йдять судьбі наперекір, долаючи шляхи, шаблени, сходні. (В.Гриценко.) П'ючи скорбот чи радощів вино, з вікна ти бачиш світову пожежу і золото надій сплітаєш у мережу. (М.Доленго.) І світиться мій світ, народжений з любові, у слові явлений пелюсткою вогню. (Р.Лубківський.) Бачачи добру годину, ми поспішали робить. Праця була без упину і не втихала на мить. (Б.Грінченко.)

Н, НН У РІЗНИХ ЧАСТИНАХ МОВИ

* Прочитати речення, виписати слова з *нн*, указати збіг та подовження приголосних. Якими частинами мови є виписані слова?

Вітер спиняє невпинний свій крок. (П.Филипович.) Годинник не позиркує спідлоба. (Б.Олійник.) Сичать вологі дрова в осінньому багатті. (Л.Костенко.) останній дотик кропиви мені миліший за троянду. (В.Слапчук.) Рослинних рік підноситься зелена повінь. (Б.-І.Антонич.) Бузковою тінню наливалися долини. (З.Тулуб.) Шепче осика незмінно, місяць мовчить в вишині. (М.Рильський.) Багряне сонце сутінню лісною у просвіт хмар показує кіно. (Л.Костенко.) І думи, пересичені туманом, кудись бредуть наосліп, навмання. (А.Коляновський.) Добродушний грім спросоння заревів. (М.Рильський.) Незнищенні є життя закони, їх підтвердить наш новітній час. (О.Ющенко.)

* Словниковий диктант. Від яких слів утворено подані слова? Розібрати їх за будовою. Обґрунтувати написання *нн*.

Лимонний, осінній, калинник, баштанник, телефонний, хвилинний, колонний, качанний, качиний, віконниця, дзвіниця, письменник, священик, туманність, законність, безсоння, коріння, читання, численність, неспинність, тінню, лінню, волосінню, повінню.

* Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви. Обґрунтувати написання *нн*.

Устає півсонний ранок, гасить зорі і вогні. (М.Рильський.) Над спокоєм вставала хвиля рання. (В.Моруга.) Гойдається зірниця невагома у теплому вагонному вікні. (П.Перебийніс.) А тріщина блискавки ллється, неначе чавунна вода. (Є.Гуцало.) Очі в загадок бездонні. (Л.Костенко.) І раптом на вцілілім мурі огненна квітка розцвіла. (М.Кубик.) Тече до нащадків, хлюпоче невпинна вода. (П.Перебийніс.) Важка й почесна зброя старовинна. (М.Доленго.) Покидайте, дракони, беззаконні закони! (П.Куліш.)

* Пояснювальний диктант. Пояснити написання *нн*, виділивши в словах збільшувально-підсилювальні суфікси.

I. В сонці бульвари біжать широченні. (І.Драч.) Мене не зрадить мій тружденний корінь. (І.Гайворон.) І хилився важенний колос в чистих росах живого срібла. (О.Омельченко.) Столітнє дуб'я, височенні осокори, широколисті кленки та темно-зелені пахучі липи, мов зачаровані лицарі, стояли в тім лісі, розпускаючи кругом себе широченне гілля, покрите густим непроглядним листям. (Панас Мирний.)

II. Сходить сонце ген-ген у такій далині під наметом небес таким широченним! (М.Самійленко.) Верблюд високий – не доскочиш. Верблюд силенний – як хвицне! (Л.Костенко.) Був собі Лев – король силенний, такого не було ніде – страшенний, здоровенний. (Л.Глібов.) Пригадуєте радощі хлопчини, що коропа “такеного” впіймав? (М.Рильський.) А життя так і гра кругом тебе, так і б'є у свої страшенні забої. (Панас Мирний.)

III. Здоровенний, як малий горіх. Товстенний, як старий заєць після суворої зими. Ворона маленька, та рот широченний. І гарне яблуко буває кислим. Від одного гнилого яблука увесь віз згниє. Височенний, як ломака, а дурний, як собака. Довжеленний, як тичина, а наївний, як дитина.

Народна творчість.

* Від поданих слів утворити прикметники із збільшувально-підсилювальним суфіксом *-енн(ий)*. Два утворених прикметники ввести до самостійно складених слів.

Високий, глибокий, товстий, гарячий.

* Вибірковий диктант. Виписати прислівники, пояснити написання в них *н* та *нн*.

Золотодзвонні пісні вириваються з серця невпинно. (М.Рильський.)
Чумацький Шлях зачаєно блискоче у зоряній роздмуханій зорі.
(П.Перебийніс.) В генах нащадкам перейде незнищено пам'ять.
(Б.Олійник.) День спливає невблаганно, неповторний, як сльоза.
(П.Перебийніс.) Калина кров губила, та нескорено на серці України запеклась.
(М.Сингаївський.) Осокори благословенно тріпотіли білим листям.
(Ю.Мушкетик.) По споминах блукаю навмання. (М.Доленго.) А із серця мого хай вибухне біла папороть несподівано. (Л.Забашта.) А ніч чавунно човгала здаля.
(В.Боровий.) Відкурликали осінньо, відгукали поїзди. (Б.Олійник.) Гули мости, двигтіли автостради, машини мчали наче навмання.
(Л.Костенко.) Стільки справ звалилося неждано, аж долоня солодко щемить.
(Р.Лубківський.)

* Від поданих слів утворити прислівники.

Сонний, старанний, блаженний, несподіваний, натхненний, шалений, нескінченний, негаданий, замислений, довгожданий.

* Самодиктант. Записати з пам'яті якнайбільше прислівників з *нн* перед *я*, *ю*.

Для довідок. Зрання, спросоння, навмання, попідвіконню, попідтинню, попідстінню.

* Словниковий диктант.

Довгожданий, доморощений, очищений, переполосканий, домотканий, доопрацьований, екстрений, енний, упізнаний, невізнаний.

Словник. *Енний* - 1. Позначений умовним символом - латинською літерою N у значенні: кожний, всякий, певний (про величини). 2) *перен.* невизначено великий, необмежений.

* Прочитати речення, правильно наголошуючи виділені слова. Обґрунтувати написання в них *n* та *nn*.

Рветься в небо *нездоланна* згряя скрилених думок. (Я.Барт-Цішинський.) Ти була нам матір'ю усім, *нездолана* столице. (І.Ірлявський.) Дуби підвелись чорнокорі в столітній *незбагненій* вроді. (А.Малишко.) Залежність *незбагненна* і сувора від неба і землі. (Д.Павличко.)

* Диктант із коментуванням.

I. Калина незнищенна лиш тому, що має вглибині немрущий корінь. (В.Забаштанський.) Плине в слово моє течія нескінченної річеньки-мови. (П.Перебийніс.) Будь благословенний, повен Дніпре! (М.Сингаївський.) Тож будуймо храм, а не хороми, місто небуденної краси! (М.Гурець.) І навпроти вдаряє скажений прибій, невблаганним нас визовом кличе. (Б.-І.Антонич.) Силкуюсь уявить неуявленне. (Н.Тихий.) Життя дає уроки непрості, неоціненна ця наука. (П.Перебийніс.) І тільки час розсудить цей біль недоторканний. (Л.Костенко.) Як швидко виблаганий день наспів! (О.Гузій.)

II. Врятуй мою душу, Боже, благаю Тебе, нездвиженого, душу мою, одиначку, із лап собаки сказеного! (Л.Костенко.) Позіходились до купи на землю стражденну, плачуть гірко живі, мертві і ненарожденні. (Н.Пукас.) Було жакливе невиситенне зло. (А.Коляновський.) Незнищенне древо, напоєне сльозами Кобзаря. (Д.Павличко.) В серце вріс і древній Чигирин, і священний отчий край Тараса, і славетна Канівська гора, й слово Кобзаря благословенне. (Д.Луценко.) Нагадуєш Самофракійську Ніку, любове невтишенна... (М.Павликовська.) Забудьмо все у цю священну мить, забудьмо наші розбрати і чвари. (М.Вінграновський.) А творчість, наче присуд, творчість невмолена. (Б.-І.Антонич.) Піди-но спробуй розгадати ці незбагненні викрутаси! (П.Перебийніс.) Мене шмагала мокрими крильми стихія невгамовна, невблаганна. (П.Перебийніс.) Я тебе не спиняю, моя невблаганна фантазіє! (М.Сингаївський.) І проходить видінь нескінченний парад. (В.Забаштанський.)

III. Люблю життя прекрасне, змінне, вогненне, незнищенне, споконвічне. (Хосе Марті.) Пора в дорогу. В путь щасливу нових незбагнених шукань. (А.Малишко.) Часу невблаганна тятыва, наче стріли, розсилає дати. (В.Раєвський.) Дуби, дуби! Хоч ви душі промовте, одмовте на несказаний порив! (М.Рильський.) Несказанна краса землі оновлює мій світ. (Г.Коваль.) Скільки несхожих відтінків можна запримітити лише в однісінького дерева, а ще більше в усієї незчисленної їхньої раті! (Є.Гуцало.) Гуляють квіти в нескінченну гру. (М.Доленго.) Карбувань несосвітений сонм в лісі, де карбовано і тіні! (Є.Гуцало.) Благословенна будь, людська робота, у щедрості

краси і простоти! (П.Перебийніс.) І хай спасенний переляк тиранів настрахає всюди. (М.Доленго.)

НЕ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

* Прочитати речення. Зі словами яких частин мови вжито *не*? У яких випадках *не* є префіксом, у яких – часткою?

I. Правує незалежністю майдан, йде вікових неволь на волю зміна. (Б.Степанюк.) Бряжчать мені невольницькі кайдани. А я шукаю сховані ключі. (Л.Костенко.) Майбутнє наше тільки в Україні, його нізвідки нам не привезуть. (С.Стриженюк.) Прожени ненависті дракона геть із серця, нехай в ньому зостанеться любов... (Леся Українка.) Нема полону й рабства для душі, не скутої нікчемним страхом смерті. (Д.Павличко.) У мене є непродана душа. (Л.Костенко.) Знайомий мені непроглядний туман, знайома неволя, знайомі чужинці. (В.Марсюк.) Я не прошу поблажливості долі. (Л.Костенко.) Мій шлях не знав ніяких викрутасів, мені негоди віку не страшні. (П.Перебийніс.) Незчулися, коли і як стемніло. (Панас Мирний.) Кропить гаряча сльоза незагоєні рани, топить, як віск, беззаконно-тиранські кайдани, вказує дітям новий, не невольницький шлях.. (П.Куліш.) Незрушним був у небі лет орла. (Р.Лубківський.) Недремна й вічна музика труда. (Г.Коваль.)

II. Немає моря глибшого, ніж час. (Л.Костенко.) Постій! Ще вечір не погас, ще повний шуму праліс... Пісні не доспівались. (Олександр Олесь.) Ми навіть незчулися, як стало примеркати й на тому боці Росі вислалося на згір'ї незнайоме село. (С.Васильченко.) Мене, як немовлятко, сповиває і тісно в'яже музика сумна. (Д.Павличко.) Так п'ятьма гнітить несамовито! (М.Самійленко.) Пронизав усіх хлоп'ят страх нечуваний до п'ят. (В.Симоненко.) У цьому світі загубитися не важко між провулків, віражів і вітражів. (Б.Олійник.) Ненависть пильна, а стріла безлика. (Л.Костенко.) А вечір палить вікна незнайомі. (М.Рильський.) Дай мені, Земле, в очі блакиту, дай мені мужність несамовиту. (А.Малишко.) Нехай душа не тьмариться гіркотою! (Л.Костенко.) Жебонять росою невмирущою на світанку мальви запашні. (М.Стельмах.)

Словник. *Віраж* - поворот. *Вітраж* - композиція з кольорового скла у вікнах, дверях тощо.

* Вибірковий диктант. Виписати слова, що без *не* не вживаються. Якими частинами мови вони є?

I. Мене любов ненависті навчила. (Леся Українка.) Впаде оте душевне рабство ненависне, отой важкий тягар, що груди тисне. (Л.Забашта.) Кинь, добродію, неробство! (Г.Сковорода.) Невгамовний дух мене гукає в мандри неспокойні. (Д.Луценко.) Ще міць дубів дідівських непохитна. (М.Доленго.)

Мука спраги нестерпна. (П.Перебийніс.) Неквапом, як валка чумацька, плуганиться вечір. (Є.Гуцало.) Сумний водій-невдаха канючити не звик. (П.Перебийніс.) Спогади докучливі, як нежить. (В.Симоненко.)

II. Мій хлібний лан винищувала спека, та я його беріг, мов немовля. (Д.Луценко.) Стояв, мов айсберг, непорушний спокій. (Б.Олійник.) Життя, мов мить, тече. Вантаж турбот нестерпно тре плече... (А.Григоренко.) Ну, прояснись, невдашечко моя. (М.Стельмах.) Виглядай мене в віконечко, незабаром я прийду... (Олександр Олесь.) Ждав їх в будці для собаки цар Великий Невмивака. (В.Симоненко.) Готична тиша непорушно снить. (М.Доленго.) Як із каменю, із криці, непохитно я стою. (Олександр Олесь.) Невдаха до моря обернеться, а воно сухе. Розумний сподівається на працю, неук – на сон. До нероби – вервечкою хвороби. (Нар.творч.)

* Попереджувальний диктант. До виділених слів дібрати синоніми. Обгрунтувати написання цих слів з *не*.

I. Брехня і приятеля робить *недругом*. Бідність породжує всі *нещастя*. Дурний язик – голові *неприятель*. Били, та *недобре* вчили. Мало прибутків з горіха-свистуна, *небагато* – і з брехуна. Язиката, а на працю *небагата*. Наговорили сім мішків гречаної вовни, та всі – *неповні*.

Народна творчість.

II. Чи ми кого в житті *неправедно* карали? Ти хочеш, щоб зів'яли в *неволі* наші душі? О, не взискуй гіркого меду слави! Той мед *недобрий*, від кусючих бджіл. Проходять люди гарні і *незлі*. Малі озерця блискають *незлісно*. Вмовляю себе, що тиждень – це так *небагато*.

З творів Л.Костенко.

* Словниковий диктант.

Неволя, небилиця, непрямий, непохитний, неписьменний, неодружений, недружелюбний, нетерплячий, незатьмарений, ненавмисно, неквапно, нелюд, неук..

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Пояснити написання *не* з різними частинами мови.

I. Я не скрипковий ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу. Не живемо, а вибачаємось. Мені потрібне слово, а не слава. Якась звичайна людяна симпатія, а не канони поєднали нас. У нас, мій коню, шлях, а не дистанція. Хвилино, будь! Лише не хвилиною, а цілим життям, хвилею і тривож! Мені довелося бачити найвидатніших поетів світу – всі вони були не естрадники, а страдники.

З творів Л.Костенко.

II. І на стежках, порослих будяками, що обминали зморені діди, я залишу мужицькими ногами хай не глибокі, та чіткі сліди. (В.Симоненко.) Як заграє та бандура веселкова, не мелодія росте у ній, а слово. (П.Перебийніс.) І хочу

я над світом зацвісти не тереном колючим край дороги, а проліском людської доброти. (Г.Коваль.) Моя душа – це ніжність, а не криця. (Є.Гуцало.) Хай дороги будуть – не стежинки, хай мільйони – на єдину путь! Україно, справиш ти обжинки ті, що їх Державою назвуть. (Л.Полтава.)

III. Нікому я, звичайно, не потрібен, і от стаю вже не малий, а дрібен. (П.Скунць.) Я мав крила, а не костилі, і щастя знав, а не його примари. (Д.Павличко.) Я з останнього морозу від крила твого воскресну як не лебедем, хоч сивим журавлем. (Б.Олійник.) Я жбурляв не слова, а бомби із обпечених гнівом уст. (В.Симоненко.) Мене турбують не ворота, а простори за ворітьми. (Д.Павличко.)

Словник. *Канон* - твердо встановлене правило, норма.

* Пояснювальний диктант. Обґрунтувати написання слів з *не*. Виділити в словах префікси *не-* та *недо-*.

Недописаний, впав мій вірш білим голубом край порога. (Р.Лубківський.) Хворіє мій вірш неодоладністю слова. (Н.Диб'як.) Я так хотів, але не доказав, що солов'ї не плачуть, а сміються. (Г.Коваль.) Чого ж дума така пишна, чого слово бідне? Дитя моє недоспіле, дитя моє рідне! (С.Руданський.) Без сонця, без вітру жита не дозріють. (Н.Пукас.) Ми перебудемо цю смуту, цей чорний недорід умів. (В.Китайгородська.) Недомальоване у фарбах, на полотнах, впади вогнем у книжечку співця! (Л.Забашта.) Я думками недопитими наповняю вщерть пісні. (Д.Фальківський.) Печеру бачив, там чайки гніздилися. Хотів зайти, зірвався, не доліз. (Л.Костенко.) Не дозवेशся з них нікого! Порозбігались... А хто лежить це – подивись. Я вже старий – недобачаю, хоч добрі очі мав колись. (Олександр Олесь.) Диво дивне сталося надо мною недолюдом... (Т.Шевченко.) Страх і покора множать недорік. (Л.Костенко.)

* Диктант із коментуванням. Виділити в словах префікси *не* та *недо*.

I. Рідна мати моя, ти ночей не доспала. (А.Малишко.) І ти, як мати, нахилилась над недостигим колоском. (М.Доленго.) На тім недоспанім обличчі розбиті мрії та світи. (О.Мамчич.) Наче хвилі, мене заливають недоспівані співи мої. (Олександр Олесь.) Недоговорено багато, і недослухано, на жаль. (П.Воронько.) Моє село, колиско світанкова, дитинства недочитаний роман! (Н.Пукас.) Не допусти, щоб світ зійшовся клином! (Л.Костенко.) У нас, як і не дородить поле, то ліс хоч трохи пособить – гриба, чи жолудя, чи кислицю дасть. (М.Стельмах.) Над мертвим містом недосяжні зорі. Не скінчено поеми. І рисунка не дорисовано. Не здужає рука. (Є.Маланюк.) Мої слова од болю недоріки. (Л.Костенко.) І стало все тепер таке звичайне, і недоречний особистий біль. (Д.Загул.)

II. Між двома хлібами помер: одного не дочекався, а інший уже минувся. Не доїм, не досплю: слава Богу, що живу. Багатий помирє переївши, а

бідний - переївши. Де своє око недобачить, там чуже й поготів. М'ясо не довари, а рибу перевари. Лихий кухар або недосолить, або пересолить. Хто не доїсть, не доп'є, той довше живе. Пересушка в недосушки сіна просить. Хто пізно встає, в того всього недостає.

Народна творчість.

Ш. Народе мій, недоуку латинський, товаришу московської темноти! Їдять тебе твої сусіди мовчки і за твоє невольництво не платять. (П.Куліш.) Просвітить, премудрі, недозрілу душу мою, зрячу і сліпу! (В.Симоненко.) Як недостойні праведного неба, хоч землю не поганьте по собі! (Б.Олійник.) Хто ж сей сивий попрощався з світом? Семен Палій, запорожець, лихом не добитий. (Т.Шевченко.) Прометею, Прометею! Одлетів твій коршак хижий, не допив живої крові, плоть живу не доклював. Прометею, Прометею! Чорний коршак не прилине! Одігнав його навіки твій незгашений огонь. (М.Рильський.) Священний кінь з недогляду втонув. (Л.Костенко.)

* Переписати речення, підкреслити їх граматичні основи. Пояснити написання *не* із словами.

Я не боюсь тюрми і ката, вони для мене не страшні! Страшніш тюрма у рідній хаті, неволя в рідній стороні. (О.Кониський.) Творчість – це не звично і не випадково. Як нечисте серце, то й не чисте слово. (О.Довгий.) Яка хороша й нерозумна ти, наївна, мила юність неумита! (В.Симоненко.) Серце вибирає не наосліп, просто в нього інший тип очей. (О.Мамчич.) А під сонцем – жита не вижаті. А ворсисті луки ромашками вишиті. (М.Сингаївський.) Вуж не отруйний, не страшний нітрохи, корисний навіть. (М.Рильський.)

* Прочитати. Пояснити написання виділених слів з *не*.

Я *не*стямився, коли роса, а далі й вечір упали на діброви. Сьогодні і небу, і сонцю млостивилось, *не*здужалось, і далечінь стояла така, ніба на ній хтось перелопачував сонячне проміння із місячним. (М.Стельмах.) Чи довго йти, а чи *не* довго йти, торуючи епохи, що збулися? Я *не* зважаю, йду, вантаж легкий: хлібина, свічка, книжка. Що ще треба? (Н.Диб'як.) І кожний вихваляє свій товар, до вечора тут гамір *не* вгаває. У нас такий, як цей, гучний базар в Сорочинцях лиш раз на рік буває. (Д.Луценко.) Нудний день до вечора, якщо *не* зважиш, що робити. Ледареві завжди *не*здужається.

* Порівняти записане в двох колонках. Пояснити особливості написання *не* з дієприкметниками.

В гречках некошених стоїть барвистий мед, натруджено-густий, немов земля пахуча. (А.Малишко.)

Здрастуй, сонячний килиме ще не кошених трав! (М.Рильський.)

|

* Переписати, знімаючи ризики.

I. Радуйся, ниво не/политая! Радуйся, земле, не/повитая квітчастим
злаком! (Т.Шевченко.) Щось більше знав не/вирубаний сад. (Л.Костенко.)
Мій саде, не/столочений ніким! Ти відбував пісенним водоспадом!
(Л.Забашта.) Хоч сохнуть не/поливані посіви, дощ золотий потрібен їм тепер.
(М.Доленго.) В душі бринить цілющим джерелом любові ще не/випита
криниця. (Д.Луценко.) Я вп'юсь тобою, воле, серед моїх не/зміряних степів!
(Б.Грінченко.) Ген-ген розкинулась рілля, не/стиснена бур'янними межами.
(А.Казка.) На нивах, як те військо побите, темніють не/зношені снопи,
стеляться довгими рядами не/загребені покоси, і, збившись стеблинами в
густу лаву, подекуди стоять самотою клапті не/докошеної пшениці.
(С.Васильченко.)

II. Чумацький Шлях не/сходжений і вічний. (І. Павлюк.) Птахи летять на
голубих вітрах, натомлено на сині креслять крила не/креслений ніким донині
шлях, що пронизав далекі небосхили. (В.Моруга.) Ліс стоїть, не/взятий
ворогами. Хай шумлять не/скорені ліси! (М.Гурець.) Зайва, не/витрачена за
день сила дзвеніла й гула, шумувала в селі, розгонила сон і тишу.
(С.Васильченко.) І регоче, й гримить голубим океаном не/розтрачена радість
моя. (В.Симоненко.) Снігу, ой снігу якого!.. Наче чекаючи любого гостя
якогось, радий господар свитку свою розіслав по дорозі, свитку свою
не/надівану й разу. (Олександр Олесь.)

* Диктант із коментуванням. Пояснити написання *не* з дієприслівниками.

I. Не щадячи ні трудів, ані поту, найду й свою я тихую роботу.
(І.Франко.) За справедливість мудреці прадавні платили, не жаліючи,
життям. (Цюй Юань.) І тільки досвідчений майстер, не зрадивши темпу,
спокійно перейде на свій, уже звірений крок. (Б.Олійник.) Ми живемо в
полоні у ілюзій, не бачачи того, що навкруги. (О.Грязнов.) Гей, невідзвітна
забуття ріка, скількох ти проковтнула фараонів! А от лишився в пам'яті Ікар,
не маючи й абиякого трону. (Б.Олійник.) Печатка Голгофи темніє на Вічних
Скрижалях, мовчить Дон Кіхот, не достукавшись в замкнені двері.
Вернадський завмер над пророцтвом вселюдських печалей, і скрушно
замислився нами невпізнаний Реріх. (Н.Диб'як.)

II. І від душі брунькували парості, не боячися чорних морозів!
(А.Малишко.) І, не визрівши, впало колосся. Що тоді пережить довелось?
(М.Сингаївський.) Вміють тільки теплі скіфські коні мчати, не прим'явши
бадилин. (О.Мамчич.) Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці,
невважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати ще й на
панщину йти. (І.Нечуй-Левицький.) Якби не знав, що мусить же весна ще
бути, давно б знесилений упав, не перемігши горя й скрути. (Б.Грінченко.) Не
дивлячись стежок, пішов я блукати по лісі, як сновида. (С.Васильченко.)

Лежу, не чуючи пророків і не палаючи в огні. (Олександр Олесь.)
Вклоняється ясному дневі, не в'януци ніколи, верес. (М.Доленго.)

ІІІ. На мій первоцвіт вдарили морози. Не докотившись, застигали сльози.
(П.Куліш.) Народе мій! Зблукавшись у темноті, не бачачи, не знаючи шляхів,
вбиваючи всю силу на роботі, що не дає й хвилини на спочив, знемігшись, не
хочеш ти спитати, куди іти, в своїх проводирів, йдеш навмання, бо звук уже
блукати, бо вже усі стежки ти погубив. (Б.Грінченко.) То перші посівальники
з зіздуо бредуть по пояс у сипких снігах, віншують, не минаючи нікого.
(Р.Лубківський.) Отут я серце виняньчив для неба, не знаючи тоді, що небом
я назву. (М.Вінграновський.) Спокійне моє серце і холодне, хоч в руки, не
вагаючись, бери.. ну що ж, така й Земля, але в безодні у неї вічно полум'я
горить! (Л.Дмитерко.) Незважаючи на часу лет, “Ще не вечір!” – віршами
дзвінкими заспокоював мене поет. (Д.Білоус.) І, не порушивши довкола
тиші, ми будем жити легше і простіше. (М.Сингаївський.) Не вабили нас
люстри недешеві, не кажучи уже про килими. (П.Перебийніс.) Тепер по
вулицях ми бродим, не повертаючи назад. (М.Рильський.)

* Творча робота. Подані фразеологізми ввести до самостійно складених речень.

Не покладаючи рук. Невважаючи на особи. Не з неволі, а з приязні.

НАПИСАННЯ СЛІВ ЧЕРЕЗ ДЕФІС

* Прочитати речення. Пояснити написання через дефіс прикладок з означуваними словами. Дати визначення прикладці.

І. То встала Русь в кольчuzі і шоломі, і вів її у далі невідомі син Перуна
Олег-владика. (В.Симоненко.) На мир благослови нас, доле-мати!
(М.Шостак.) Землі-годувальниці вірні сини слухають поля багатоголосся.
(Л.Забашта.) Циганка-ніч приворожила мене до житнього снопа.
(П.Перебийніс.) То тут, то там урочисто підіймались поодинокі велетні дуби.
(М.Стельмах.) Річка Бронка шепче мрійно про свої легенди давні.
(Л.Забашта.)

ІІ. Є в козака сила, є в козака правда: шабля-блискавиця! (Л.Забашта.) На
рушниках дарує Україна гостям і друзям диво-коровай. (Д.Луценко.)
Вигаптуй на небо райдугу-доріжку, простели до сонця вишивку-маніжку.
(В.Симоненко.) Заздрив я сусіду-гармоністові за гармошку срібної краси.
(П.Перебийніс.) Десь там річка Бистрянниця пробігає вдалині. (А.Малишко.)
Та простягає пісня руки туди, де шум Дінця-ріки. (В.Сосюра.) Водоспаде
Вікторія! Ти шумиш, наче символ свободи. (Л.Забашта.) І мерехтить село
Вечірки в прозоро-синій далині. (Д.Луценко.)

* Словниковий диктант. З'ясувати спосіб творення поданих слів. Пояснити їх написання.

Синьоокий, добродій, зорепад, першорядний, семиколірний, синьо-жовтий, кисло-солодкий, українсько-англійський, фізико-математичний, навчально-виховний, воєнно-стратегічний, військово-морський, великий-превеликий, давно-давно, будь-хто, чий-небудь, хтозна-де, по-родинному, по-сусідськи, по-третє.

* Попереджувальний диктант. Пояснити написання складних прикметників. Позначити в словах орфограму “Написання разом і через дефіс складних прикметників”.

I. Січневе небо білий світ колише своїм багряно-зоряним крилом. (О.Довгий.) Птах біло-чорні крила розтулив і прозора тремтить. (М.Доленго.) А в небі хмарки білосніжні летять у незвідану путь. (В.Сосюра.) Остигали яблука червоні на сліпучо-білому снігу. (П.Перебийніс.) І рідний сад від квіту білосніжний. (Л.Забашта.) Коли сльозині стане смішно, вона всміхнеться срібіносніжно, спурхне сніжинкою із вій і збурить смішний сніговій. (І.Жиленко.) О, вічні книги, сестри білочолі! Ви- колос наш у роясному полі. (П.Перебийніс.) Неймовірно велике і криваво-червоне сонце неохоче засувається за чорну скибу хмари. (У.Самчук.) Захеканий, я зупинився посеред біло-рожево-блакитного дня, з яким саме сонце грає в піжмурки. (М.Стельмах.) Сонячним усміхом з неба весна засміялася, глянула поглядом ясно-блакитним, широким. (Б.Грінченко.)

II. Десь комусь хай троянда завітне, а мені біло-жовтий ромен. (Л.Забашта.) Зірки жовтіють п'ятипелюсткові. (М.Доленго.) Ти знаєш, як пахнуть тополі, коли квітневого ранку на ніжно-зелене листя міняють смолисті бруньки? (В.Раєвський.) Дерево не те що з весни, зелене-зелене, як рута, а прибралося в різні кольори, від блідо-жовтого до жовтогарячого. (Панас Мирний.) Землю зігріває весновій, сонце випливає золотогруде... (Д.Луценко.) біжить юрба червонощоких руж. (Л.Костенко.) Цей чорно-сизий дим над весняним Подолом, дух фарби свіжої, асфальт у казанах... (М.Рильський.) Коли замало слова, я у бій повів би музику з акордом ніжно-дужим. (Л.Забашта.) Твої листи в конвертах блідо-синіх я по стількох роках читаю нині. (В.Моруга.) Рожевий спомин яблунь опада, акація сніжисто-золотава перекипає в пару, як вода. (П.Перебийніс.)

* Диктант із коментуванням. Позначити в словах орфограму “Написання разом і через дефіс складних прикметників”.

I. Мов пантеон кам'янобілий залебедів красою Канів. (Д.Луценко.) Старий вишняк лякливо коло хати закутався в багряно-сизий плед. (Д.Луценко.) Червонопопльований метелик розкрилено сідає та й сидить. (Г.Фалькович.) А сонце цілиться пустить стрілу жовтогарячу. (П.Тичина.) Прийшов з вербово-степових країв, де все таке безмежне і зелене.

(Б.Олійник.) Потужно димують заводи, зробили небо кудлатим, буроранжевим. (О.Гончар.)

II. Серпанок прозоро-блакитної ночі окутує землю так ніжно. У жовтобілім мареві снігів безумний світ сьогодні потопає. Рожево-сиза мла оповиває степ, людські голубить душі. Матиола квітла на грядках і лила лукаво-ніжний пах. Серед потворно сплетених гілок буває в небо просвіт ніжно-синій. І тільки жарт приперчено-солоний місток до дійсності перекида.

З творів М.Рильського.

Словник. *Пантеон* – місце поховання видатних людей або монументальна споруда для їх поховання.

* Від кожної з поданих пар слів утворити складні слова.

Іменники: фабрика, кухня; сховище, зерно; цемент, провід; спідниця, подібний, цибулина; міні; борт, провідниця; генерал, майор; кіно, зал.

Прикметники: зелений, око; сивий, брова; гучний, голос; Західна Європа, Центральна Африка, три, рік; шість, день; будувати, машина; чавун, плавити; український, білоруський; народний, визвольний; народний, пісня; хлібний, булочний; світлий, рожевий, кислий, гіркий.

* Переписати, вставляючи пропущені букви й утворюючи складні слова від слів, поданих у дужках.

В гл..бині (темний, карий) очей затаїлась далека тр..вога. (Д.Луценко.) Доля моя схожа на дим той (блакитний, око), що в небі і на з..млі ґрунту свого шука. (Є.Гуцало.) Над неосяжними просторами ланів встає щодня (мідний, ч..рвоний) коло. (А.Казка.) Бл..щали (рожевий, чорний) лускою морські коропи й виг..налася ка..ково гарна ремінь-риба, (золотавий, рожевий) з блакиттю, наче парчевий пояс. (З.Тулуб.)

* Прочитати. Обґрунтувати написання слів з *пів-*.

I. Відцокотів я пів-Європи чавунним стукотом коліс. (П.Перебийніс.) А воля ж була – за півкроку. (Н.Поклад.) Мій широкий день у Подніпров'ю на півнеба райдуги приніс! (А.Малишко.) Гори – закам'янілі від подиву велети, що зупинились на півдорозі до сонця і застигли в молитві своїй перед дивом земної краси. (Г.Коваль.)

II. Біла ватра горить на півнеба. (І.Ольховський.) Зупинюсь я за півкроку тільки стрічним на путі. (П.Перебийніс.) Стояла на півобличчя темна вода очей. (Л.Костенко.) В півнеба ранок ширму підніма, і плавиться, і піниться пільма. (І.Гайворон.)

III. Добре начало півділа вкачало. Добрий намір – вже півсправи. Не погано, що книш – з півпуда. Там публіка: сім душ на півбублика. Майно бідняка – півсіряка. (Нар.творч.)

* Прочитати речення, До яких частин мови належать слова, написані через дефіс? Пояснити їх написання.

І мови рідної річки злились в одно широке море: дзвенять по-рідному пташки, і степ по-рідному говоре! (Олександр Олесь.) Ці солов'ї співають по-французьки! (М.Рильський.) Я на однецьку ніжку став по-лелечому. (Д.Павличко.) І дякувати Богові за вдачу, по-предківському грію кров гарячу при слові-шаблі і святій землі. (М.Самійленко.) По-осінньому тихо цвітуть небеса, мила погляду й серцю билиночка кожна. (М.Лукив.) По-старосвітськи навхрест пов'язана двома хустинами, молодиця зараз трохи схожа на лицаря в шоломі. (М.Стельмах.)

* Диктант із коментуванням.

I. Нащо вже й Бога турбувать, коли по-нашому не буде. (Т.Шевченко.) Кожен по-своєму відштовхує від себе недобрі крижини минулого. (М.Стельмах.) Юність небезпечна тим, що все є, а тому важко вибирати: очі розбігаються. По-перше, треба вибрати правильно. По-друге, у житті найнебезпечніша – середина. (За В.Стусом.) І миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожити. (В.Симоненко.) На звук гвинта по-дідуганськи радо із дна зірнув іржавий дебаркадер. (М.Шевченко.)

II. Любов відкрити важче, ніж Америку. По-перше, чи до неї допливеш? (Л.Костенко.) Всяк істину по-своєму знаходить. (Г.Коваль.) Однаково приходимо на світ, та кожен з нас по-різному вмирає. (Д.Павличко.) Поїзди кричать по-журавлиному і відходять в далі голосні. (М.Гурець.) Вже мені не сміятись тепер по-старому, безглуздо-молодо. (Є.Плужник.) По-іншому живе Дніпро, сердито ринучи в турбіни. (М.Самійленко.) Йтиме гроза, і шумітимуть дерева, по-нічному високі і якісь розіп'яті, хрестаті. (О.Гончар.) Якщо з собакою розмовляти по-людськи, то він розумітиме вас краще, ніж люди. (Г.Онкович.) Та я уперто рвався і таки урешті-решт все ж вирвався на дорогу. (Р.Кудлик.)

* Подані прислівники та однозвучні з ними іменники з прийменниками ввести до самостійно складених речень.

По-весняному (тепло), по-весняному (небу); по-сусідському (допомогти), по-сусідському подвір'ю; по-нашому (зробити), по-нашому (краю).

* Вибірковий диктант. Виписати слова, утворені повторенням того самого слова або поєднанням синонімічних слів із метою посилення значення. Пояснити написання таких слів.

I. Багато є на світі матерів, та рідна мати лиш одна-єдина. (П.Перебийніс.) І знов надворі біло-біло, бо цілу нічку падав сніг. (Н.Кошара.) Зійшло невиспанеє сонце і в хмарі досипляло жовтаво-жовто. (П.Тичина.) Сонце

вже зайшло, і небо густо-густо червоне, аж сизе. (В.Винниченко.) На лику неба рано-вранці пашать морозяні рум'янці. (Н.Кошара.) Кануперу пахощі можна дель-ледь уловити. (Є.Гуцало.) Усміхнися, моє серце, тихесенько-тихо, щоб ніхто і не побачив... (Т.Шевченко.)

ІІ. Спи, Тарасе, тихо-тихо, поки Бог розбудить, твою пісню в Україні повік не забудуть. (О.Кониський.) У давнину Кобзар наш думу про волю-воленку співав. (Л.Забашта.) Лише в однім-єдинім екземплярі заповнюється чистий лист життя. (В.Моруга.) Я в пісні молодість знайду і довго-довго буду з нею. (В.Сосюра.) Розбурхане моє пташеня літало легко-легенько у віртуальному просторі. (В.Гнатюк.) Повій, вітре, тишком-нишком над дівочим білим личком. (С.Руданський.) Ну заглянь із сонцем рано-вранці, процвіти на райдугу-дугу. (А.Малишко.)

* Розподільний диктант. Слова, утворені поєднанням антонімічних та синонімічних слів, записати в дві колонки.

Любо-дорого, більш-менш, тишком-нишком, без кінця-краю, не сьогодні-завтра, поки світу-сонця, опукло-вигнутий, один-однісінький.

* Словниковий диктант.

Рано-вранці, навік-віки, з року в рік, любо-дорого, вряди-годи, сам на сам, з давніх-давен, давним-давно, пліч-о-пліч, рука в руку, слово в слово, без кінця-краю.

* Переписати, знімаючи риси. Обгрунтувати написання прислівників.

Човен хитається серед води в присмерку сизім туди/сюди. (Г.Ігнатенко.) Тепер волею/неволею, а мусиш плисти вперед. (О.Гончар.) Зробив сяк/так, а вийшло ніяк. Він чоловік майстровий: зробив тям/ляп, стук/грюк - і п'ятак, як мак. (Нар.творч.)

* Розглянути таблицю, заповнити її самостійно дібраними прикладами.

**Через дефіс пишуться прислівники та займенники,
утворені за допомогою часток:**

будь-	небудь-	казна-	хтозна-	Бозна-	чортзна-

* Прочитати речення. Обгрунтувати написання слів через дефіс.

І. Це весна, що на землі бувала хтозна-скільки років і століть. (М.Рильський.) Невідь-чом всміхаюся раптово. (Р.Лубківський.) Буває,

дівчині востаннє сказати хочеш що-небудь. (П.Усенко.) “Господи, як тут широко! – промовив Микола. - От би сховатись у будь-якому яру або балці од усіх наших ворогів”. (І.Нечуй-Левицький.) Шляхів нема, а тільки де-не-де поплутані стежинки йдуть на безвість. (Леся Українка.)

II. З Ельбрусом віч-на-віч я порівнявся, молодий і сильний. (Б.Олійник.) Все-таки в світі немає краще цієї землі. (М.Гурець.) Напівзаросла дорога яскраво зеленіла подорожником, та де-не-де стирчала на роздоріжжі підсліпувата, подзьобана вісною століть страховита кам’яна баба. (З.Тулуб.) І блискітки, швидкі та метушливі, стрибають на асфальті де-не-де. (В.Симоненко.)

* Пояснювальний диктант. Позначити в словах орфограму “Написання займенників через дефіс і окремо”.

I. Десять партій чубляться за владу, а Вкраїна все-таки одна! (А.Камінчук.) І сонце хтозна-відкіля взялось! (М.Рильський.) Бозна-звідки ждати ранку. (В.Стус.) І все-таки краплинами вичавлюючи з душ своїх раба, до царства думки вільної долинемо, за це ж бо і триває боротьба. (В.Раєвський.) Ну, а де з чим, звичайно, погано. (М.Доленго.) Повіриць можна в будь-яку легенду. Не можна брати істину в аренду. (Л.Костенко.) Як усе-таки добре, що природа, відроджуючись, зацвітає.... (Є.Гуцало.)

II. Верба і дівчина приймуться будь-де. На суходолі будь-хто добре плаває. Посієш казна-що – виросте абищо. Випробувана сироватка краща за бозна-який кисляк. Дайте що-небудь, аби в борщ. Прийшлася ложка до рота, та їсти невідь-що. Хоч і свиня, а все-таки чоловік. Казна-кому щодня неділя.

Народна творчість.

* Переписати, знімаючи риси.

Казна/відколи, казна/від/чого, хтозна/в/кого, хтозна/який, казна/скільки, хтозна/перед/ким, бозна/доки, чортзна/що, будь/що/будь.

*Прочитати речення, прокоментувати написання через дефіс прийменників.

І ти, моя єдина, встаєш із-за моря, з-за туману, слухняная, рожевая зоре! (Т.Шевченко.) У спомини тополею високою з-за обрію приходить рідна пісня. (П.Перебийніс.) І відступає туга з-перед серця, і щастя мовить: “Зупинися, мить!” (Б.Олійник.) Лине звістка над літами з-за Дунаю до Дніпра. (П.Перебийніс.) З-поміж зеленого листу озивалося співоче птаство та поглядали своїми рум’яними боками рясні яблука. (А.Кащенко.) Тривожне сонце устає над нами і дивиться на землю з-під руки. (П.Тичина.) Шумить, і шепче, і тривожить зрадливий дощ із-за кутка. (М.Рильський.) Раптом коротка червоно-іржава блискавка метнулася з-під брами. (З.Тулуб.)

* Переписати, знімаючи ризик. Обґрунтувати написання прийменників через дефіс.

Із/під бича нічого не роблю, та й годі. (М.Самійленко.) Оце хоч кров з/під нігтів, - тримайся за своє! (Л.Костенко.) Земля тікає із/під ніг на серединній середині. (Д.Кремінь.) Десять літ ідемо з/під Москви й Вашингтона ми, а на обрії знов Діснейленд, Мавзолей. (І.Мироненко.) А вітер з/за висотного будинку маленький літачок, немов пір'їнку, з долоні хмарки в чагарі здмухне. (В.Моруга.) Подорожники й фіалки ще там пахли з/між трави. (І.Франко.) Мабуть, я тому вподобав дивитись на небо, що з/поміж усіх кольорів найдужче люблю синій. (Є.Гуцало.) Із/за лісу ніч поволі висуває шматок місяця, зорі, здається, йдуть одна за одною безмежною безоднею. (У.Самчук.) Щербатий місяць з/за хмари виповз, останні краплі у зливи випив. (Н.Пукас.) З/під землі скарби добувають не тільки шахтарі. Що за красавиця з/під столу кусається? (Нар.творч.)

* Прочитати речення. Обґрунтувати написання через дефіс часток.

Найвищі-бо вежі духовності ждуть твого шаленого штурму. (О.Ольжич.) Яка ж бо душа моя зараз щаслива! (В.Густі.) У тім-то й лихо, що не все ми знаємо про нашу долю. (М.Самійленко.) Мій Дон Кіхоте, лицарю, чого-бо ти бредеш один по цій гіркій стежі? (Л.Костенко.) Не завдяки, а всупереч тобі я щось-таки зробив у цьому світі. (О.Грязнов.) Тим-то, може й дорога ваша поміч, що не від жиру вона, не від зайвини. (О.Гончар.) Довго-бо йшли ми крізь доли, і гори, і кручі. (О.Ольжич.) Якби-то ці гори плугами зорати – родив би рясний виноград. (Д.Луценко.) Накрапає теплий, справді-таки дрібен-дрібен дощик. (Є.Гуцало.) От-от розбудять землю журавлі, і зануртує сила в ній гаряча. (Н.Пукас.)

* Попереджувальний диктант.

Отакий-то на чужині сон мені приснився! (Т.Шевченко.) Все віддалилось. І мені не жаль. І все-таки пече мене печаль. (І.Жиленко.) Пам'ять-бо жива в душі про високий злет! (М.Самійленко.) Сядь-но поруч, бо перед дорогою, кажуть, мамо, треба посидіть. (І.Ліберда.) Піду-но я в кав'ярню, малесеньку кав'ярню! (О.Мамчич.) Світ мені усміхається тепло, і розлуки немає-таки. (П.Перебийніс.) То були усе прелюди, а тепер от-от фінал. (Л.Костенко.) Забуваються втрати і страти, вже досягнуто, або ось-ось. Тільки збудеться дійсність, не мрія. Так на світі давно повелось. (М.Доленго.)

**Творча робота.* Розкрити зміст кожного з поданих фразеологізмів. Два-три з них увести до самостійно складених речень. Пояснити написання слів через дефіс.

Водити хліб-сіль. Грати в ката-мишки. Вибивати ґрунт з-під ніг. А все-таки вона крутиться.

* Пояснити значення кожного з поданих іншомовних слів. Запам'ятати їх написання.

Фіфти-фіфти, гала-концерт, ді-джей, тайм-аут, уїк-енд, міні-диктант.

** Навчальний диктант.*

Ще недавно кущ горобини зеленів різьбленим листям, із-поміж якого зоріли кетяги червоних ягід. За якийсь день-другий спалене заморозками листя геть облетіло, й горобина роздяглася наголо, тьмаво поблискуючи гіллям. На безмежному гіллі неправдоподібно яскраво спалахнуло безліч кетягів.

Проходячи мимо горобини, не можна було втриматись від того, щоб не поглянути на її радісну поставу, що виражала щиру-щирісіньку втіху.

Якось, проходячи мимо, очам не повірив: кругла крона була геть-чисто вся обснована тілами великих пташок. Цілісінька згряя налетіла і, почіплявшись пазурами та пообвисавши хвостами донизу, дружно скльовує достиглі ягоди. Каштаново-бурі спинки, на головах темні стрижневі плями. Горлечка жовтувато-білі, середина грудей біліє, як сніжок. І дзьобики жовтаві, кінчики їхні бурого кольору. Лапки видніються світло-бурі. Ціла згряя дроздів-чикотнів!

За короткий час дрозди зуміли знищити всі кетяги. Тепер деревце було по-сирітському голе-голісіньке. А згряя дроздів полетіла шукати іншого дерева, щоб поживитись перед відльотом з рідного краю в чужі, далекі. (За Є.Гуцалом; 145 сл.)

СЛОВСПОЛУЧЕННЯ. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА. ВИДИ РЕЧЕНЬ

* Прочитати словосполучення, в кожному визначити слова головне й залежне. З'ясувати тип зв'язку між словами (узгодження, керування, прилягання). Визначити тип кожного словосполучення за належністю до головного слова до певної частини мови.

Чарівна пісня; писати вірші; завтра вдень; співати натхненно; відтанути серцем; будь-хто з нас; готовність творити; весняний настрій; чуйний до людей; нагадуючи всім; наполегливий у праці; співчувати мовчки.

* Розчленувати речення на словосполучення. Зробити синтаксичний розбір двох-трьох словосполучень. Чи утворюють словосполучення головні члени речення? Чому?

I. Хрещатий барвінок не смів зацвітати. (Л.Забашта.) Усміхались чорнобривці карими очима. (Б.Олійник.) шипшини кущ у мене під вікном цвіте блідо-рожевим скромним цвітом. Бідна волошко, чому ти у житі, а не на клумбі волієш рости? (М.Рильський.) Сади, омиті музикою згадок, ковтають пил міжселищних доріг. (Л.Костенко.)

II. Ми навчилися навіть в роковану мить чесно долі дивитись у вічі. Нам неправда ненависна, як антисвіт, та півправа ненависна вдвічі. (Б.Олійник.)

*Розглянути таблиці.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА БУДОВОЮ	
Прості	Складні
Мають одну граматичну основу.	Складаються з двох або більшої кількості простих речень; мають дві або більше граматичних основ.
<i>Стелиться життя моє барвінком.</i> (Н.Пукас.) <i>Людина довго пізнає себе.</i> (Г.Коваль.)	<i>Переплутані всі взаємини, і розведені всі мости.</i> (В.Бубир.) <i>Навіщо намисто, як нема чого їсти?</i> (Нар.творч.)

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА СКЛАДОМ ГРАМАТИЧНОЇ ОСНОВИ	
Двоскладні	Односкладні
Мають обидва головні члени – підмет і присудок.	Мають один головний член - у формі підмета або у форму присудка
<i>Лунко злинуло відлуння.</i> (Б.Олійник.) <i>Над світом високі тополі несуть своє горде крило.</i> (І.Драч.) <i>І вечір гріє сині руки над жовтим вогнищем кульбаб.</i> (Л.Костенко.)	<i>Вишию свою долю сонячним різнобарв'ям.</i> (Н.Пукас.) <i>Сильно пахло сонцем, свіжим повітрям, весною.</i> (У.Самчук.) <i>Неділя. Парк. Весна.</i> (Н.Петренко.)

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА НАЯВНІСТЮ ЧИ ВІДСУТНІСТЮ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ	
Поширені	Непоширені
Мають головні і другорядні члени речення.	Складаються тільки з головних членів речення.
<i>Очима синіми дитини волошка з жита вигляда.</i> (Г.Коваль.) <i>Ген високе сонце осяває путь.</i> (М.Олійник.) <i>Місяць над лісом всміхнувсь золотою щогою.</i> (Є.Гуцало.)	<i>Сідало сонце. Коливались трави.</i> (Є.Плужник.) <i>Гримотять литаври.</i> <i>Стяги пломеніють.</i> (М.Олійник.)

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА НАЯВНІСТЮ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ	
Повні	Неповні
Речення, у якому немає пропущених членів речення	Речення, у яких пропущено член речення (головний чи другорядний), який легко встановити
<i>Куц каліни нам махав з пільми білою, квітучою рукою.</i> (Л.Дмитерко.) <i>Калина важко віддає плоди.</i> (Л.Костенко.)	<i>Ліс у снігах.</i> (М.Луків.) <i>Над квітами – дзенькіт бджоли.</i> (Г.Коваль.) <i>А ген за подвір'ям – півсвіту, півнеба.</i> (Н.Диб'як.)

* Попереджувальний диктант. Підкреслити граматичні основи речень. Вказати речення прості й складні.

І. Я нерозлучний з рідною землею, моя любов найвища і земна. (О.Ющенко.) Луна в дібровах пісня солов'їна, чарує світ дніпровський зореграй. (Д.Луценко.) У дальній вирій летимо піснями. (Є.Гуцало.) Сонце ласкаве по-літньому блиска, радує матір ласкава колиска. (М.Рильський.) Як блідо, по-північному росте в душі слабка травиночка надії! (Г.Кочур.) Надія – чудовий сніданок, але з неї виходить погана вечеря. Кожна хвилина

вигранює годину. (Нар.творч.) Тиша ловить у невід хвилин переплин.
(Б.Олійник.)

II. Злодій не розбагатіє, ненажера не розжиріє. Теля хоче бути мудрішим за корову. Унадилося решето борошно переводити. Кожна собака лається, але не кожна кусається. З міді золота не викуєш. Кепсько вівцям, як вовк воевода. Кожен на своє копито налягає. У всякій калюжі своя жаба старша.

Народна творчість.

*Прочитати. Вказати односкладні речення, визначити в кожному граматичну основу та визначити його вид.

Не кричіть про мову солов'їну,
Не лякайте криком солов'їв!
Не римуйте все Україну,
Бо уже співали сто разів
Про пшеницю і блакитне небо,
Про калину і про шум гаїв...
А тепер до праці стати треба!
Годі вже сміття порожніх слів!
Не цілуйте дзвінко Україну –
Нагодуйте матір і дитину.

За Ю.Сегедою.

* Переписати, вставляючи пропущені букви. Підкреслити граматичні основи речень. Вказати речення двоскладні й односкладні. З'ясувати вид кожного з односкладних речень.

I. З любов'ю порівнюють кетяг калини. Усе найясніше порівнюють з сонцем. (Н.Пукас.) Конвалії... Сльозини лісові. Сріблясті зорі першого кохання. (Д.Луценко.) Пр..йду на сповідь до Дніпра, сх..люся над водою. (М.Луків.) Жита. Коза..ький степ. Так пахне мат..ринка. (В.Губенко.) В повітрі запахло в..сною. (М.Луків.) А іншого у нас немає неба. А іншої нема для нас з..млі. (Д.Креміль.) За тобою завше будуть мандрувати очі мат..ринські і білява хата. (В.Симоненко.) Затужилося так за любов'ю до лісів, до пташок, до мурах, до Полісся і до Подніпров'я! (В.Гужва.)

II. Не поспішай прожити день до дна. (Р.Кухарук.) Зірви і покуштуй усіх д..рев плоди. (І.Качуровський.) Завжди глузує люд із голих королів. (Ю.Ряст.) Будьмо, друзі, чесними. (В.Крикуненко.) Як молоко, біліє санний шлях. С..ло. Сади. Тополі. Серпик-місяць. (Є.Гуцало.) Мені інколи хочеться стати хлоп'ям, в ліс дрімучий зайти до д..рев на ро..мову. (Г.Коваль.) З достоїнством зустрінь лиху годину. (В.Гриценко.) Не ро..губи своїх надій, не споп..ли зорі своєї. (Г.Коваль.)

III. Кирилівка... Допитливий Тарас пасе коло с..ла чужі ягнята... (Д.Луценко.) Завжди мене навчали шанувати хлібину на столі, роботу й честь. (Н.Пукас.) В ж..тті лиш раз кохають. Та в кохання виростають

л..бедині два крила. (Д.Луценко.) У цьому днів круговороті не все м..нати поспіша. (Л.Костенко.) Лови колись загубл..ну мету. (Г.Коваль.) Є світло іст..ни на світі не дарма. (В.Осадчий.) Нас не пр..спали в золотій неволі. (Б.Олійник.) Ставати не зв..кайте на коліна, ж..віть не під конем, а на коні! (М.Карпенко.) Звільни л..це від гриму. Подякуй музі за хорошу риму. (В.Гурасимчук.) Морозом кр..ло зв..ло. (Б.Олійник.) Хмар..ться, мрі..ться, дощиком сіється. (Г.Коваль.) Атестати. Сум прощання. Дружний спів. Пр..вітання. Побажання вчит..лів. Плани. Сумніви. Вагання. Сплеск надій. Суп..речки. Сподівання. Випускний. (В.Раєвський.)

* Переписати речення в такій послідовності: 1) неповні речення; 2) односкладні речення.

Вчимося у народу. Народ мій з криці. (А.Григоренко.) Піду назустріч всім громам. Знов на клені кучері зелені. (Д.Луценко.) Пора гасити свічки каштанів. А в цьому світі – перепела пісня. (Є.Гуцало.) Хліба не наспиш, каші не вилежиш. Пудра на лиці. Муха в молоці. (Нар.творч.)

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Визначити вид кожного речення за метою висловлювання.

I. Що найдорожче і найрідніше? Мати у серці свою Батьківщину! (М.Сингаївський.) Чи ж я зумів би те минути і забути, від чого стежка почалась моя? (Р.Лубківський.) Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого перебування на чужині? (М.Коцюбинський.) Голос криниці, чого ж ти замовк? Руки шовковиць, чого ж ви закликали? (Л.Костенко.) Що хоче беріть! Тільки землю мою я вам не віддам на розправу, на муку! (В.Марсюк.)

II. Хочеш вік прожити немарно ти? Вищої шукай собі мети. (Б.Грінченко.) Де ж пристрасті мої несамовиті? Де молодий вогонь, що серце пік? Невже запорошився, наче тік? (Д.Павличко.) Боріться! Терпіть! По всій землі рівняйте стежку правді! (І.Франко.) Ну, де ж ви, Птолемеї і Коперніки? Де погляди ясні з-під мудрих брів? (О.Башкирова.)

* Розглянути таблиці.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ		
Розповідні	Питальні	Спонукальні
Містять повідомлення про щось.	Містять запитання.	Містять прохання, пораду, наказ, вимогу, заклик.
<i>Казка далека</i>	<i>З ким ти, місяцю,</i>	<i>Чернай досхочу з</i>

<p><i>гойдається маревом.</i> (Б.Олійник.)</p> <p><i>Мені так радісно в цю мить.</i> (Олександр Олесь.)</p> <p><i>Без праці немає радості.</i> (Нар.творч.)</p>	<p><i>говориш? А ти, вітре, з ким видзвониш?</i> (Г.Коваль.)</p> <p><i>Невже тобі чуже підступне Зло вогнем докору серце не пекло?</i> (Д.Луценко.)</p> <p><i>Хто б дятлика знав, якби не його ніс?</i> (Нар.творч.)</p>	<p><i>мовної криниці.</i> (Л.Андрела.)</p> <p><i>Ти наснагу пий, серед людей шукай джерельну силу.</i> (Д.Луценко.)</p> <p><i>Тож не вичерпуймо до дна криницю, солодку зберігаймо тасмницю!</i> (І.Качуровський.)</p> <p><i>Вдар лихом об землю.</i> (Нар.творч.)</p>
---	--	--

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ІНТОНАЦІЄЮ	
Окличні	Неокличні
<p>Виражають сильні почуття, емоційні переживання.</p>	<p>Не виражають особливих почуттів.</p>
<p><i>Скільки душа пориває тенет! З моря і суші – додому, додому!</i> (Л.Костенко.)</p>	<p><i>Колише на тиеничнім узбережжі мене стежина пам'яті жива.</i> (П.Перебийніс.)</p>

*Пояснювальний диктант. Записані речення прочитати, правильно їх інтонуючи. Визначити вид кожного за метою висловлювання та за інтонацією.

І. Як небо маревно злилося з далеким вилиском ріки! (В.Сосюра.) І де взялись ці хвили сніжно-білі, хто дивно так навчив їх грати і шуміть? (Олександр Олесь.) Так лагідно гойдавсь далекий небокрай! Так царствено котилось сонце в колісниці! (Б.Олійник.) Хто, в зорі вмочивши руку, бризнув на траву суниці молоді? (М.Доленго.) Чого ж мені треба? Чого ще бажать? По луках до мене ромашки біжать... (Г.Коваль.) Хіба цвітіння золотих ланів приглушить запах квітки лугової? (В.Моруга.) Під якою зіркою вечоровою розцвіла ти квіткою полиною? (В.Бубир.) Оце тобі і полонина! Незнаних див самих країна! (Олександр Олесь.) Яка мелодія!.. Якби спинитись часу!.. Зірки згоряють в шурхоті століть. (Н.Петренко.) Що ж ти зробив?.. Що ж ти накоїв? Ти закохавсь чи збожеволів? (Олександр Олесь.) Не маєте біди? То в мене купіть, або й так візьміть. Нащо мені все царство, коли й ложки нема? Наварила напекла, а для кого? - Для Петра. Нарозчиняв, а чим замісити? Спиш, а хліб маєш? (Нар.творч.)

II. Любіться, брати мої, Україну любіте... (Т.Шевченко.) А слова дружнього за гроші не купити! (М.Рильський.) Як мало треба хисту для підлоти, якої іскри треба для борні! (Г.Коваль.) На що надіючись, надіюсь? (Б.Чіп.) Стоїмо на порозі віку ХХІ... Невже буде він повторенням віку ХХ та ще й із окличним знаком? (Р.Кудлик.) А де ви, кобзарі? Посліпли ваші душі. А струни як без них для гімнів і псалмів? І де той з вояків, що клятви не порушив, що в найманці піти сьогодні не посмів? (Н.Диб'як.) Чи ж можу я виспівувати лірично, як бачу я страждання, біль і бруд?! (П.Тичина.) На волі доки будуть нам у неслав'ї?! Боятися за свій народ подати глас?.. Невже за всі віки, за всі криваві нічого рабство не навчило нас? (В.Забаштанський.) До щасливих лукомор'їв чальте! (М.Рильський.)

* Навчальний диктант. Визначити вид кожного з речень за метою висловлювання та за інтонацією. Вказати речення прості і складні. З-поміж простих речень вказати односкладні, з'ясувати їх вид.

I. Ви жили у цьому краю, бачили його широкі простори, бачили небо, налите барвами, яких більше ніде нема. Ви ступали по наших дорогах, наших стежках. Сказати вам велику правду? Нема кращих стежок і доріг веселіших від наших, від тих, які щодня й щоранку попирали підшви ваших ніг.

Ви, що вирости серед безкріх ланів, залитих морем хліба, залитих піснею і залитих потом! Кажу вам велику правду. Повірте в себе. Повірте у вашу силу, у вашу землю. Душі ваші сплять, думи повільні і не хочуть напружитися... Чому зітхаєте і звертаєте ваш погляд до неба? Зверніть очі ваші на вас самих. Яке маєте право ви, діти найкращої з країн, не чути себе такими? (За У.Самчуком; 110 сл.)

II. Не такий уже й довгий вік мистецтва, витвореного людиною. Тридцять чи сорок тисяч років тому невідомий митець при відблисках вогнища накреслив у своїй печері перші контури мамонтів, на яких він удень полював... Після того була Нефертіті, був Парфенон, була Монна Ліза... І, зрештою, бачиш сучасний модерний витвір, де безладною купою перемішалися людські вуха, очі, носи, а на зміну гармонії виступив хаос, на зміну фарбам Рафаеля приходить консервна бляшанка і мавпа з квачем... Виродження? Самозаперечення? Дух людський вичерпав себе? Чи це тільки криза минуща, після якої ще буде в мистецтві і юність, і весна, і сонячна гармонія нових ліній, нових слів? (О.Гончар; 100 сл.)

III. А в чому полягає прогрес? Веде до добра, до світла? До людської досконалості? Ти порівняй сучасного філософа зі Сковородою, чого він вартий? Нинішнього фірмача з чумаком і просто нинішню людиною з людиною часів Сірка і Дорошенка! Звичайно, в світі є й прогрес: Шевченка везли в заслання на возі, а Вишню й Плужника машинами, а далі поїздом. І от диво: Шевченка в часі привезли раніше! Оце і є швидкості нашого віку.

Річ, як і думка, втратила свою цінність. Колись кожен річ виготовляли важко, з любов'ю, між нею й людиною існувала особлива сув'язь. Нині пластмасовими тарілками закидані всі галявини й плеса. В сусіда нові меблі?

Я куплю кращі. А що на них треба зрубати цілий гай, мені і в п'яти не коле. А машини? Мчать і мчать... Куди, чому? В нинішній цивілізації панує культ насолод. А від цього неврози. Винаходи розуму не вдосконалюють душу. (За Ю.Мушкетиком; 140 сл.)

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ ГОЛОВНІ Й ДРУГОРЯДНІ

*Прочитати речення. Накреслити схему кожного.

Горять багрянні грона на калинах. (Д.Луценко.) А дорога за тумани утіка. (Б.Олійник.) Удосвіта хвилі дніпровські барвінком цвітуть. (Є.Гуцало.) Зорі пронизують душу тонкими голками. (О.Мамчич.) Нехай свіча горить у кожній хаті на берегах священного Дніпра. (В.Осадчий.) А коло хати пелехатий сонях пасе траву в блакитному дощі. (Л.Костенко.) Над лісом, над полем, над степом, над морем калиновий спів журавля. (Н.Пукас.) Маємо землю отцяку, свою, неприкуплену долю, рідні могили, святі імена матерів. (Б.Олійник.)

* Переписати. Підкреслити члени речення головні та другорядні. Вказати речення прості та складні.

I. У братській школі на старім Подолі себе ліпив Грицько Сковорода. (Б.Олійник.) Йому церковний сан пропонували, та світ ловив його, та так і не спіймав. (Б.Дегтярьов.) Та за літами не згубився слід, і виспіває, і повніє плід, посаджений вночі Сковородою. (А.Малишко.) Стоїть мудрець, зіпершись на лопату, він садить «Сад божественних пісень», і хай нащадкам урожай збирати – у цім його життя найглибший сенс. (Б.Дегтярьов.)

II. В народній пам'яті безсмертні пророчі думи Кобзаря. (Б.Дегтярьов.) Вогонь пророчих рим нам засвітив Тарас. (В.Губенко.) У кругосвітній похорон пішли, щоб зупинитись на горі Чернечій. Ішли хохли, русини, малороси, щоб зватись українцями віднині. (І.Драч.) Мовчки зросте десь новий Тарас. (Є.Плужник.) Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходив Тарас малими босими ногами. (М.Рильський.)

* Пояснювальний диктант. Підкреслити в реченнях всі члени речення. Зробити синтаксичний розбір першого речення.

Благословенні ви, сліди, не змиті вічності дощами, мандрівника Сковорода з припорошілими саквами... (М.Рильський.) Прикипіли ноги до постаменту, хліб у торбі закам'янів. «Біда, - каже Григорій Савич. – Він мене таки спіймав, цей світ! Добре, що хоч на тому світі. Нічого, яюсь відштовхнуся від постаменту, та й підемо». (Л.Костенко.) З глухих кутків діставши древні посохи, ішли філософи, брели філософи шукать начало пройдених доріг. (Б.Олійник.)

* Розглянути таблицю.

ТИПИ ПРИСУДКІВ		
Простий присудок	Складений присудок	
	Дієслівний	іменний
Чим виражається		
Дієсловом	допоміжним дієсловом + неозначена форма дієслова	дієсловом-зв'язкою + іменна частина
<p><i>Життя починається так цікаво. (В.Гнатюк.)</i></p> <p><i>Філософи пояснювали світ. Такі ось хлопці світ цей перероблять. (Л.Костенко.)</i></p>	<p><i>Почав ведмідь хазяїнувати, у пасіці порядкувати. (Л.Глібов.)</i></p> <p><i>Розум безпомільний повинен всіх величчям здивувать. (Л.Забашта.)</i></p> <p><i>Про світ увесь казати не берусь. (Б.Олійник.)</i></p>	<p><i>Було життя осяяне красою. (Л.Костенко.)</i></p> <p><i>Емігрантом я не був ніколи. (М.Рильський.)</i></p> <p><i>Лис над озерами був старшиною. (Л.Глібов.)</i></p> <p><i>Рум'яне яблуко найчас тіше буває червивим. (Нар.творч.)</i></p>

* Прочитати. Визначити в кожному реченні граматичну основу, з'ясувати тип присудка.

I. В огні троянд, у моря мерехтінні побачить кожен може красоту. (М.Рильський.) І стане дім твій прихистком любові. (Л.Андрела.) Найкращим був і завжди буде цвіт людської добросердої любові. (Д.Луценко.) Людина в світі я. Я вистояти мушу. Я сину передам свій генетичний код. (В.Гужва.) Серце може додати розуму, але розум не може додати серця. (А.Франс.)

II. Народне щастя і народне горе я намагався в слово перелить. (М.Рильський.) Звісно, слово може вбити і зцілити душу. (В.Корнійчук.) Ти вродливу мову свою зміг підняти до найвищих висот. (Л.Забашта.) І дивлячись на хліб, людина в сім раз правдивіша стає. (І.Драч.) Кожна людина має за життя посадити дерево, збудувати дім та виховати дитину. (Нар.творч.)

III. Тканина хвалить умілу ткалю. Дроборуб дрова купувати не повинен. У каламутній річці рибалкою стає кожний. Осячча голова мусить думати не менше за конячу. Мала праця краща за велике безділля. Цей може тільки сало переводити. Гарна квітка тільки на рідній землі гарна.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Пояснити вживання тире. Прочитати речення, правильно їх інтонуючи.

Ця земля мені – найдорожча. (В.Броневський.) Несе у світ мене рисак. І я не турок. Я козак. (П.Перебийніс.) Люд без просвіти – раб. (Б.Грінченко.) Лиш смілий поступ – то життя. (Л.Ржегак.) Земля – ласкава, і життя – священне. (Хосе Марті.) Життя – це і усмішка, і сльози ці солоні. (Л.Костенко.) Досвід – річ гірка. (М.Доленго.) Сумління – річ тендітна і марка. (Л.Костенко.) Яке це щастя – друзів мати. (О.Омельченко.) Гай – порожній, а луки – бузкові. (М.Доленго.)

* Диктант із коментуванням.

I. Старанність – права рука щастя, ощадливість – ліва. Знання – основа розуму. Навчання – шлях до знання. Терпіння – велике вміння. Уміння – головне спасіння. Хліб молотити – не на дивані сидіти. Труд – другий батько, праця – друга мати. Бути вчителем і не навчитися – неможливо.

Народна творчість.

II. Найвища одвага поета-борця – нічого в душі не втаїти. (П.Перебийніс.) Ціль творчості – себе роздати, а не на успіх розмінять. (Б.Пастернак.) Найвище вміння – почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе. (Л.Костенко.) Дорога справжня – завше лиш пряма. І лише до добра – дорога справжня. (Б.Олійник.) Я закоханий в життя поганин. (Б.-І.Антонич.) Я лиш інструмент, в якому плачуть сні мого народу. (Л.Костенко.) Життя моє – палка і ніжна скрипка, дзвенить в мені натягнута струна. (В.Івченко.) Пісня ж – не смертна, як древо життя! (Б.Олійник.) Нудьга – це неситий душі лейкоцит, що тілом твоїм, непорушним і бистрим, вгортає, висмоктує мудрість і пристрасть, як спрут, заповзаючи серцю під спід. (М.Бажан.)

* Прочитати речення. З'ясувати, якими членами речення є виділені слова.

I. Веселі виростають діти з *ясним чолом*. (М.Доленго.) О, як осіннє золото пасує до ще зелених, *із плодами крон!* (С.Шевченко.) Сьогодні ми у *Довбуша* країні, серед ланів *Стефаника* й *Франка*. (М.Рильський.) Край чистого неба усміхнувся своїм голубим личком з *блискучими зірочками-очима*. (Панас Мирний.)

II. Дочка *вечерять* подає, а мати хоче *научати*, так соловейко не дає. (Т.Шевченко.) І біжить до сина Україна *одганяти* знавіснілу смерть. (І.Драч.) Обожною священне право *жить, творить і переорювати* ниву. (Г.Коваль.) Ми навіть в смерті вчили інших *жити* у добрій згоді на святій землі. (Б.Олійник.) Та вже і нас гукає ковила *вертатися* на землю з перелета. (Б.Олійник.) Народивсь *любити і страждати, падати й триматись* в стреміні. Народився *небо прихилити* у своїй українській стороні. (Є.Гуцало.)

Ландшафти в країні кохання вміють *змінюватись* і *рости*. (М.Доленго.) Я не хотів би кращого бажати, аніж пісні навчитися *писати*. (Д.Луценко.) Не квапся *знімать* з таїни сповиток і *спроцувать* все до нуля! (Б.Олійник.)

* Навчальний диктант. Підкреслити граматичні основи речень, з'ясувати види присудків.

Предки наші були високі, розумні, вродливі. Вони були козаками, гетьманами, трясли Кафу й Оттоманську імперію. Лицарями-переможцями були, у битвах з королівською Польщею тріпали її хвалене військо!

Коли серця наші стрепенуться від цих спогадів, ми стаємо значнішими навіть у власних очах, ніби аж вищаємо від гордості. Та тут же можемо опечалитися, стужитися за тим, що минуло й не вернеться. Але, спалахнувши, довго не гаснутиме в нас відчуття й усвідомлення власної причетності до великої й трагічної слави рідного народу, що задрімала колись, заколисана безпечністю, одурена сподіваннями благополуччя, придавлена хитрими й підступними ворогами.

І тільки зустрівши однодумців, високо вознесених духовними пориваннями, талантом і невсипущою працею, мимоволі радієш: он які ми! (За О.Сизоненком; 108 сл.)

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Визначити, які саме члени речення є в кожному з речень однорідними. Чим поєднані між собою однорідні члени? Пояснити вживання розділових знаків.

А на луках, у гаях квітують чаполоч, медунка, сон-трава. (Л.Дмитерко.) Річка спати ще не хоче і сердито щось дзюркоче. (Н.Пукас.) Пахне айстрами моя молодість, матіолою та роменом. (І.Олійник.) У зеленій співучій діброві навчився я ніжної мови у трави, у дерев, у птахів. (Г.Коваль.) За нашим малим вікном гуляло пахуче літо з баштанами й полином, з гречано-медовим цвітом. (Д.Луценко.) Розпитаю, як справи у сосен, і звірів, і птиць. (Л.Костенко.) В спокій тут душа моя ввійде, у дощі, веселки й зорепади. (Н.Диб'як.)

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Підкреслити однорідні члени речення.

І. З неба, гір і свободи собі збудувала дім я. (Л.Костенко.) Мимо нас пропливатимуть дні, місяці і роки. (І.Ольховський.) Зозуля, сховавшись на сонній сосні, чи щастя, чи долю пророчить мені. (Г.Коваль.) Невже це туманіє те саме село, що всюди озивалося то материним словом, то задумою дівочої пісні, то жеботінням безіменної річечки, то дзвоном петрівчанської коси? (М.Стельмах.) І по-різному сприймають люди явища та речі, барви,

лінії, слова. (М.Рильський.) Рахую перші вільні травні не мимохідь, а мимохіть. (М.Доленго.) Білі яблуни, вишні в цвіту над Дніпром, над Дністром, над Десною. (Л.Дмитерко.)

II. На шибку присіла зоря і шепоче мені про поле ромашок, про луки холодної м'яти, про море високе з чарівним бурштином на дні. (Б.Чіп.) Напої мене, земле, і радістю, й болем, і що хочеш взамін попроси! (Г.Коваль.) Ставки – це блакитні очі землі. Їй теж треба дивитись і на сонце, і на зорі, і на людей, і на оці зеленокорі верби. (М.Стельмах.)

III. Праця і наука – то рідні сестри. Трудова копійка мала, але важка. Не гроші – багатство, а бережливість та розум. Індик хоч не співає, зате багато думає. Розум не в роках, а в ділах. Кували ковалі то великі, то малі. Весна красна не стільки квітами, скільки роботами. Добрий косар накосить і в горах, і в долах. Не радий хрін тертушці, але ж на ній витанцьовує. Краще мамалига вдома, ніж на чужині. Ступає рідко, зате твердо.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант.

I. Ми винайшли велосипед і гроші, сонети, інквізицію і твіст. (О.Башкирова.) Зникають імперії, орди й корони. (І.Лобовик.) Світ захлинувся відчаєм інфляцій грошей і душ, а ще високих слів. (Н.Диб'як.) Даруймо ж завжди ніжність і добро, листок і квітку, слово і перо. Хвалю в людині чисте джерело добра й любові, щедрість і тепло. (Г.Коваль.) Мільйони уст, очей, садів, будов, пейзажів, тонів, запахів і ліній, але одна у світі є любов, єдине сонце у небесній сині. (М.Рильський.)

II. Офелія, Джульєтта й Катерина передають серця крізь всі часи. Збагнімо ж силу, що у душі рине на знак безсмертя, вічності й краси. (В.Коротич.) Наймення свої повідумував хан для сотень Марусь, Катерин, Роксолан. (М.Кубик.) Із Оттави, Парижа, Ухти, Сан-Франциско – роду нашого гук, сплески наших орбіт. (Н.Поклад.)

III. Небо – як життя людини. Іноді воно вітряне, високе, а буває як погріб. А небо ж іще й безкінечність, зорі, манливість, тривога, печаль, спокій і вічна мрія. Космічні кораблі линуть у нього, прориваються кудись, насправді ж застряють: прорив треба робити тут, у собі. Світ – одне велетенське коло, по ньому ходять планети, трави, люди на вічному ланцюзі одного закону, однієї причинності. У цьому ланцюзі людина – найнедосконаліша. Намоталося на неї сумнівів, тривог, страхів. (За Ю.Мушкетиком.)

* Прочитати. Вказати однорідні члени речення, визначити узагальнювальні слова при них. Пояснити вживання розділових знаків.

I. Ходять лісом два друга: мороз та хуга. У хаті є три нещастя: дим, мороз і сварлива жінка. Скупий усьому складає потрібну ціну: жалко, пізно і ніколи. Ото тобі їда: хліб і лобода. Багато важить для молодця єдина вівця: кожух, свита і губа сита.

Народна творчість.

II. Літературна спадщина Володимира Мономаха дійшла до нас трьома творами: “Поученням”, “Грамоткою” (листом) до князя Олега Святославича та молитвою. (В.Денисенко.) У батька мало не все було найкращим: і друзі, і дружина, і донька, і їхня хатина. А є ж підлість, яку не може зворушити ніщо: ні чиста краса життя, ні безмежна любов, ні безмірна скорб, ні материнські сльози, ні дитяче щебетання. (М.Стельмаха.)

III. Боже мій! Які фантоми: замки з баштами, луки, феї, рицарі і гноми... (М.Вороний.) І все, як було, на місці: хата і чорнобривці. (Ю.Ряст.) Чорний ґрунт пахнув скошеними рослинами: житом, полином, петровим батогом, деревієм. (Є.Гуцало.) Мудро, величаво, владно, урочисто – так шумують води тільки навесні. (К.Степчин-Гнесь.) А вечір приходить і все втихомирює: і нелад, і лад, навіть безлад – усе. (І.Драч.)

Словник. *Фантом* - примара, привид, ілюзія.

* Подані речення продовжити однорідними членами. Усно перебудувати речення так, щоб узагальнювальне слово стояло після однорідних членів. Пояснити вживання розділових знаків в обох випадках.

- Змалку ми знаємо автобіографічні твори Кобзаря:
- Ми захоплено читали Шевченкові поеми:
- Серед російських повістей Тараса Григоровича нам відомі такі:

* Пояснювальний диктант.

I. Нехай катраном розцвітає доля. У ній усе: і мова, і земля, і пісня. (Г.Кривда.) І щемить мені однині все це: трави, жито, хвилечки ріллі... Може в мене в грудях замість серця тепла грудка отчої землі? (Б.Остапенко.) Оці степи, це небо, ці ліси – усе так гарно, чисто, незрадливо. (Л.Костенко.) Все минає: горе, відчай і словес крихкі льодини. (П.Перебийніс.) У тебе прошу, моя доле, для життя і для лету думок небагато: край неба, край поля, промінь сонця і хліба шматок. (Г.Гуржій.) Сумніви, печаль, образи, біль – це вже заборонено тобі. (Т.Майданович.) Усе, що мені пережить довелося: і радість, і горе, і крик лебединий – все в пісню з кровинками серця влилося. (Д.Луценко.) Душі пізнати все самій: кохання злет і тиск турботи. (Ю.Каплан.)

II. Після битви гетьман наказав зібрати трофеї: золото, срібло, зброю. (Нар.творч.) Несуть пани осаули козацькою зброю: литий панцир порубаний, шаблю золотую, три рушніці-гаківниці і три самопали. (Т.Шевченко.) Пальба, брязкіт зброї і крик – все збілося в скаженому гармидері. (А.Кащенко.) Знову одно тільки: свист і ревіння, чиргання, брязк, голосів перегук. (П.Тичина.) Під великою військовою коругвою виступало старшинство: полковники, есаули, писарів, курінні отамани, вершники, піші

– все перемішалось. (А.Дрофань.) Хмельницький розташувався на галявині, серед лісу, і, взявши з собою найближчих порадишків: Богуна, Джеджалія, Кривоноса та Виговського, надїхав до табору. (А.Кашченко.)

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення).

Вінкоподібні головні убори поділялися та такі види: вінки-шнури, площинні вінки та вінки звиті.

Вінки-шнури мали вигляд тоненької яскравою стрічки, за яку затикали живі квіти: чорнобривці, васильки, мак, ружі, жоржини. Площинні вінки виготовляли на твердій основі циліндричної форми, нашиваючи на неї стрічки різних кольорів: червоного, блакитного, коричневого, жовтого. Зверху могли прикріплювати квіти.

Звиті вінки робили як із живих квітів, так і зі штучних: воскових чи паперових. До того ж такі вінки оздоблювались прикрасами: сусальним золотом, пташиним пір'ям, барвистими стрічками.

З довідника.

* Диктант із коментуванням. У одному з речень підкреслити всі члени речення.

I. У драмі людській небагато дій: дитинство, юність, молодість і старість. (Л.Костенко.) Закони “біосу” однакові для всіх: народження, страждання й смерть. (Б.-І.Антонич.) І всі колись з'єднаються в просторі: людина, звір, і квітка, і блакить. (П.Филипович.) І, радуєчись голосу пташини, радію я, дерева – все радіє. День, місяць, рік – усе поволі кане, вливаєчись в ріку земної долі. (Г.Коваль.) У нашому саду була розкішна флора: жоржини й кропива, любисток і ревені. (Л.Костенко.) «Всі винаходи: листя і коріння, потовщення вторинне, міць, красі – я, - каже спадкоємець, - понесу в гаї майбутні, в свіжі покоління. Поновлююся я швидко й докорінно”. (М.Доленго.) Коли все змовкає: розмови, і регіт, і слово, починає земля свою тиху і ніжну розмову. (Г.Коваль.) Пригадую усе: і мамин зойк, і потиск рук схвильованого брата, гвинтівку, скатку, кружку, казанок – нехитру амуніцію солдата. (Д.Луценко.)

II. Шумить Дніпро славний, він досі шумить, всього надивився: і щастя, і горя. З далекого краю біжить він, біжить до рідного степу, до Чорного моря. Над берегом є там крутая гора, на ній бовваніє самотня могила. Усі її знають: старі й дітвора: земля Кобзаря нам навіки покрила. Співав колись щиро, і пісня його орлом бистрокрилим літала усюди. На Божому світі дізнався він всього: і слави, і ласки, і кривди Іуди. (Л.Глібов.)

III. Ніхто в усій школі не мав стільки прозвищ, як присадкуватий кругловидий Василь Грицук: гупало, крутьоло, товкач, паровик – сипалось на нього звідусіль, немов з мішка. Учитися було йому за велику муку. Нулі, одиниці, насмішки, батьків батіг – усе це йому острочортіло до нудоти.

Товариство любив він щиро, йому оддав свої найкращі почуття, свої думки і мрії. Товариші часом були не від того, щоб пожартувати з нього, проте мали за вірного товариша.

С.Васильченко.

Словник. *Амуніція* – спорядження військовослужбовця.

* Навчальний диктант.

I. Тихий, солодкий дощик сіється щедро на вулиці, сіється щедро і світло, і плеще по листю, і віє в вікно, як надія. Дощику-друже, спасибі тобі за цю музику милу, за те, що мені нагадав ти дні, коли босим хлоп'ям я блукав по калюжах і уявляв себе в образах різних: то засмаглим морським капітаном, то ловцем невідомої риби, то мисливцем на птицю незнану, то благородним піратом, то створителем дивних споруд водяних, гідроспоруд, як ми нині сказали б... Дощику-друже! В твоїм лепетанні чую я сотні людських голосів - старечих, юнацьких, дівочих, дитячих, злитих в пісню одну, бездонну, як світ. (М.Рильський; 97 сл.)

II. Вітер дмухає прямо в очі. Він то збоку підкрадається хитрою ласочкою, то на якусь мить угамується і, прокотивши світло-зелену хвилю по траві, вляжеться, підігнувши пухкого хвоста, й лише зрідка вдарить тим довгим хвостом то по споришеві, то по клумбі, і, набравшись одваги, знову кидається вперед і віє прямісінько в очі, аж вії мої тремтять і здригаються.

Та я перестаю боятися вітру. Хай собі припадає до мого чола тугими губами, торкається моїх щік теплими долонями! Хай собі, мов великий собака, молотить довгим хвостом по траві, по стрісі, по верхівках яблунь та тополь уздовж дороги! (За Є.Гуцалом; 93 сл.)

III. Серед народу нашого трапляються всякі прізвища: чудернацькі, химерні, дивовижні. Є прізвища, які начебто на городі вирости: Буряк, Гарбуз, Хміль. Є прізвища, які, либонь, із лісу прибігли та й прилучились до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Борсук. Звісно, не без тих водиться, що з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень.

От давали б мені в обмін на моє прізвище інше, таке, що звучить сурмою чи барабаном, чи громом, і не взяв би. Називайте мене по-всякому: Македонським, Наполеоном, маршалом Жуковим – а я не хочу! Я вдячний своїм предкам, які колись отак надумали наректись, а нарікшись, залишили прізвище в дарунок нащадкам. (За Є.Гуцалом; 97 сл.)

IV. Колись на Гуцульщині було три прославлених музики: Веселі Цимбали, Журлива Скрипка й Ніжна Сопілка. Вони побратимами ходили від села до села, розвіювали людську тугу, приносили радість у душу і заповзяття у ноги.

Якось у горах вони зустріли красну, мов світанкова зоря, дівчину. Побачили її музики, помітили і всі троє залюбилися в дівчину. Через це кохання побратими пересварилися між собою, затаїли злобу один на одного і навіть грати покинули. А потім разом пішли до красуні, щоб вибрала з них, кого захоче дружиною. Дівчина покохала Веселі Цимбали. Але задушила

свою любов і так сказала побратимам: “Я люблю вас трьох: і Веселі Цимбали, і Журливу Скрипку, і Ніжну Сопілку. Коли хочете, буду вашою сестрою.

Після того знову на землі ще краще заграли побратими, бо в них увійшло те, що є найкраще в світі, - любов! (За М.Стельмахом; 130 сл.)

ВІДОКРЕМЛЕНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Визначити, які саме члени речення є в кожному з речень відокремленими.

Нікого тут, крім неба, не докличусь. (Г.Коваль.) Коліна преклонивши, як Почаїв, стоїть душа перед усім святим. (Л.Костенко.) Вмремо, не взяті в рабство ворогами. (В.Гриценко.) Краю рідний! Серце рветься, спогадавши твої жалі. (Олена Пчілка.) Ми, нащадки героїв, співців і гульвіс, ми тепер такі безшабельні! Як тяжко стукать у чужі оселі, бездомним будши на своїй землі! (Л.Костенко.) Іду, і поруч твердо крокує Честь – мій секундонт. (Б.Олійник.) Замглиє степ козацькими могилами, минає час, єдиний секундонт. (Л.Костенко.)

* Переписати, вставляючи пропущені букви та розставивши розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Відокремлені члени речення підкреслити.

І. С..дячи, з лісу дров не нанос..ш. Не сіявши, не пожнеш. Квіти, зроблені з паперу, дощу не бояться. Діло, ро..почате розумом, завершується руками. Хоч рано встав, та надолужив узуваючись. Роблю зігнувшись, а їм ро..стебнувшись. Добре зшиті чоботи добре й носяться. Не вміючи, і мухи не впіймаєш. Клюй, соловей, калину, пропустивши малину. Та пташка, що, не оп..рившись, співає, швидко кішці в зуби попадає. Пряме дерево і вм..рає стоячи. Про розум людини судять із праці, нею зробленої. Побите дощем поле ще й град поб'є. Краще скласти руки, ніж працювати, опустивши рукава.

Народна творчість.

II. Настане день, обтяжений плодами. (Л.Костенко.) Сонце заходить, цілюючи гай. (М.Вороний.) А небо сміється, зірками рябе. (І.Лобовик.) І думи, пер..сичені туманом, кудись бр..дуть наосліп, навмання. (А.Коляновський.) Думка, одволожена спом..нами, блукала поміж м..нух весен. (Ю.Мушкетик.) Латаття пл..ве по воді, п..шаючись білими квітами. (М.Доленго.) Цілющими бальзамами налита, п'янить пахуча хвоя кожну душу. (Д.Луценко.) Як добре мати побратима – ліс. (Є.Гуцало.) Поле, залите таємним молочно-синявим світлом, бе..шумно ро..сувалось перед нами. (В.Винниченко.) Місячним сяйвом покликана з хати, в ліс ти ходила мавку шукати. (Л.Забашта.) Л..тять хмарки, л..тять дороги, зібгавши куряву під ноги. (І.Драч.) Це було м'яке, але вельми мінливе сузір'я, зорі тр..мтіли в

ньому, то мовби набл. жаючись, то віддаляючись. (Ю.Мушкетик.) Сонцем залиті майдани кличуть на зустрічі нас. (М.Сигнаївський.)

* Пояснювальний диктант.

I. І в кожній батьківщині є весна, своїми квітами ясна й красна. (М.Доленго.) І край доріг в піснях загомонять гаї, пробуджені весняною грозою. (Д.Луценко.) Горітимуть свічки весняних журавлів, перетинаючи наскісно небо. (Є.Гуцало.) Напосний теплом травневим вечір напнув вітрила сизих парусин. (Д.Луценко.) А в небі, незважаючи на спеку, вилися жайворонки і співали. (М.Рильський.) Мов каблучка, красою дивуючи світ, на середньому пальці метелик сидить. (Б.Олійник.)

II. Вітром заколисані, берези марять в дивовижнім сні. (Г.Коваль.) Стоять на кручах в срібних пелеринах царівни гір – смарагові смереки. (Д.Луценко.) Їжак крізь бур'яни – тріскучий, шерехатий – на спині яблука назбирані несе. (Є.Гуцало.) Росою вмившись, місяць вдалині встає з усмішкою, на диню схожий. (Г.Коваль.) Місяць гірко всміхався, над берегом обрію висячи. (Є.Гуцало.) Біжить хлоп'я – Котигорошко. Очиці – дві волошки. (В.Гринько.) Мені у цьому світі наймиліший мій юний син – мій босоногий вірш. (Є.Гуцало.) Той шлях мені приріс до ніг - чи я до нього, босоногий. (М.Руденко.)

III. Без коріння нічого нема на землі, крім каміння. (Г.Коваль.) Забувши крилате слово, нидіє душа. (Л.Андрела.) І вітер віє від століть, крилатий, вільний і неспинний. (Б.-І.Антонич.) В дощі віддаляється човен, туманом минулого повен. (Є.Гуцало.) І серце, повне спраги і страждання, перелива у вірші почуття. (Д.Луценко.) На чистім аркуші душі, алмаз зорі діставши з неба, алмазом вірші напиши. (Є.Гуцало.) Вечір приходиться навшпиньки, білі торкає пелюстки. Яблуні, день свій допивши, дивляться в небо, як в люстро. (Н.Поклад.) Анхізів син, вклонившись богині, поглянув їй, окрилений, услід. (М.Рильський.)

* Диктант із коментуванням.

I. Тут не одна голівка, чорна й руса, над “Катериною” ридала уночі. (Л.Дмитерко.) Кобзар таке побачив невидючий, що нам, видючим, сниться тільки в снах! (М.Рильський.) Все наше - від росинки на вікні до вічної Тарасової муки – передаю синам своїм і внукам і не на день минуций – на віки! (Б.Олійник.) Я лишаю в спадок людям щирим пісню й слово – нелегкий вантаж. (Д.Луценко.)

II. І приходять якісь безпардонні пронози. Потираючи руки, беруться за все. Поки геній стоїть, витираючи сльози, метушлива бездарність отари свої пасе. (Л.Костенко.) Під рокіт овацій ти першим промчиш стадіон і, скинувши втому, повернешся знову на фініш, де з усміхом добрим тобою ж подоланих стрінеш, які лиш закінчують в муках тяжкий марафон. (Б.Олійник.)

Обпалений вогнем злоби і лжі, бувало, падав я на перехресті, але ніде не перейшов межі, межі людської гідності і честі. (Д.Луценко.)

* Прочитати. Вказати уточнюючі члени речення, пояснити розділові знаки при них.

Отут, на покуті, схилялись в молінні предки наші ниць. (В.Слабеньк.) Давно, в дитячий любий вік, в далекім ріднім краю я чула казку. (Леся Українка.) Волею я вас благословляю тут, на придніпровських луках рідних, під священним рідним небокраєм. (Є.Гуцало.) І сьогодні, в цей вечір іскристий, не забудь мені слів тих твоїх. (В.Сосюра.) У полі, між козацькими могилами, мій Дон Кіхот шукає вітряка. (Л.Костенко.) А там, за озерцем, простеньке небо з ситцю, неговіркий спориш, полин та осока. (Б.Олійник.)

* Навчальний диктант.

I. Якось Святий Петро, охоронець Царства Небесного, впустив на землю свої ключі. Ангел, спустившись на землю, відшукав їх і повернув Апостолу. Та на землі від ключів лишився відбиток, з якого виросла квітка, якою з того часу відчиняли ворота теплого літчика.

Цю квітку – примулу – українці найчастіше називають первоцвітом. Квіти дикої примули мають найрізноманітніше забарвлення: біле, рожеве, світло-синє, яскраво-пурпурове. Буває, пелюстки, вкриті ніжним білим пушком, нагадують м'якість оксамиту.

Деякі різновиди примули походять з гірських країн Середньої Європи, інші – з Китаю. Однак ніде примула не була оточена такою пильною увагою, як серед народів Європи: кельтів, скандинавів, германців, греків. Галли вірили, що первоцвіт – то оберіг від нечисті. Данці вважали цю квітку зачарованою лютою відьмою принцесою малих ельфів. Для греків примула була ще й лікарською рослиною: вірили, що рослина вміщує еликсир від усіх недуг.

Найпоетичніші з-поміж сприйнятих християнською Європою легенд про примулу, сягають корінням у германо-скандинавську, а можливо, й слов'янську міфологію. (За Б.Лазаревим; 145 сл.)

II. Весна причаїлася скрізь: у сірій корі ґрунту, у деревах, у воді. Котики в лугах, зодягши хутрянні кожушки, повискакували. Бруньки бубнявіли хоч і повільно, але невідступно, з кожним днем круглішаючи, набрякаючи. Їхні клейкі основи, не витримуючи внутрішньої напруги, лопали, виказували очам торжествуючу барву майбутньої весни.

У лісі засвітився сон – вайлувата й трохи смішна в певності своєї краси квітка. Дерева стояли голі і, облиті байдужим промінням, сіяли навсібіч тонкий, ледь уловлюваний смуток. На берізках вирізьблювалось перше листячко, ніжне, мов дитяче зітхання. З його появою помолодшали самі берізки, де-не-де вкраплені в похмурий хаос дубів та грабів, і весь ліс немов зобувся на просвіток. Весну, либонь, зачарували, замовили, а тепер вона

чекає й не може дочекатись на слово, яке відразу випустить її на волю, відімкнувши тереми холоду. (За Є.Гуцалом; 123 сл.)

ЗВЕРТАННЯ. ВСТАВНІ СЛОВА

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Вказати непоширені й поширені звертання. Пояснити вживання розділових знаків.

I. І я причалюю до твого серця, Україно. (М.Сингаївський.) Мир тобі, синя Вкраїно, вірю твоєму прозрінню. (О.Князенко.) Україно-земле, о рідна моя! Чи ж знову повернеться слава твоя? (О.Левицький.) Тобі, мій краю барвінковий, плету пісень своїх вінок. (Н.Пукас.) О мамина пісне, висока й крилата, коли ти зі мною, в душі моїй свято. (Н.Пукас.) Батьки і діти! Діти і батьки! Нерозділимо і одвічне коло. Ми засіваємо житейське поле. (Б.Олійник.)

II. Я знаю вас, нащадки запорожців, я вірю вам і низько б'ю чолом. (Олександр Олесь.) З роси та води нам довіку, братове, рости, вітає Дніпро нас калиновим словом Тараса. (П.Перебийніс.) Любі люди, українці, правнуки козачі! Чи ж ми землю розлюбили, чи такі ледачі? (Н.Пукас.) Гряди, вкраїнство, мудре й молоде! Шануйся, дбай, щоб хліб добра не зчерствів! (В.Бровченко.) То як вас поєднать, Вкраїни діти, у злагоді завжди рости і жити? (Т.Майданович.) Нарешті нам вернуло пам'ять, панове і товариші! Нехай то буде перший камінь, який скидаємо з душі. (Н.Пукас.)

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Чи виступає звертання членом речення? Чому?

I. Повій, вітре тихесенький, з-за синього моря та принеси в Україну козацьку волю! (Т.Шевченко.) Яка ж ти, о воле, прекрасна, пречиста! (О.Олесь.) Не варто, браття, розірвавши пута, знов лізти до імперського ярма. (В.Раєвський.) Прийдіть сюди, мої брати, щоб далі стяг наш понести. Стяг незалежної держави. (Д.Павличко.) Не розлюблю тебе ніяк, моя вишнева Україно, красуне, страднице моя! (В.Сосюра.) О Україно! Хай нас людство судить – тобі одній думки і кожний рух! (О.Ольжич.)

II. Благословися, Україно, на труд, на правду й світлий дух. Храни дітей своїй безвинних, бо тільки з ними ти нетлінна. (Т.Майданович.) Ми всі із хліба виростали, сину, із праці себто – чуда із чудес. (Б.Олійник.) Мов сонце, заходи, палянице, в господу на щастя, на долю, на вічність народу! (Л.Забашта.) Тільки що ж ти, Україно, незабаром робитимеш без своїх івасиків-телесиків? (Р.Кудлик.)

II. Доле моя, доле, гілко калинова! Ти мені дарована через рідне Слово. (В.Івченко.) О місто юності і мрії, на мові серця говори! (А.Камінчук.) Піднеси мене над буденністю, великодня писанко, над духовною злиденністю. (О.Матійко.) Червона шапочко! Нема вовків у нас, але, напевно, є чимало чародіїв! (М.Рильський.)

* Вибірковий диктант. Виписати звертання. Яким відмінком іменників вони виражені?

I. Чи будеш ти, дівчинонько, за мною тужити, як я сяду та поїду у військо служити? Ой не буду, Івасику, далєбі не буду, як заїдеш ти за гору, я тебе забуду. Ой нащо ти, козаченьку, чоботи взуваєш, та куди ти, Василечку, в дорогу збираєш? Отамане, друже, відпусти додому, сталася причина, заміж йде дівчина. Марусю, Марусю, ти чесного роду, бери відеречка та іди по воду. Стій, дівчино, не лякайся та з козаком привітайся. Зайди, зайди, місяченьку, зайди за комору, а я з своїм милесеньким трошки поговорю. Вір мені, дівчино, на козацьке слово, я ще не зрадив на світі нікого. Ой Марку мій, Марку, щось маю казати: сватай мене, Марку, чи не оддасть мати. Не вийшла дівчина, вийшла її мати: “Прошу, зятю, прошу, зятю, до нашої хати!”

Народна творчість.

II. Ти мене, роботонько, не бійся, я тебе чіпати не буду. Від печі до плити спробуй, ледарю, дійти! Вари, горщику, борщ, а я з хлопцями погомоню. Мінняй, свате, сліпу кобилу на носату. Дай, жінко, перцю мед закусити. Хапай, бабо, решетом сонце. Ший, дівонько, дошиєш, то будем виплутувати. Хапай, дяче, поки гаряче. Пора тобі, п'янице, протверезиться. Їжте, кумо, не жалійте, як дома. Їж, Федьку, то ріпу, то редьку. Ти, кравче, добре край або сукно віддай. Якове, свиня тобі дякує, а кабан лає, що помиїв немає.

Народна творчість.

* Подані імена по батькові поставити в формі кличного відмінка та увести в речення у ролі звертань. Які із звертань є риторичними?

Тарас Григорович, Іван Якович, Галина Семенівна, Петро Петрович.

Довідка. *Риторичні звертання* – звертання до відсутніх людей, до читачів, до персонажів твору, до предметів і явищ, щоб привернути до них увагу, виявити своє ставлення тощо.

* Попереджувальний диктант.

I. Де ти, друже мій єдиний? (П.Перебийніс.) О друже мій єдиний, а далекий, який тут спокій стереже мене! (Є.Плужник.) Нехай поезія живе, мій друже! (М.Рильський.) Одійдіте, недруги лукаві! Друзі, зачекайте на путі! Маю я святе синівське право з матір'ю побути на самоті. (В.Симоненко.) Вкотре вже, моя старенька хато, я поріг низький переступив? (Г.Коваль.) Ти упізнав мене, а я тебе, прибулудний пес, мій нерозлучний друг. (М.Руденко.) І що мені робити, білий світе? Не кориться мені шалений вітер. (В.Артамонова.) За все я завдячний тобі, неповторне життя, за вогник тривоги і незміряне щастя людини. (Д.Луценко.) Ти ж не проспий, світе, свою годину! Встаньте, степи! Встань і гряди, Людино, страх розтопчи... (Б.Олійник.)

Чеченіє, Чеченіє, далека сторона! Болить мені, пече мені печаль твоя сумна.
(Д.Кононенко.)

ІІ. Весно, весно, скільки на землі ти юних розтривожила серцець!
(Д.Луценко.) Землею й небом, веснонько, гряди! (Б.Степанюк.) От і травень
прийшов. Здрастуй, травню веселий! (В.Сосюра.) Мій травню золотий,
зелений травню! Ми знов свою почули силу давню! (П.Тичина.) Шуми,
весняне дощове вітрило, ярійте, трави, і хиліться, сосни! (А.Малишко.)
Спасибі, друже березню, спасибі, за перші сльози радості на шибі.
(П.Перебийніс.) Травню мій, мій ранку яблуневий, ти мені наснивсь чи й
справді був? (М.Самійленко.) Я хочу знов тебе прожити, весна моя далека.
(В.Сосюра.) Гей, мій оратаю, з доброю радою вийди назустріч зеленій весні.
(Г.Коваль.) Осене і весно! Зимо й літо! Світе! Земле! Ляпавице й гrome! Всіх
би вас в одному звуці злити! (М.Рильський.) Світе мій жорстокий, світе мій
чудесний, чом так швидко в'януть над тобою весни? (Д.Луценко.)

* Подані слова та словосполучення ввести до самостійно складених речень
так, щоб кожне з них виступало то у ролі звертання, то у ролі підмета або
додатка.

Весна, спрагла земля, вітер, рідне місто.

* Диктант із коментуванням. В одному з речень підкреслити члени речення.

І. Стань, постій біля мене, мій клене зелений. Золота, запашна твоя
мова, діброво! (Г.Коваль.) Хочу я, дубе мій, бути міцною. Мріє, лишайся
навіки зі мною. (Л.Забашта.) Ой вербо кудрява, на тобі листя зелене. Де ти
їдеш, від'їжджаєш, миленький, від мене? (Нар.творч.) О незбагненна сило
травеняти, звідкіль черпаєш ти свою наснагу, як піднімаєшся сплюндрована,
прим'ята? (Н.Пукас.) Я розумію вас, звірята і рослини. (Б.-І.Антонич.) Був
час такий – доба була така. Простіть і нас, убиті птахи й звірі. (Д.Кремій.) Я
не боюсь зізнатись вам в коханні, яке все життя в собі самім плекав, вам,
небо і земля, вам, квіти й роси ранні, вам, луки в буйнім шумовинні трав.
(Г.Коваль.) Гордись, Вербівко, озером своїм, що народило музику величну.
На Лебединім Озері твоєму годинами колись стояв Чайковський і світу диво
з див подарував. (Л.Забашта.) Несе Дніпро блакитні води, в сумній зажурі
вітер стих. Давайте ж, люди, з роду і до роду красу України берегти!
(Н.Пукас.) Кланяюсь тобі, моє село, від суєт історії далеке. Ти – моє пречисте
джерело з добротою мудрого лелеки. (Н.Диб'як.) Моя блакитна хато! Ти для
мене миліш палаців отоді була. (Л.Забашта.) Не намілююсь я тобою, землі
чаруюча краса. (Г.Коваль.)

ІІ. На твоїй тополі, Україно, гілкою у небі зашумлю. (М.Сингаївський.)
Україно, рідна Україно, ти мене до серця пригорни! (П.Перебийніс.) Україно
моя! Вітчизно! Кохання моє лебедине! Не потрібні мені без тебе ні озера, ні
небеса! (Д.Павличко.) Хтось налив і покинув дивну музику слів, твоїх слів,
Україно, шуму древніх степів. (Г.Коваль.) Козацький краю з вежами на

чатах! Що б не було – надію не втрачай! (М.Ковтун.) Чого ви прагнете, нові українці? Багатства? Слави? Гроші відберуть. І попливуть світанки, як червінці, і знов на поле битви приведуть. (Л.Закордонець.) Ти радуєш вівіки, мій добрий народе, зерном і піснями всесвітні народи! (Б.Олійник.)

III. Товариші, друзі! Бадьорі й завзяті, єднаймо одсталих плечем до плеча! (В.Еллан.) Пригортайтесь, козаченьки, до дівчат, хіба мало є хороших бровенят? (Л.Глібов.) У вас така вимова, пані, хоч вуха затуляй зарані. (В.Скомаровський.) Не лукав, дівчинонько, не лукав, сріблиться від місяця твій рукав. (Г.Коваль.) Ну що ж, Андрію, любий друже, журитись треба, та не дуже. (А.Малишко.) Де, коню мій білий, щасливу згубив ти підкову? Вертайся, мій коню, в степи і не гнівайся, коню! (Б.Чіп.) Циганко-ноче! Поворожи мені на зорях! (Г.Коваль.)

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Вказати вставні слова. Пояснити вживання розділових знаків.

Вам холодно? Вам зле? Зайдіть, будь ласка, в капличку серця. (О.Мамчич.) Та, напевне, біль душі – найстрашніший біль. (М.Стельмах.) Кажуть, час заліковує рани. (Н.Пукас.) Я віднайду, можливо, рівновагу, утрачену в погоні ні за чим. (В.Гужва.) У вас, пробачте, як тепер живеться? (Б.Олійник.) Бува, зустрінеш по путі людину – і ширшає над світом виднокруг. (Г.Коваль.) Мабуть, це маленька батьківщина. (І.Павлюк.)

* Пояснювальний диктант. Чи виступають вставні слова членами речення? Чому? В одному з речень підкреслити всі члени речення.

Може, часом з людського серця моя пісня до мене озветься. (М.Сингаївський.) Я вовком вив, щоб, мабуть, не кричати, а може, так і пишуться пісні? (В.Гриценко.) А вгорі колишеться димна ковила, мабуть, ти, співаючи, стежкою пішла. (М.Доленго.) Ораторів у нас уже тьма-тьмуца, оратаїв, на жаль, іще замало. (В.Кочевський.) Так минули прудкобіжно, може, дні, а може, тижні. (Н.Забіла.) Пізніше, кажуть, краще, ніж ніколи. (В.Івченко.) Я хотів би, наприклад, як Екзюпері, просто не повернутись з польоту. (Б.Олійник.) Все, що могло, напевне, відбулося, що не змогло – заснуло навіки. (Б.Чіп.) На жаль, мене ніхто тут не помітив, ніхто мене, мабуть, і не впізнав. (Г.Коваль.) Якщо й жалів чогось, то це, їй-богу, коли, бувало, марно згаю час. (Д.Луценко.)

* Прочитати. Визначити, які з виділених слів є вставними.

Хіба *може* говорити про біле той, кому невідомо, що таке чорне? (Г.Сковорода.) Не пам'ятаю вже – чи влітку це було, чи взимку, восени, чи, *може*, і весною. (М.Рильський.) Неправда гнобить і протидіє, *правда* підносить і обнадіює. (Г.Сковорода.) Тут, *правда*, пнів знаходжу я доволі на зрубках, що сіріють, напівголі. (І.Качуровський.) Ну, *словом*, їсти й пити нам

хотілось. (М.Рильський.) *Словом* можна врятувати, можна і вбити. (Нар.творч.)

* Диктант із коментуванням.

I. І щось в мені таке болить, о це і є, напевно, Україна. Все на світі треба пережити. Кожен фініш – це, по суті, старт. Вже почалось, мабуть, майбутнє. Оце, либонь, вже почалось. Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю! Мабуть, ще людство дуже молоде, бо скільки б ми не загинали пальці – двадцятий вік! – а й досі де-не-де трапляються іще неандертальці.

З творів Л.Костенко.

II. Кажуть, в нас нема героїв безіменних. Скільки ж безіменних в нас катів? (М.Федунець.) На жаль, ці хитромудрі фарисеї – як гайвороння чорне над землею. (І.Савич.) Люди, які накидаються на все, які розмінюють свої почуття направо й наліво, по-моєму, зрештою, мусять відчувати себе злидарями. (О.Гончар.)

III. А формула честі – незмінна, незмінна, незмінна. А лаври – це людське, годяться, либонь, і для страв. (Н.Поклад.) Мене колись не брала жодна сила, і спробує, бува, та не здола. (І.Качуровський.) Спасибі, гори, вам за диво, за казку, гомін джерела. (Г.Коваль.) Рослина – як дитина. Їй, по-перше, дайте матір мудру. Ти ж, господарнику, зумій доглянути. (М.Доленго.) На жаль, ми не застали голови, а то ж бо неабияка люджина! (М.Рильський.) Так самотньо, напевне, буває лиш раз у ніколи. (С.Антонишин.) Ну, зимо, ти й заохолодила! То, може, знати честь пора! Супроти часу ти безсила, не молода вже, а стара! (Н.Кошара.)

* Творча робота. Увести до самостійно складених речень подані слова й словосполучення у ролі вставних.

Наприклад, певна річ, отже, слід сподіватися.

* Прочитати. Вказати вставні слова та речення, пояснити вживання розділових знаків. Прочитати уривок, правильно його інтонуючи.

Я працюю весь вік для народу (якщо маю вигоду.) Полягти я для нього готовий (на перині пуховій.) Я – підпора громадського ладу. (Поки маю я владу.) Людям силу даю тільки певним. (Небожатам і кривим.) Всіх караю лихих і нечистих. (Ворогів особистих.) Я митець на закони державні. (Переписую давні.)

В. Самійленко.

* Переписати, розставляючи пропущені розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення). Пояснити вживання розділових знаків.

I. І чули ми (дерева тому свідки), як свіжий ранок сонце викликав, сердега-вітер пив росу із квітки. (Н.Пукас.) Курличуть радо сірі журавлі (ти їх стомила, нелегка дорого), дівча у синь вглядається з порога, косички заплітаючи малі. (Г.Кривда.) Знай – я пізно збагнув це! – що кожна хвилина – це сім'я, із якого й квітки, і зілля зловорожі ростуть. (М.Рильський.) Не знаю й сам, радіть чи сумувати (о серце, серце, чуєш, не злукав!), коли, бува, збіжаться, як до хати, всі стежечки, якими я блукав. (Д.Луценко.) Опівніч до баби (я бачив не раз) коромислом змії прилітає. (Л.Боровиковський.)

II. Він не пам'ятав, щоб дівчина хоч раз заперечила матері (“Добре, мамо”, “Зараз, мамо, зроблю”, “Не гнівайтесь, мамо”). (Ю.Мушкетик.) Я така несказанно багата (та не сріблом, не золотом, звісно). Є у мене і будні, і свята, є у мене і праця, і пісня. (Н.Пукас.) Він згадував: над тихою рікою стоїть село, а втім селі хатина (так пісню й казку можна починати), у хаті тій живуть його батьки. (М.Рильський.) Стоїте, дорогі, на порозі життя (у дитинство немає, на жаль, вороття). Не губіться, прошу вас, у морі людському! Не забудьте дорогу до отчого дому. (Л.Ржегач.)

III. Україна – незалежна держава, яка першою в світі (хай, як на нинішні обставини, може, й передчасно) позбулась ядерної зброї. (Л.Піріг.) Мету виправдовує засіб (як коли, та й яка мета...) (М.Доленго.) Втопившись врешті-решт від мішури (від кислих яблук як не будь оскомі?), я знов шукав зернятко у соломі. (В.Гриценко.) А в порту – далекі пароплави (Одеса, Кавказ, Стамбул), ще й човнів безтурботні лави доручають морю судьбу. (М.Доленго.)

СПОСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОЇ МОВИ

* Розглянути подані в двох колонках речення. Пояснити відмінність між прямою й непрямою мовою. Пояснити вживання розділових знаків.

Годуй біду, а вона каже: “Ще Годуй біду, а вона каже, що ще прийду!”
прийде. (Нар.творч.)

Хвалився горщик: “Розіб'ю казана!”
Хвалився горщик, що розіб'є казана.
(Нар.творч.)

* Прочитати речення, правильно їх інтонуючи. Вказати речення з прямою та речення з непрямою мовою.

Вхопив кіт сало та й кричить: “Мало!” Не сиди, склавши руки, бо зима таки прийде й питає: “Де ти був?” Хвалилася вівця, що в неї хвіст, як у жеребця. Кожух має свій дух, а вата питає, де хата.

Народна творчість.

* Пояснювальний диктант. Накреслити схему кожного з речень.

I. Кислиця не второпає ніяк: “Чому від мене кривить губи всяк?” (В.Симоненко.) “Таки ми витягли!” – сказав Комар Волам, що витягли вози з багна з снопами. (Л.Боровиковський.) “За що ж, - хто-небудь попитає, - Зозуля Півня вихваляє?” (Л.Глібов.) Івась до Марусі щовечора йде, “Добрий вечір”, - каже і ручку дає. (Нар.творч.)

II. Скажу я, добрі люди, й вам: “Не плюй в колодязь: пригодиться води напиться”. (Л.Глібов.) “Якби мій шлях спрямить, я вже була б на полюсі”, - пишалась працею своєю Білка в Колесі. (С.Коваль.) Чоловік питає в перехожого: “Скажіть, як мені швидше потрапити до лікарні?” “Дуже просто, - відказує той. – замружте очі і переходьте вулицю на червоне світло”. (Нар.творч.)

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо речення без їх вилучення).

Мовить бабця до онука, школярика Гриця: “Принеси мені, будь ласка, водички напиться”. А молодший внук: “Не варто ледаря просити. Йдіть напийтесь та ще й квартиру мені принесіть!” (П.Савчук.) Замок помітив серед ночі: його хтось відімкнути хоче. “Це хто? – він в темніть закричав. “Тихіш! Я замісник твого ключа, - озвалася півголосом Відмичка. (П.Гришко.)

* Диктант із коментуванням.

I. Глянув плугатар на поле й зрадів: “Тільки б Господь мені хліб позернив!” (Б.Грінченко.) Поля мої, зелену завірюху, ваш дзвін і шум я в пісню переллю. І, як колись, шепчу я вам на вухо: “Не знаю й сам, за що я вас люблю!” (Г.Коваль.) “Мій лісовик,” - ти казала до дуба. Він шепотів тобі: “Дівчинко любя, - ніжно узорні схиляючи віти, - буду для тебе я радо шуміти”. (Л. Забашта.) Ось вітер вилетів весняний та верховіттям ворухнув: “Ой, як я довго був приспаний!” – незадоволено гукнув. (А.Казка.) Падають яблука в нашім саду, щастя шепоче: “Чекайте, прийду”. (Н.Пукас.) “Дубе, дубе, хто тобі душу виїв? – у думках запитав я дерева і сам відповів: Літа мені виїли серцевину і душу”. (М.Стельмах.) Якби сталось диво й земля до мене словом зацвіла б: “Яка ти, дочко?” “Я світлолюбива”, - такою моя відповідь була б. (Н.Пукас.)

II. Мій батько вчив мене: “Затям! Кого єдиний раз купили, той продається далі сам”. (В.Густі.) “То ти так любиш співати?” – часто мене запитують. То вже могли б запитати, чи я люблю дихати. (Н.Пукас.) Він чманів од “Ой чий то кінь стоїть”: “Сподобалась мені, сподобалась мені тая дівчинонька”. (Ю.Мушкетик.) Питалася матуся, чом я крізь сон сміюся, а вдень пісні співаю, роботу забуваю. (О.Маковей.) Верба бігала по наших спинах, приказуючи: “Верба біла б’є за діло, будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!” (В.Гнатюк.)

III. Летять лебеді білі-білі на Чорнобилів крізь наше село. Я їх тихо, як мама, молила, щоб Чорнобилів більш не було. (В.Бубир.) А хата журиться,

ятряться, стуливши тужно плечі стін: “В мені ж судилось вам родиться, ви брали тут в життя розгін”. (В.Слабеняк.) Я чую, як рида Україна, убита горем удова: “Верніть мені і батька, й сина! Візьміть собі оті права перекидатись булавами, од рала п’ястись у пани, щоб потім темними братами орать скривавлені лани!” (М.Чернявський.)

IV. До Шевченка Україна лише “подумала”: “Я можу бути”. “Я є!” – “промовила” вона голосом Тараса Шевченка. (О.Сугоняко.) Тарас гранітний дивиться суворо: “А ви гартуйте ваші голоси! Не пустослів’ям, пишним та барвистим, не скаргами, не белькотом надій, не криком, не переспівом на місці, а заспівом в дорозі нелегкій”. (Л.Костенко.) Лиш діди де-не-де про життя шамотять беззубо, що буряк ого-го, а з картоплею в них недорід, що до себе забрати все хочуть онуки їх любі, але їм все одно помирати отутечки слід. (В.Бубир.)

*Прочитати, правильно інтонуючи речення. Пояснити вживання розділових знаків. Вказати цитати.

Пам’яті Василя Симоненка

Пісню задушевну, пісню лебедину
Розстелила мама, ніби скатертину:
“Можна все на світі вибирати. Сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину”.
Скільки тих стежинок у житті сплелось,
Скільки снів рожевих так і не збулось.
Летять лебедята через Україну.
“Вибрати не можна тільки батьківщину”.
У борні завзятій. Може, я загину...
“Вибрати не можна тільки Батьківщину”.
Дивимося чесно людству ми у вічі.
У планети мудре мамине обличчя.

О.Єрмолаєв.

* Пояснювальний диктант.

I. Коли у гіркоті думок безсилах похилиться на руки голова, згадаймо Симоненкові слова: “Народ мій є! В його волячих жилах...” (І Качуровський.) Слова ці вражають і серце, і глузд, і їм не шукайте заміну. Слова ці вишневі з Сосюриних вуст: “Любіть Україну! Любіть Україну!” (І.Драч.) Аби хоч єдиний нащадок здобув з глибини Інтернету й поклав собі десь біля серця: “Любіть Україну!” Любіть! (В.Гужва.) Зацний філософе Григорію Савичу (в миру – Сковорода), здрастуйте! Ми, звичайно, воздаємо Вам належне за те, що зуміли втекти в безмежне з буденному содому. (“Світ ловив мене, але не впіймав”- цитую. Забув, щоправда, з якого тому). (Б.Олійник.) Своїм праправнукам далеким лишив він заповіт оцей: “Быть можно дельным человеком и думать о красе ногтей”. (М.Рильський.)

II. Хоч раз почуйте, грамотні руїни, нікчемні слуги чорного добра, як, обіпершись вітрові на спину, кричить Тарасова гора: “Нема на світі України, немає другого Дніпра!..” (В.Симоненко.) Колись великий Сенека зазначав: “Вітчизну треба любити не за те, що велика, а за те, що своя”. (П.Мовчан.) Щоб між нами не вгасало проміння величне, ти “поставив на сторожі” Слово твоє вічне. (Леся Українка.) Кобзар іде безмежним світом і “Як умру, то поховайте...” гримить священним заповітом. (Д.Луценко.) Шевченкове “у нас нема зерна неправди за собою” не є сповіддю про життя, це сповідь поета, який ніколи не кривив словом. (Є.Сверстюк.) Ти мене чекала на порозі, щоб легенько, звісно, докорить. Давнє “занедужав я в дорозі” мусив я, звичайно, повторить. (М.Рильський.)

Для довідок. *Сенека* - давньоєврейський філософ.

Словник. *Содом* - старовинне місто в Йорданській долині, за Біблією, разом із містом Гоморрою покаране Богом за гріхи їхніх мешканців.

* Виразно прочитати уривок. Вказати репліки та авторську мову. Розповісти про розділові знаки при діалозі.

I. А там, де нині стоять тополі, гінці козацькі з’їжджались в полі.

- Ну що, на Київ?
- Зажди, ще рано. Ти тут, джуро? Мчи до Богдана. Скажи, що жоден не втік од кари. Про наші рани – із вуст ні пари...

О.Довгий.

II. – Щось намалював? - розпитувала Марійка.

- Закінчив козацьку серію “Дике поле”, - Максим відповідав спокійно.
- Актуально? На часі? Уявляю твої картини: степ, тирса, козаки на конях...
- Все в тому – який степ і яка тирса.
- Справжні?
- Скількимога.

За Ю.Мушкетиком.

* Переписати, розставляючи розділові знаки (подаємо уривок без їх вилучення).

Марко помічає, як біля осокара заворушилась невисока жіноча постать.

- Хто ти, жінко добра? – зупиняється недалеко і пильно вдивляється в обличчя невідомої.
- Я твоя доля, - бринить несподівана і загадкова відповідь.
- Така у мене гарна доля?
- Ти кращої варт, - чує мелодійну, жалем перевиту відповідь.

Марко повертає голову до невідомої і спочатку навіть не вірить, що її вже нема. Яким чародійством так швидко могла вона зникнути, забравши з собою несподіванку зустрічі і відгомін давнини?

* Навчальний диктант.

I.- Добривечір тобі, зелена діброво!

Переночуй хоч ніченьку мене молодого!

- Не переночую, бо славоньку чую

Та про твою, козаченьку головку буйную.

- Добривечір тобі, ти, темний байраче!

Переночуй хоч ніченьку ти волю козачу.

- Не переночую, бо жаль мені буде,

Щось у лісі сизий голуб жалібненько гуде.

Вже про тебе, козаченьку, вороги питають,

Удень й вночі в темнім лузі все тебе шукають.

Гей, як крикне козаченько до гаю, до гаю:

- Наїжджайте, воріженьки, сам вас накликаю! (Нар.творч.; 72 сл.)

II. 1912 року жоден студент в Києві не був заарештований під час відзначення шевченківських роковин. Студенти, як завжди, готувалися до демонстрації, але днів за три до свят було повідомлено: в костелі Святого Миколая митрополит Андрей, який приїхав зі Львова, буде правити панахиду по Шевченкові.

... Митрополит сам, без жодного священика, почав служити панахиду. Вперше в Києві пролунала молитва за спасіння душі найкращого сина України. Перший раз з вітваря Божого храму почули рідну мову, якою говорив церковний достойник. Владика сказав, що вороги наші оголосили Шевченка безбожником. Вони не згадали про заклик поета любити батьківщину “во врем’я люте” і його вимогу “в останню грізную минуту за неї Господа моліть”. “Цей заповіт нашого генія ми зберігаємо в наших серцях, і тому, мої любі діти, - говорив Владика, - ми повинні віддати всі свої сили на користь Батьківщині. Помолімось Богові, щоб він пам’ять про нашого славного Кобзаря зберіг навіки”.

Митрополит став навколішки і разом з усіма заспівав “Вічну пам’ять”. Заспівали люди, які стояли навколо костелу. Тут сталося те, чого ніхто не чекав: козаки скинули шапки й почали хреститися, а поліцаї відійшли на іншу вулицю. (За М.Очеретом; 176 сл.)

III. На спаді літ над складнощами світу філософ битись, врешті, притомивсь. І, вивівши парадоксальну думку, зітхнув: “А чи було б цікаво жити, аби з усього вилуцтити смисл? Та от цікаво (взяв би його біс!) іще б оце питання прояснити!” Рожевий обиватель сплюнув сито і кинув знехотя, мов чайові, що світ – яснішого нема у світі, і нічого терзатись голові! Старий кивнув: “А й справді небилиці. І все ж таке: чому літають птиці, а ми з тобою ходимо одвік?” “О Господи! Та відповідь, вважайте, сидить при вашому ж таки столі: тому й літають, щоб не заважати ходити нормальним людям по землі!” (Б.Олійник; 98 сл.)

Словник. *Митрополит* – вище звання православних і католицьких єпископів. *Панахида* - церковна служба по померлому. *Парадоксальний* – такий, що виражає *парадокс* - думку, що розуче роходиться з уталеними поглядами, хоч насправді не є хибною.

*Навчальні диктанти

Київ пізнати повністю неможливо, хоч проживи тут сто і двісті років, бо у кожного він свій, особливий, самобутній і неповторний. Є Київ правобережний – старий, древній, історичний. Є Київ лівобережний – молодий, юний, легкий, сучасний, що схожий на білу птаху, яка хоче долетіти до середини Дніпра, та долетіти ніяк не може. Райдуга мостів, як двоє дужих крил, поєднала лівобічну й правобічну сторони Києва в єдине ціле. Так і Україна, маючи східну й західну землі, об'єднана однією мовою, однією вірою, однією матір'ю – вільною, незалежною, демократичною державою, над якою майорить синьо-жовте знамено з золотим тризубом.

Я сходив місто вздовж і впоперек, об'їздив, облітав, бачив у різні пори року – Київ завжди чарівний і неповторний: навесні й восени, у тишу і грозу, у ранкову й вечірню годину.

Київ незбагнений і прекрасний, він чарівний і любий. Тому радісно повертатися в його лоно, бо знаєш: ти повертаєшся в рідну домівку, де на тебе чекає тепло, ласка й затишок. (За А.Камінчуком; 150 сл.)

Місто

Місто спало. Завжди гомінке, обсипане трамвайним дзенькотом, шурхотінням шин, воно принишкло, притихло. По вулицях, промацуючи фарами асфальт, мчали автомобілі.

Десь у високості несподівано полунало тривожно: “Курли-курли!” Може, це летять ще скіфські журавлі, які спали десь у льодах, а тепер прокинулися? Летять вони одвічним шляхом, бачачи під собою розсипи вогнів, і тетеріють, метаються, згубивши одвічний батьківський шлях.

А може, це ми загубили свій шлях? Творець створив світ досконалим, все було в гармонії, злагоді. І от виросла головата істота й почала переробляти світ на свій вигаданий лад і ніяк не може зупинитися. Обмацала землю від п'ятачка Евересту до найглибшої океанської западини, а не стало таємниці - життя стало пісним. Солодячи життя штучними витворами, та істота пнеться в космос, де є своя гармонія. Й станеться колись: прийде сила, яка, струснувши світ, знову приведе його до ладу. Буде це якийсь суперкомп'ютер, що поновить втрачену гармонію... (За Ю.Мушкетиком; 142 сл.)

Поміркуй, друже, хто, крім Шевченка, так жагуче і пристрасно любив Україну? Звісно, її палко любили Сірко, Мазепа, Винниченко, Петлюра, хлопці й дівчата з УПА, Симоненко, Стус... Багато українців любили

Україну. Кожен любив її по-своєму, проте й найталановитіші не зуміли висловити свої почуття так щиро і переконливо, як Кобзар. Доки житиме Шевченкове слово, доти житиме й український народ. Саме через це й сьогодні проти нього так люто виступають всі ті, кому незалежність України кісткою стала поперек горла.

Плітки про Шевченка запускають, дружно розкручують, розповсюджують по всій Україні вороги українського народу, які поставили собі за мету нав'язати нам безглузду думку: серед нашого народу немає і не могло бути геніїв. Йдучи за їхньою логікою, за всю тисячолітню історію український народ продукував тільки хуторянське. Завдяки чому ми тоді вижили як народ?

Чорним квачем ненависті квацюють вороги кожного українця, який, маючи в душі священний вогонь любові до своєї землі, хоче роздмухати його у байдужому оточенні. (З журн.; 150 сл.)

Дитинство

На дні спогадів Дарини лежало дитинство. Рано-рано зайшла вона холодок під соняшники. Сонця ще немає, а он там воно має сходити. Прогорнула ямку, підстелила сторочечку, вмостилася, обхопивши ноги руками, обіпершись підборіддям на коліна, щоб не прогаяти сходу сонця й примітити, як до нього повернуть голови соняхи. Тоді знатиме, що довіку прив'яже до себе щастя: бачила таку таємницю!

Вже й сонце зійшло, вже й на гарбузинні розгорнулися жовті п'ятикутні зорі, а вона спала. Їй снилося, як щастя, схоже на зелену ящірку, виповзло їй на рукав та й каже: "Дівчинко, не прив'язуй мене, я тобі в пригоді стану!" "Добре, - відповідає Даринка, - я думала, що щастя – то квітка, а воно на ящірку скидається. Бігай собі, ящірко, щоб тебе ніхто не спіймав!" "Я тобі приречене, - каже щастя, - ах ти, погана дівко, хіба можна так ховатися?" Даринка розплющила очі й побачила сестру Ганну, яка ніяк не могла її добудитися. (За Ю.Яновським; 145 сл.)